

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNIVERSİTETİNİN ELMİ XƏBƏRLƏRİ

AZERBAIJAN STATE UNIVERSITY OF ECONOMICS
SCIENTIFIC REVIEWS

ELMİ, RESENZİYALI, RÜBLÜK/ SCIENTIFIC, REFEREED, QUARTERLY

İl: 4, Cild 4, Aprel - İyun 2016
Year 4, Volume 4, April - June 2016

ISSN 2306-8426

MÜNDƏRİCAT - CONTENTS

Мировоззренческий подход к выработке предложений по развитию новой Российской цивилизации, пересмотр базовых ценностей.....	A.O. Блинов
Торданыш базарlarının logistik idarəedilməsi.....	T.İ. İmanov, S.S., Əkbərova, R.Ş., Cəbbarov
Динамика поступлений прямых иностранных инвестиций в экономику Украины.....	M.M. Король, Ю.Б. Качур
Azərbaycan Respublikasında büdcə gəlirlərinin diversifikasiyasının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....	V. Bayramov
Azərbaycan Respublikasının sosial təminat sistemi: davamlı inkişaf kontekstində.....	R.A. Hüseynov
Безнəлхəлқ туризмин инкшəф трендлəri.....	Л.А. Нəсйевə
Влияние растительных добавок на потребительские свойства и сохранность кондитерских изделий.....	И.В. Пахомова, А.С. Ткаченко
Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişafında biznes-inkubatorların tətbiqi modelinin rolu və prioritet istiqamətləri.....	R.R. İsrəfilov
Respublikamızda istehsal vasitələri bazarının infrastrukturunun inkişaf perspektivləri.....	T.V. Əhmədova
Стратегия управления активными операциями коммерческого банка.....	Э. Э. Ахмедова
Значение стратегической карты в бизнес- деятельности компании.....	Л. Лазвиашвили
Bankın maliyyə sabitliyinin təhlili.....	G.Ş. Mahmudova
Исследование состава алифатических кетонов.....	С.М. Аббасова
Ölkə brendinin formalaşması və inkişaf xüsusiyyətləri (Azərbaycan təmsalında).....	T.S. Suleymanov
Azərbaycanda dövlət borcunun və büdcə kəsirinin səmərəli idarə edilməsi istiqamətləri.....	F.A. Quliyev
Azərbaycanda kredit bazarının müasir vəziyyəti, problemlər və çağırışlar.....	Ə. T. İmanzadə
Müasir Azərbaycan iqtisadiyyatında investisiya aktivliyinin xüsusiyyətləri.....	A. Ə. Quliyeva
Müəssisələrin maliyyə resurslarının regionun sosial-iqtisadi sistemində rolu.....	F.R. Məmməd həsənov
Dünya təsərrüfatı və milli iqtisadiyyatın qarşılıqlı əlaqəsi.....	G. Ə. Mirzəliyeva
Büdcədən kənar fondların yaradılması və istifadəsini zəruri edən amillər.....	N. İ. Kərimli
Агрегированные индикаторы устойчивого развития.....	Ш. В. Широков
Таможенное посредничество в сфере внешнеэкономической деятельности: экономическая сущность и роль.....	Н. В. Баймаммадли
Qiymətli kağızlar bazarının iqtisadiyyatda rolunun artırılması.....	X. V. Əmiraslanova

www.aseu.edu.az

Elmi, Resenziyalı, Rüblük	
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)	
İl 4, Cild 4, Aprel-İyun 2016	
www.aseu.edu.az	ISSN 2306-8426
Nəşr edən təşkilat:	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
Baş redaktor:	i.e.d., prof. Ə.C.Muradov
Redaktor:	i.e.d., prof. Ə.İ.Bayramov
Məsul icraçı:	i.e.n., dos. N.Ö.Hacıyev
Jurnalin adı:	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin (UNEC) Elmi Xəbərləri
Jurnalin növü:	Dövri
Dövrülüyü və Dili:	Rüblük, azərbaycan, ingilis, rus
Hüquqi ünvanı:	AZ 1001, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), Bakı, Tel: (+994 12) 4926817; 4926411 Fax: (+994 12) 4925940
Mətbəə:	AZ 1001, Bakı, Azərbaycan Respublikası, İstiqlaliyyət 6, otaq 30, Tel:(+994 12) 4925337; Fax: (+994 12) 4926509
Çap yeri və tarixi:	Bakı, Azərbaycan Respublikası, 30.06. 2016

Redaksiya heyəti	
i.e.d., prof. M.M.Sadiqov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. A.Ş.Şəkərliyev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. T.Ə.Hüseynov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. Ə.Q.Əlirzayev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. Q.N.Manafov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. Ə.P.Babayev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. S.M.Yaqubov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. M.A.Əhmədov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. S.M.Səbzəliyev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. M.X.Həsənlı	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. F.P.Rəhmanov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d.Y.A.Kəlbıyev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Bu jurnal Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə etdiyi dövrı elmi nəşrlər sıyahısındadır.

This journal is in the list of scientific periodicals of the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan in which the publication of main results of theses is recommended.

Этот журнал находится в списке научных периодических изданий, в которых Высшей аттестационной комиссией при Президенте Азербайджанской Республики рекомендовано публиковать основные результаты диссертаций.

MÜNDƏRİCAT - CONTENTS	səh./pp.
Мировоззренческий подход к выработке предложений по развитию новой Российской цивилизации, пересмотр базовых ценностей.....А.О. Блинов	4-15
Topdansatış bazarlarının logistik idarəedilməsi.....T.İ.İmanov, S.S., Əkbərova, R.Ş., Cabbarov	16-25
Динамика поступлений прямых иностранных инвестиций в экономику Украины.....М.М.Король, Ю.Б.Качур	26-34
Azərbaycan Respublikasında büdcə gəlirlərinin diversifikasiyasının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....V.Bayramov	35-43
Azərbaycan Respublikasının sosial təminat sistemi: davamlı inkişaf kontekstində.....R.A.Hüseynov	44-63
Beynəlxalq turizmin inkişaf trendləri..... L.A.Nasıyeva	64-71
Влияние растительных добавок на потребительские свойства и сохранность кондитерских изделий.....И.В.Пахомова, А.С.Ткаченко	72-82
Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişafında biznes-inkubatorların tətbiqi modelinin rolu və prioritet istiqamətləri.....R.R.İsrafilov	83-93
Respublikamızda istehsal vasitələri bazarının infrastrukturunun inkişaf perspektivləri.....T.V.Əhmədova	94-104
Стратегия управления активными операциями коммерческого банка...Э. Э. Ахмедова	105-114
Значение стратегической карты в бизнес- деятельности компании.....Л.Лазвиашвили	115-120
Bankın maliyyə sabitliyinin təhlili.....G.Ş.Mahmudova	121-125
Исследование состава алифатических кетонов.....С.М.Аббасова	126-130
Ölkə brendinin formalaşası və inkişaf xüsusiyyətləri (Azərbaycan təmsalında).....T.S.Suleymanov	131-138
Azərbaycanda dövlət borcunun və büdcə kəsirinin səmərəli idarə edilməsi istiqamətləri.....F.A.Quliyev	139-147
Azərbaycanda kredit bazarının müasir vəziyyəti, problemlər və çağırışlar.....Ə.T.İmanzadə	148-158
Müasir Azərbaycan iqtisadiyyatında investisiya aktivliyinin xüsusiyyətləri.....A.Ə.Quliyeva	159-165
Müəssisələrin maliyyə resurslarının regionun sosial-iqtisadi sistemində rolu.....F.R.Məmməd həsənov	166-172
Dünya təsərrüfatı və milli iqtisadiyyatın qarşılıqlı əlaqəsi.....G.Ə. Mirzaliyeva	173-185
Büdcədən kənar fondların yaradılması və istifadəsini zəruri edən amillər.....N.İ.Kərimli	186-192
Агрегированные индикаторы устойчивого развития.....Ш.В.Ширинов	193-203
Таможенное посредничество в сфере внешнеэкономической деятельности: экономическая сущность и роль.....Н.В.Баймаммадли	204-216
Qiymətli kağızlar bazarının iqtisadiyyatda rolunun artırılması.....X.V.Əmiraslanova	217-224

Scientific, Refereed, Quarterly	
Azerbaijan State University of Economics (UNEC)	
Year 4, Volume 4, April – June 2016	
www.aseu.az	ISSN 2306-8426
Publisher:	Azerbaijan State University of Economics (UNEC)
Editor-in-chief:	prof., Dr. A.J.Muradov
Editor:	prof., Dr. A.I.Bayramov
Managing Editor:	associate prof., PhD., N.O.Hajiyev
Title Juornal:	Scientific Reviews in Azerbaijan State University of Economics (UNEC)
Type of Journal:	Periodical
Time Period and Language:	Quarterly, Azerbaijani, English, Russian
Directorial Address:	AZ 1001, Baku, Azerbaijan Republic, Istiglaliyyat st. 6, room 414, Tel:(+994 12) 4926817; 4926411 Fax: (+994) 4 92 59 40
Printing House:	AZ 1001, Baku, Azerbaijan Republic, Istiglaliyyat st. 6, room 30, Tel:(+994 12) 4 92 53 37 Fax: (+994 12) 4 92 65 09
Place and Date of Print:	Baku, Azerbaijan Republic, 30.06. 2016

Editorial Board	
prof., Dr. M.M.Sadigov	Azerbaijan State University of Economics
prof., Dr. A.Sh.Shakaraliyev	Azerbaijan State University of Economics
prof., Dr. T.A.Huseynov	Azerbaijan State University of Economics
prof., Dr. A.G.Alirzayev	Azerbaijan State University of Economics
prof., Dr. G.N.Manafov	Azerbaijan State University of Economics
prof., Dr. A.P. Babayev	Azerbaijan State University of Economics
prof., Dr. S.M.Yagubov	Azerbaijan State University of Economics
prof.,Dr. M.A.Ahmadov	Azerbaijan State University of Economics
prof., Dr. S.M.Sabzaliyev	Azerbaijan State University of Economics
prof., Dr. M.Kh.Hasanli	Azerbaijan State University of Economics
prof., Dr. F.P.Rahmanov	Azerbaijan State University of Economics
Dr.Y.A.Kalbiyev	Azerbaijan State University of Economics

МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИЙ ПОДХОД К ВЫРАБОТКЕ ПРЕДЛОЖЕНИЙ ПО РАЗВИТИЮ НОВОЙ РОССИЙСКОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ, ПЕРЕСМОТР БАЗОВЫХ ЦЕННОСТЕЙ

А.О. Блинов

доктор экономических наук, профессор,
академик РАЕН, РГГУ, Домодедовский филиал, Россия

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 09 mart 2016; Çapa qəbul edilmişdir 17 iyun;
online-da çap edilmişdir 30 iyun 2016

Received 09 March 2016; accepted 17 June 2016; published online 30 June 2016

Резюме

Россия стоит не перепутье. Либеральная доктрина потерпела поражение. Нет никакого оправдания стремительному разрушению экономического и нравственного потенциала страны. Стратегическая задача российской экономики – устойчивое развитие промышленности. В такой ситуации в системе управления экономикой ведущую роль играет государство. Предстоит кардинально повысить конкурентоспособность российской экономики в создании и использовании новых технологий. Доказывается, что кризис более всего поражает безнравственные экономики, потому что именно безнравственное поведение бизнеса, властей и граждан на самом деле порождает кризисы.

Ключевые слова: либерализм, промышленность, нравственность, государство, безопасность, кризис.

JEL Classification Codes: A13, J17

YENİ RUSİYA SİVİLİZASİYASININ İNKİŞAFINA DAİR TƏKLİFLƏRİN İŞLƏNMƏSİNƏ DÜNYAGÖRÜŞÜ YANAŞMA, BAZA DƏYƏRLƏRƏ YENİDƏN BAXILMA

Xülasə

Rusiya yol ayrıcındadır. Liberal doktrina məğlubiyyətə uğramışdır. Ölkənin iqtisadi və mədəni potensialının sürətlə məhv edilməsinə heç cür haqq qazandırmaq olmaz. Sənayenin dayanıqlı inkişafı Rusiya iqtisadiyyatının strateji vəzifəsidir. Belə vəziyyətdə iqtisadiyyatı idarəetmə sistemində dövlət aparıcı rol oynayır. Qarşıda yeni texnologiyaların yaradılması və istifadəsində Rusiya iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətini əsaslı surətdə yüksəltmək vəzifəsi durur. Sübut edilmişdir ki, böhrana, daha çox, mədəniyyəti olmayan iqtisadiyyatlar məruz qalır, çünki əslində bəhranı məhz biznesin, hakimiyyətin və vətəndaşların mədəniyyətsiz davranışı doğurur.

Açar sözlər: liberalizm, sənaye, mədəniyyət, dövlət, təhlükəsizlik, böhran.

WORLDVIEW APPROACH TO DEVELOPING PROPOSALS FOR THE DEVELOPMENT OF A NEW RUSSIAN CIVILIZATION REVIEW OF BASIC VALUES

Abstract

Russia is not a crossroads. Liberal doctrine was defeated. There is no justification for the rapid destruction of the economic and moral potential of the country. The strategic objective of the Russian economy - sustainable development of the industry. In this situation, i.e. economic management system the government plays a leading role. Will dramatically improve the competitiveness of the Russian economy in the creation and use of new technologies. It is proved that the crisis is most striking immoral economy, because it is immoral business behavior, authorities and citizens actually generates crises.

Keywords: Liberalism, industry, morality, State security, crisis.

Сегодня самой актуальной, самой обсуждаемой во всех странах проблемой является диагностика различных аспектов мирового экономического кризиса.

Кризис разворачивается настолько быстро, что большинство населения мира ощущают свою беспомощность и обреченность, и наша страна – не исключение. Всего за несколько месяцев в России уверенность в экономическом подъеме сменилась ожиданием экономического коллапса.

Россия стоит не перепутье. Либеральная доктрина потерпела поражение. *Нет никакого оправдания стремительному разрушению экономического и нравственного потенциала страны. Ибо разрушение потенциала делает неизбежным появление следующих кризисов. Оно безнравственно как по отношению к живущим сегодня, так и по отношению к нашим будущим поколениям. Чтобы выйти из кризиса и создать условия для новой волны экономического роста и модернизации экономики, мы все должны измениться – сделать то, что не сделали раньше. Невозможно работать и жить по-старому, если мы хотим обеспечить нормальную жизнь своим детям [2].*

Очень тревожит то, что за восемь благополучных лет выросло поколение политиков и топ-менеджеров, привыкших «управлять ростом благосостояния» в тепличных условиях, когда растут все рынки, когда нет конкуренции с более сильными соперниками из-за рубежа и не нужны крупные инвестиции в новые технологии, когда население не интересуется политикой. У такой элиты нет опыта антикризисного управления, необходимых умений, они не заряжены на нелегкую постоянную борьбу. Даже если владельцы и топ-менеджеры российских компаний создали сильные бренды, а их компании имеют сильные пози-

ции на рынке, как только конкуренция со стороны более мощных игроков усиливается, необходимы новые технологии и масштабные инвестиции, они прекращают борьбу, продавая свои компании более сильным иностранным конкурентам. Постоянное обновление предприятий, технологий и людей становится доминирующей активностью. Возникает необходимость разработки новой доктрины развития нашей страны с учетом российской ментальности. Нынешний кризис вряд ли стал неожиданным для ведущих экономистов. Специалисты неоднократно предупреждали о возможности его наступления. В частности, один из ведущих российских аналитиков М. Хазин высказал мнение, что «большинство российских олигархов разорятся через три года». Было это в 2000 году. Никто ему не поверил [3]. Нынешний кризис – последний в череде основных мировых кризисов.

Что общего во всех мировых кризисах? В каждом из них страны испытывали мощные потрясения, не только экономические, но и нравственные. Как теперь следует жить? По каким правилам? Что мешает и что помогает выйти из кризиса и обеспечить дальнейшее развитие? Кризисы не только «убивали» неэффективные, неконкурентоспособные предприятия, меняя структуру экономик, но и одновременно меняли отношение людей друг к другу, к жизни, формируя нравственные нормы, адекватные новому этапу экономического развития.

Рассмотрим подробнее, что происходило во время кризиса 90-х гг. в России, чтобы понять, что нам предстоит сделать для выхода из нового мирового кризиса.

Последствия российского экономического кризиса 90-х гг. В 90-е гг. Происходило стремительное разрушение российского экономического потенциала. А экономический потенциал страны – это основа ее устойчивого развития. Многие виды производственной деятельности либо перестали функционировать, либо перестали существовать, либо не подлежат восстановлению. Основные фонды устарели, степень их износа составила 46,3% к началу 2007 г. Причем одними из самых изношенных были производственные фонды в наиболее рентабельной сфере - добыче полезных ископаемых - 53,3%. Степень обновления фондов в промышленности все последние годы не превышала 2% в год. Россия очередной раз находится в критическом состоянии. Год начался с дальнейшего падения рубля и цен на нефть. ВВП 2016 года, который, если также пересчитать его по рыночному курсу, близок к показателю 2006 года. Средняя зарплата, если перевести ее в доллары, соответствует уровню октября 2005 года. Отток капитала за последние три года составил \$280 млрд. Военный бюджет, увеличился за эти годы в 7,5, а в долларовом выражении — в 4,4 раза [4].

На ряде продовольственных рынков угроза национальной безопасности, вызванная высокой зависимостью от импорта, сохраняется по сей день.

В последние годы стремительно нарастает зависимость крупнейших российских корпораций от притока иностранных инвестиций, высока вероятность того, что многие компании не смогут расплатиться по долгам без помощи государства.

Резко ухудшилась демографическая ситуация и качество рабочей силы.

Согласно статистическим данным, ежегодно российская экономика теряет около 1 млн. трудоспособных граждан в связи с выходом на пенсию. Теряется и квалификация кадров.

В российском образовании отсутствует система прогнозов о потребностях рынка в разрезе специальностей. Необходимо восстановить научные школы, потерянные в годы кризиса, создать формат обучения «студент-исследователь». Патриарх Кирилл, выступая на открытии XVII Рождественских чтений, отметил, что «мы должны ясно и с полной ответственностью понимать, что у нашего народа вообще нет будущего, если наука и образование не станут национальными приоритетами».

Нет никакого оправдания стремительному разрушению экономического потенциала страны. Ибо разрушение потенциала делает неизбежным появление следующих кризисов. Оно безнравственно как по отношению к живущим сегодня, так и по отношению к будущим поколениям.

Безнравственно стремительное обогащение немногих при обнищании огромного числа их сограждан [2]. В период кризиса 90-х гг. Немногочисленные представители приближенного к власти бизнеса неоправданно получали огромные доходы, а реальные доходы большинства жителей страны снижались.

В кризисе 90-х годов произошло не нравственное обновление, а разрушение нравственности экономической системы, потеряны моральные и нравственные ориентиры. В результате российская экономика стала развиваться не в интересах большинства населения, а в интересах немногих. Такое развитие в принципе не может быть устойчивым.

В чем проявляется разрушение нравственности и потеря устойчивости экономического развития? Поговорим о признаках, которые как-то не принято активно обсуждать, и которые, на первый взгляд, не имеют прямого отношения к экономике.

Мы пьем недопустимо много, и потребление алкоголя постоянно растет. В середине 80-х гг., когда мы потребляли 9 литров чистого спирта на душу населения, социологи сделали прогноз, согласно которому через 100 лет население страны выродится, генофонд ее будет непоправимо испорчен. Известно, что от алкоголиков рождаются больные дети - олигофрены, а олигофрены больше рожают детей, чем здоровые люди, поэтому число больных

людей в стране растет быстрее, чем здоровых. Проведенная тогда антиалкогольная компания дала лишь краткосрочный эффект.

Сейчас мы пьем примерно в два раза больше алкоголя в расчёте на душу населения (цифры публикуются разные), чем 25 лет назад. Мы сейчас не будем обсуждать причины постоянно нарастающего потребления алкоголя. Мы зададимся вопросом: что мы делаем для того, чтобы остановить этот процесс? Например, наши СМИ, и самое влиятельное из них – телевидение – что они делают для этого? Воспользуемся методом наблюдения. Если мы проведем несколько часов у экрана телевизора, то не увидим ни одного ролика, ни одной передачи, ни одного действия в фильме или передаче, которые было бы направлены против потребления алкоголя. Если не считать редкую рекламу тех, кто лечит от алкогольной зависимости. Напротив, и это совсем не преувеличение, на экранах телевизоров мы видим непрерывный поток действий, направленных на усиление желания пить и на оправдание алкоголизма. В самых любимых фильмах самые любимые герои пьют по каждому поводу в любом месте через каждые 10-15 мин. Пьют спортсмены, полковники ФСБ и герои борьбы с терроризмом, крупные чиновники и менеджеры, простые люди. Нас пытаются убедить, что пить в России – это нормально, так было и будет всегда. Это же Россия, здесь пить престижно, пьют все известные и уважаемые люди, это помогает жить и совсем не вредит здоровью и не мешает карьере. Пить пиво стало модным, особенно среди молодежи 15-17 лет. Они считают нормальным пить пиво везде – в автобусе и трамвае, в метро (в вестибюлях, у входа) и т.д., оставляя бутылки во всех местах, где пьют. Как будто не существует пивного алкоголизма. Не следует ужасаться и пороть горячку, но необходимо последовательно и в течение долгих лет работать над снижением уровня алкоголизма в России. Известно, что и как надо делать, сколько это стоит и каковы будут результаты. Многие страны проходили через этот этап: спивались и американцы, и шведы, и финны. Сегодня каждый четвертый руководитель фирмы в Великобритании считает проблему алкоголизма актуальной для своих предприятий, реализуют специальные программы борьбы с этим злом, финансируя их из прибыли. Посмотрите любой современный американский или европейский фильм: положительные герои не пьют, пьют только негодяи!

Никакие запреты и ограничения по продаже и употреблению алкоголя не действуют, потому что работают деньги производителей и продавцов алкоголя, их направляют в карманы тех, кто должен контролировать исполнение этих запретов. Если Вы видите, что рядом со школой, в 15 метрах от ее забора, продаются вино и водка, а около этого места постоянно «отдыхают» любители выпить, то разве местные власти не знают об этом?

Оправдываются ли прогнозы социологов? Резко растет в России количество олигофренов. Это значит, что через 10-15 лет в этом селе Президента РФ будут выбирать олигофрены. Есть основания полагать, что такая ситуация не единственная в России.

Почему такое происходит в СМИ? Кто на самом деле управляет СМИ? Ведь не само же собой все это получается. Кому это выгодно? Есть, как нам кажется, убедительный ответ – это «работают» деньги производителей и продавцов алкоголя, при этом следует учесть, что алкогольный бизнес нередко контролируется местными властями.

Мы курим больше всех из цивилизованных стран (в расчете на душу населения). На экранах телевизоров любимые герои любимых российских фильмов курят каждые 5 мин., курят смачно, красиво. Это показывают крупным планом. В фильмах курят все, всегда и везде. Курить в нашей стране стало модным, престижным. И на экранах телевизоров мы также не увидим ни одного ролика, ни одной передачи, ни одного действия в фильме или передаче, которые были бы направлены против курения.

«Работают» деньги крупных табачных корпораций и продавцов сигарет. «Работают» почти беспрепятственно, потому что в свое время в табачный бизнес вошли околоправительственные чиновники. Табачные корпорации платят большие налоги. Все действия по борьбе с курением оттягиваются под любым предлогом. Все запреты нарушаются.

Так было 40-50 лет назад и в развитых странах. Посмотрите первый фильм с участием Бельмондо, выпущенный в 1965 году. Там юный герой Бельмондо курит непрерывно на протяжении всей картины: на улице, в кафе, на работе, дома и в постели с женщиной. И это показывают красиво. Но потом, когда развитые страны подсчитали убытки от курения, они сломали хребет табачным корпорациям. Сегодня все знаменитые табачные корпорации живут в основном за счет продажи продуктов питания, а сигареты они сбрасывают в Россию и в другие «дикие» страны.

В подавляющем большинстве современных американских или европейских фильмов положительные герои не курят. Курит мафия. Создан культ здорового тела и здорового образа жизни. И сегодня американская девчонка в телевизионной передаче «Next» говорит парню: я не пойду с тобой, ты же куришь, от тебя воняет.

Стремительно растет потребление наркотиков. Мы много говорим, но мало делаем в борьбе с нарастающей волной наркотиков.

Телевидение ведет себя в отношении наркомании точно так же, как в отношении алкоголизма и курения. Никакой социальной рекламы, хотя в развитых странах социальная реклама занимает 60% рынка рекламы. В Рос-

сии что нет денег на социальную рекламу? Мы не умеем ее делать? Боимся наркомафии?

Все, о чем я пишу, наряду с другими факторами, формирует российское наше социальное самочувствие, от которого напрямую зависит наше поведение на работе, и наше отношение к тому, что происходит в стране.

Если половину времени, которое продолжается телевизионный фильм, его герои страдают, плачут, ругаются последними словами, бьют или убивают друг друга, если с экрана льется в души людей злоба и ненависть, если в фильме преуспевают негодяи, а положительные герои напоминают схемы и не могут двух слов связать, то... как жить? К чему стремиться? Если говорится одно, а делается другое, во что верить?

Вывод. Сегодня всем нам очень не хватает примеров нормального человеческого общения и поведения, честной и праведной жизни. Примеров нормальной человеческой жизни - трудной, но счастливой. Как теперь, в России при капитализме, должен жить человек, чтобы быть счастливым? Что любить и что ненавидеть? Не хватает примеров того, что есть на самом деле сегодня в России эти счастливые люди, у которых все непросто, они много работают и преодолевают препятствия, но они счастливы.

Все, о чем мы говорили выше, это последствия разрушительного экономического и нравственного кризиса 90-х гг. Нам все еще не удалось от них избавиться, именно поэтому новый экономический кризис в России может быть более глубоким и продолжительным, чем в других странах. Чтобы выйти из кризиса 2008 г. и создать условия для новой волны экономического роста, мы все должны измениться – сделать то, что не сделали раньше. ***Невозможно работать и жить по-старому, если мы хотим обеспечить нормальную жизнь своим детям.***

России предстоит решить очень важную, но и очень сложную долгосрочную задачу - **создать инновационную экономику**. Постоянное обновление предприятий, технологий и людей становится доминирующей активностью.

Во всех развитых странах решается задача диверсификации источников энергии. Некоторые эксперты прогнозируют, что цены на традиционные энергоносители уже никогда не будут высокими. В этом сценарии развития мировой экономики у России единственный шанс выйти из кризиса – это инновационно-технологическое возрождение.

Чтобы проиллюстрировать сегодняшнее место России в мировом научно-технологическом пространстве, можно воспользоваться двумя наборами показателей: наукоёмкость и наукоотдача.

Место России по показателям наукоёмкости:

- по доле расходов на НИОКР в ВВП Россия находится на уровне Китая и Италии;
- по абсолютной численности научных работников Россия традиционно удерживала первенство. Сегодня Россия находится на третьей позиции после США и Японии. К России вплотную приблизился Китай;
- по удельному параметру численности научных работников на десять тысяч занятых Россия в 7 раз опережает Китай, в 2,6 раза – Италию, на треть – Великобританию и на 20% - Германию.

Место России по показателям наукоотдачи:

- по показателю ВВП на одного занятого, характеризующего национальную экономику, Россия примерно в 4 раза уступает США и в 3 раза Европе;
- по доле высокотехнологичного экспорта в товарном экспорте Россия находится на уровне Индии, уступая более чем в 5 раз Китаю и в 4 раза Италии.

Нам предстоит кардинально повысить конкурентоспособность российской экономики в создании и использовании новых технологий. На Западе современная экономика, при всех ее очевидных пороках, производит конкурентные товары и услуги. Мы – нет. Россия еще не прошла свой отрезок пути.

Убежден в том, что сегодняшний общественный климат, сформировавшиеся нравственные нормы не позволяют создать в России инновационную экономику ни к 2020-му, ни к 2050-му году [1]. А если в России не удастся создать интеллектуальный, технологический и финансовый капитал, соответствующий мировому уровню, страна будет находиться в состоянии перманентного кризиса. Новая стратегическая парадигма требует соответствующих ей нравственных норм. Так происходило всегда и во всех странах.

Очень тревожит то, что за восемь благополучных лет выросло поколение политиков и топ-менеджеров, привыкших «управлять ростом благосостояния» в тепличных условиях, когда растут все рынки, когда нет конкуренции с более сильными соперниками из-за рубежа и не нужны крупные инвестиции в новые технологии, когда население не интересуется политикой. У такой элиты нет опыта антикризисного управления, необходимых умений, они не заряжены на нелегкую постоянную борьбу. Даже если владельцы и топ-менеджеры российских компаний создали сильные бренды, а их компании имеют сильные позиции на рынке, как только конкуренция со стороны более мощных игроков усиливается, необходимы новые технологии и масштабные инвестиции, они прекращают борьбу, продавая свои компании более сильным иностранным конкурентам.

Новая экономическая стратегия требует создания умной и нравственной экономики.

Полагаю, что *кризис более всего поражает безнравственные экономики, потому что именно безнравственное поведение бизнеса, властей и граждан на самом деле порождает кризисы*. Особенно сильное разрушительное влияние оказывает коррупция [9]. Все знали, что не следует делать, но кто-то это делал, полагая, что хорошо заработает на этом, а кризис их не коснется. Глубокий кризис – неизбежный этап экономического и нравственного выздоровления общества.

Что такое нравственная экономика? Подчеркну, вслед за А. Миняйло, что она является новым типом хозяйствования одухотворенного человека и общества, живущего по духовным законам. Исследования в области нравственной экономики в России еще только зарождаются. Их результаты освещены в работах В.М. Симчеры [8], Д.С. Львова[6], А.М. Миняйло[7], С.Ю. Глазьева [4] и др.

Нравственная экономика - это вызов доминирующей в настоящее время неолиберальной экономической теории. Реализованная в соответствии с этой теорией аморальная политика «шоковой терапии» привела к глубоким экономическим и нравственным провалам в ряде стран. Речь идет не о пересмотре предметного содержания экономической науки, а, напротив, о возвращении на новом этапе к утраченным ею нравственным позициям. Экономическая наука первоначально, на стадии своего формирования, рассматривалась как нравственная категория. Для русской философии хозяйствования идеал нравственной экономики носил нормативный характер.

Выделю основные моменты, характеризующие, на мой взгляд, переход к нравственной экономике.

Во-первых, экономика всегда является средством в духовном возрастании человека. И все разговоры о том, что вначале необходимо решить экономические проблемы, и лишь затем духовные - неправомерны, если выразиться строже - пагубны. Экономика как определенный способ хозяйствования является не целью, а средством развития человека на основе социальной практики, в процессе его воспроизводства и жизнедеятельности. Она взаимодействует с другими факторами, являющимися не менее важными, чем экономика, – религией, культурой, этикой и т.д.

Во-вторых, социально-экономические процессы конца XX - начала XXI века в странах мирового сообщества показали, что без радикального изменения типа хозяйствования нравственную экономику в преобладающем большинстве стран мира не удастся создать. Как отмечалось на последних экономических конференциях под эгидой ООН, преодоление все увеличивающегося разрыва между бедными и богатыми, обеспечение социальной защищенности малоимущих возможно только при условии создания нравственной экономики. На «Саммите развития тысячелетия» борьба с бедностью была провозгла-

шена первоочередной глобальной целью, для реализации которой главы стран-членов ООН обязались до 2015 года снизить на 50% долю людей, которые живут в нищете и голодают. Что актуально и для России, в которой на протяжении 90-х гг. резко увеличилось количество населения с низким уровнем жизни. Мы понимаем, что бедность преодолеть полностью нельзя. И мы не собираемся возвращаться в прошлое, где сторублевая зарплата большинства населения уравнивала общество в бедности. Но коренным образом изменить ситуацию мы должны.

В-третьих, для перехода к нравственной мировой экономике необходимо мобилизовать все имеющиеся мировые ресурсы - природные, финансовые, людские, интеллектуальные, информационные и духовные, рационально их использовать [5]. Эти ресурсы находятся в руках представителей ведущих экономик.

В четвертых, для создания нравственной экономики требуются новые одухотворенные люди. Уже сейчас необходимо возвращать таких людей, и эта задача и государства (в первую очередь, системы образования), и общественных организаций, и церкви.

В-пятых, возникает необходимость пересмотра ряда базовых экономических категорий, описывающих рыночную экономику.

Посмотрите, что происходит каждый раз во время экономических кризисов? Государство, как представитель интересов всех социальных групп, берет на себя риски решения возникших проблем и находит дополнительные ресурсы для их решения. Серьезную трансформацию претерпевает «святая святых» социально-экономической системы - отношения собственности. Национализация во время кризиса осуществляется, как правило, тремя путями: выкуп долгов отдельных фирм, рекапитализация в обмен на акции, взятие на себя всех пассивов финансовых учреждений. С помощью государства сглаживаются различия в доходах между богатыми и бедными, пострадавшие от кризиса получают помощь, прилагаются энергичные усилия для восстановления доверия между различными социальными группами.

Если в России не удастся увидеть по-новому базовые экономические категории, то мы, вслед известным американским бизнесменам, будем полагать, что надуваемые раз за разом «пузыри» на различных рынках обеспечивают экономический рост, тогда как пружиной экономического развития являются совсем другие процессы.

Органам власти всех стран предстоит взглянуть с нравственных позиций на будущее развитие своих экономик с учетом их исторических, религиозных и культурных традиций.

Свой путь должны пройти все институты общества в тесном взаимодействии: общественные организации, бизнес, органы власти, церковь и другие духовные организации. Общественные организации должны помочь сформировать способность граждан решать возникающие экономические и нравственные проблемы в своем ТСЖ, своем квартале и в своем районе - в соответствии с интересами своих членов и базовыми ценностями общества.

Властям всех уровней предстоит законодательно закрепить новые нормы поведения и создать условия для их неукоснительного соблюдения, а гражданскому обществу предстоит научиться контролировать власть.

В этих условиях роль Церкви и вновь избранного Патриарха резко возрастает. По словам Патриарха Кирилла, сегодня, когда мир оказался в новой для себя ситуации, столкнулся со многими вызовами - международным терроризмом, экономическим и экологическим кризисами, нравственной деградацией миллионов людей, - необходима консолидация благонамеренных сил общества. Именно Церковь может стать институтом, обеспечивающим незыблемость общественных духовных ценностей.

Свою роль в формировании умной и нравственной экономики, духовном возрождении общества предстоит сыграть средства массовой информации в силу их мощного воздействия на общественное сознание. Недооценивать их влияние было бы серьезной ошибкой. Следует день за днем формировать и развивать новые образцы поведения – красиво и ярко, находя эти образцы в реальной деятельности людей и способствуя их распространению. СМИ должны развивать у людей уверенность в себе, в свои способности и возможности. Стимулировать творческую активность, желание развивать себя, желание помогать друг другу, создавая социальные сети.

Нам нужен нравственный прорыв, и готовить его нужно сейчас, сегодня, ибо завтра может быть уже поздно, так как мы можем столкнуться с необратимыми последствиями распада социума, потери государственности. И это длительный процесс.

Только нравственная экономика может быть самой эффективной, потому что только увлеченные и счастливые люди могут работать с полной отдачей. Пока же мы, незаметно для многих, движемся в обратном направлении.

На самом деле, мир уже движется к нравственной экономике, меняясь после каждого кризиса, но не вполне осознавая это. Такое движение подобно поиску выхода из лабиринта, когда на пути нередко встречаются тупики или происходит движение в обратную сторону. Тогда приходится изобретать что-то новое. И очередная волна технологических открытий ускорит развитие тех стран, которые сумеют «оседлать» эту волну, опираясь на духовные ценности.

Литература

- [1] Блинов А.О. Формирование имиджа России как инструмент управления ее развитием // Проблемы теории и практики управления, №7, 2013.
- [2] Блинов А.О., Яновский В.В. Российский экономический кризис: нравственный аспект//Управленческое консультирование. 2013. № 3 (51).
- [3] Блинов А.О. Промышленные предприятия и их экономическая безопасность// Экономист. 2014. № 1.
- [4] Глазьев С.Ю. Антикризисные меры: просчеты, выводы, предложения// Экономическая наука современной России, № 4, 2015.
- [5] Костыгова Л.А. Оценка и управление рациональным использованием ресурсов в титановой отрасли // Микроэкономика № 6, 2014, с. 32 – 38
- [6] Львов Д.С. Какая нам нужна Россия//Проблема Развития территории, 2003, №3.
- [7] Минайло А.М.. Духовно-нравственный путь развития России//Русский экономический вестник: научно-публицистический журнал. Тематический выпуск № 9–10/Материалы VIII Международных Ильинских чтений «Духовно-нравственный путь развития России (14–15 июня 2012 г.)». Екатеринбург: Изд-во Уральского института бизнеса, 2012.
- [8] Семчира В.М. К построению исторических рядов социально-экономического развития России // *Экономическая наука современной России*. 2001. Экспресс-выпуск №1
- [9] Шедько, Ю.Н. Антикоррупционная устойчивость государственных и муниципальных служащих в системе устойчивого развития региона [Электронный ресурс] / Ю.Н. Шедько // Современные проблемы науки и образования. – 2014. – № 6. - Режим доступа: www.science-education.ru/120-15432 (дата обращения: 20.11.2015)

TOPDANSATIŞ BAZARLARININ LOGİSTİK İDARƏEDİLMƏSİ

T.İ.İmanov

i.e.d, dos., UNEC

S.S. Əkbərova

müə. UNEC

R.Ş. Cabbarov

disser. UNEC

telman.adiu@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 20 aprel 2016; Çapa qəbul edilmişdir 27 may;
online-da çap edilmişdir 30 iyun 2016

Received 20 April 2016; accepted 27 May 2016; published online 30 June 2016

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi respublika müəssisələri üçün ənənəvi məhsulyeridilişi sisteminin ləğv edilməsi nəticəsində hazır məhsul satışı probleminin həllinə xidmət göstərən topdansaş bazarlarının logistik idarəedilməsi aktual məsələlərdən biridir. Ölkəmizdə bazar münasibətlərinin inkişafı ilə bağlı iqtisadi siyasət kursu topdansaş ticarətinin keyfiyyətli idarəedilməsinə, bu zaman həll edilən məsələlərin xarakterinə, həmçinin onların həlli metodlarına qarşı daha yeni tələblər ortaya qoyur. İdarəetmə sahəsində baş vermiş dəyişiklikləri özündə əks etdirən yeni idarəetmə-logistik konsepsiyaya olduqca böyük ehtiyac var. Sistemli və müqayisəli təhlil prinsipi üzərində qurulan tədqiqat işində konkret iqtisadi proseslərə istiqaməti müəyyənləşdirən deduktiv metodlardan istifadə olunmuşdur. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti: aparılan təhlillər və əldə olunan nəticələr topdansaş bazarının logistik idarəedilməsi təşkilatı-iqtisadi mexanizminin formalaşdırılmasında istifadə oluna bilər.

Açar sözlər: topdansaş bazarı, logistik idarəetmə, logistik konsepsiya, təchizat-satış.

JEL Classification Codes: M11

LOGISTIC MANAGEMENT OF WHOLESALE MARKETS

Abstract

The aim of the study is to examine the current issues of logistical management in wholesale markets to optimize the sale of finished products. Aimed at the development of market relations of economic and political course of the country puts new demands on the efficient management of the wholesale trade, the nature of the problems solved at the same time and the methods to resolve them. It required a new management and logistics concept, which reflects all the changes occurring in the field

of management. The study, which was built on the basis of a systematic and comparative analysis were used deductive methods of determining the direction of specific economic processes. The practical nature of the study is that the research undertaken and the results obtained can be used in the formation of the organizational-economic mechanism of the wholesale market of logistic management.

Key words: wholesale market, logistics management, logistics concept, supply-sales.

ЛОГИСТИЧЕСКОЕ УПРАВЛЕНИЕ ОПТОВЫХ РЫНКОВ

Резюме

Целью исследования является изучение актуальных вопросов логистического управления оптовыми рынками для оптимизации продажи готовой продукции. Направленный на развитие рыночных отношений экономико-политический курс страны ставит новые требования перед эффективным управлением оптовой торговли, характером решаемых при этом проблем и методами их разрешения. Крайне необходимой является новая управленческо-логистическая концепция, отражающая все изменения, происходящие в сфере управления. В исследовании, построенном на основе системного и сравнительного анализа, были использованы дедуктивные методы, определяющие направление конкретных экономических процессов. Практическая сущность исследования заключается в том, что проводимые исследования и полученные результаты могут быть использованы при формировании организационно-экономического механизма логистического управления оптового рынка.

Ключевые слова: оптовый рынок, логистическое управление, логистическая концепция, снабжение-сбыт.

Giriş.Respublikamızda bazar münasibətləri sisteminin bərqərar olması bütün postsovet məkanında olduğu kimi müasir mərhələdə ölkə iqtisadiyyatının inkişafının əsası hesab edilir. Bazarın formalaşması ticarətlə sənaye müəssisələri və sənaye müəssisələrinin özləri arasında sərbəst təsərrüfat əlaqələrinin qurul-masına imkan verən yeni iqtisadi şəraiti yaratdı. Hər bir sənaye müəssisəsi ixtisaslaşma yönümündən və istehsal etdiyi məhsulun xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq azad bazara istiqamətlənir. Məhsulların azad bazarlarda satışı topdan və pərakəndə ticarət vasitəsilə həyata keçirilir.

Hal-hazırda ölkəmizdə təsərrüfat əlaqələrinin sərbəst seçilməsi və əmtəə bazarının infrastrukturunun inkişafı topdan-vasitəçi, kommersiya-vasitəçi, təchizat-satış fəaliyyəti ilə məşğul olan müxtəlif mülkiyyət və təşkilatı-hüquqi formalara malik çoxsaylı müəssisələrin artmasına gətirib çıxardı. Bununla əlaqədar praktiki olaraq

istehsalçı, topdansaş müəssisələri və pərakəndə alıcıların iqtisadi maraqlarının kəşşidiyi topdansaş bazarında çoxlu problemlər əmələ gəlir. Belə problemlərdən ən başlıcası daxili və xarici mühitdə baş verən dəyişikliklərə çevik reaksiya verə bilmək qabiliyyətinə malik idarəetmə strukturunu formalaşdırmaqdan ibarətdir. Məhz bu, tədqiqatın aktuallığını və əhəmiyyətini müəyyənləşdirir.

Əsas hissə. Ölkəmizdə bazar münasibətləri sisteminin bərqərar topdansaş strukturlarının idarəedilməsinin forma və metodlarında əhəmiyyətli dəyişikliklər yaratdı. Həm təsərrüfat fəaliyyətinin firmadaxili tənzimləmə sistemi, həm də regional və respublika səviyyəsində təsir mexanizmləri dəyişdi.

Müasir şəraitdə topdansaş ticarətinin idarəedilməsi prinsipləri və onların spesifik cəhətləri hər şeydən əvvəl, topdansaş ticarəti subyektlərinin fəaliyyətində strateji istiqamətlərin dəyişilməsi ilə müəyyən edilir. Müasir şəraitdə onların əsas iqtisadi məqsədləri təsərrüfatçılığın səmərəliliyini yüksəltmək, mənfəətin həcmi maksimumlaşdırmaq, yeni bazarlar əldə etmək və kollektivin hər bir üzvünün tələbatını ödəməkdən ibarətdir.

Müəssisənin qarşısında duran məqsəd və vəzifələr, eləcə də onun bazar strategiyasının dəyişilməsi ilə struktur bölmələri və hətta ayrı-ayrı işçilərin funksiyaları və icra edəcəkləri rollar da dəyişir. Marketing və maliyyə qruplarının səlahiyyətləri və işə görə məsuliyyətləri əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlir. Belə bir şəraitdə endogen və ekzogen amillərin təsiri altında firmadaxili cari və strateji planlaşdırmanın, logistik metodların əhəmiyyəti birdən- birə artır.

Bazar mövqeyinin möhkəmləndirilməsi və rəqabət mübarizəsində üstünlüklərin təmin edilməsi üçün hər bir bazar subyekti logistik metod və prinsiplərdən istifadə olunmasına xüsusi diqqət yönəldir. Yəni, biznesin ətraf mühiti daha kompleks və qeyri-müəyyən xarakter aldıqca belə mühitində məhsul istehsal etmək və məqsəd bazarında və ya onun seçilmiş seqmentində fəaliyyət göstərmək üçün firma və şirkətlər logistik idarəetmə texnologiyasından fundamental yararlanmalıdırlar. Aydın ki, rəqabət mübarizəsinin gücləndiyi, vaxtın başlıca rəqabət faktoruna çevrildiyi müasir şəraitdə bazarda rəqabətə tab gətirmək üçün təsərrüfat subyektlərinin belə idarəetmə texnologiyalarına yiyələnmələri onların çevik və dinamik olmalarına-bazar mühitində və hazır məhsulların tələb paketində əmələ gələn, baş verən müvafiq dəyişikliklərə təşkilati-iqtisadi nöqteyi nəzərdən adekvat cavab vermələrinə, uyğunlaşmalarına imkan yaradır. Fəaliyyətlərini logistik idarəetmə prinsipləri əsasında qurmayan, real bazar mövqeyindən çıxış etməyən istehsalçılar təbii ki, uzun müddət bazar dayanıqlığını saxlaya bilmir və anoloji məhsul istehsalçıları üçün bir növ çıxdaş edilmiş «rəqibə» çevrilirlər (1).

Deməli, bir tərəfdən bazar münasibətlərinin tələbi və nəticəsi logistik yanaşmaların tətbiqinə artan intensiv maraq və tələblə müəyyənləşirsə, digər tərəfdən logistik idarəetmənin sürətlənməsi, təsərrüfat həyatında geniş tətbiqi isə bazar

münasibətləri sisteminin təkmilləşdirilməsinə və dövlətin iqtisadi siyasət kursuna əsaslı təsir göstərir.

Təbii ki, bazar münasibətləri sisteminə keçidlə təsərrüfat subyektləri özlərin təsərrüfat proqramlarını müstəqil formalaşdırmaq və bölgü kanalları yaratmaq imkanları əldə etdilər. Lakin bu o demək deyil ki, bu gün əmtəə istehsalçıları təsərrüfatın material təminatı ilə əlaqədar xərclərin uçotunu aparmadan, nomen-klatür üzrə sifarişlərin dəqiq icra edilməsi imkanlarını nəzərə almadan, material resurslarının az-çox qənaətli hesab edilən nəqliyyat növü ilə daşınması, anbar-laşdırma, ehtiyatların yaradılması və onlara nəzarət strategiyalarının işlənib hazırlanması kimi məsələləri diqqət mərkəzində saxlamadan bazar yönümlü məhsul istehsalını öz-özünə həll edə, ödəyə bilərlər. Bunun üçün onların əlində informasiyaların operativ alınması və ötürülməsinə imkan verən etibarlı kommunikasiya vasitələri olmalıdır. Belə bir şəraitdə təsərrüfat fəaliyyətinin logistik idarəedilməsinin əhəmiyyəti artır.

Deməli, bazar iqtisadiyyatı və onu genetik əsasları bir daha sübut edir ki, bu iqtisadi sistemdə mühüm rol oynayan və onun əsas həlqələrindən biri olan sahibkarlıq firmaları özlərinin korporativ missiyalarının həyata keçirilməsi və qarşılarına qoyduqları məqsədlərə nail olmaları üçün marketinq və menecmentin bazasında güclü təsərrüfat mexanizminə malik olmalıdırlar. Bazar uğrunda rəqabət mübarizəsinin getdikcə kəşinləşdiyi bir mərhələdə – resurs mərhələsində topdansatış bazarının hər bir subyekti material resurslarının tədavül sferasında səmərəli idarəedilməsini həyata keçirmək üçün logistikaya böyük ehtiyac duyurlar.

Logistik idarəetmə metodlarından geniş istifadə edən firma və şirkətlər material axınlarının idarəedilməsi sahəsində yeni istiqamət hesab olunan və «məhsulların fiziki bölüşdürülməsinin idarəedilməsi» adlanan nəzəriyyəyə daha çox üstünlük verirdilər (2). Çünki, müstəqil məhsul istehsalçıları bazar tələbindən asılı olmayaraq əmtəəlik məhsul istehsalı zamanı ikili xarakterə malik rəqabətlə üzləşirdilər. Birincisi, bazar üçün nəzərdə tutulan məhsulların istehsalına lazım olan xammal, material və dəstləşdirici məmulatların əldə edilməsi zamanı optimal satış şəbəkələrinin qiymətləndirilməsində mövcud çətinliklər və anoloji məhsul istehlakçılarının istifadə etdikləri metod və üsullar, xüsusilə qiymət faktoru ilə əlaqədardır. İkincisi isə hazır məhsulların reallaşdırılması zamanı meydana çıxan problemlərlə–xüsusi satış şəbəkəsinin olmaması, satış şəbəkələrinin saxlanmasına çəkilən xərclərin yüksək olması, bu şəbəkələrdə məhsulların reallaşdırılması imkanlarının məhdudluğu, məhsulların bazar tələbinə tam cavab verməməsi, keyfiyyətin aşağı olması və s. ilə bağlıdır. Buna görə də istehsalçı firma və şirkətlər bu nəzəriyyə ilə bağlı dövrü mətbuat, xüsusi tədqiqat, elmi konfrans materiallarından kifayət qədər bəhrələnməklə hazır məhsul axınlarının çox saylı bölüşdürücü şəbəkələrdə hərəkətini-fiziki bölüşdürülməsi və onun idarəedilməsini həyata keçirirdilər.

İlk dəfə logistikanın praktiki baxımdan malik olduğu potensialı Amerika mütəxəssisləri Rol Konvers və Piter Druker «məsrəflərə qənaət edilməsində sonuncu mərhələ» və «iqtisadiyyatda tanınmamış materik» kimi qiymətlən-dirmişlər. Bir sıra nəzəriyyəçilər logistikanın imkanlarına bu səpgidə yanaşıl-masını tədqirəlayiq hal kimi dəyərləndirməklə onu daha da genişləndirdilər. Belə ki, M.Porter, D. Stok və digər amerikalı tədqiqatçılar belə fərz edirdilər ki, ənənəvi dar təyinatla malik olan logistika özünün hüdudlarını aşır və firmaların strateji idarəedilməsi və planlaşdırıl-ması üçün daha böyük əhəmiyyət kəsb edir (3).

Logistikanın bu geniş təyinatı ilə razılaşan E.Mate və D.Tikse kimi fransız mütəxəssisləri də göstərirdilər ki, logistika «firmanın özünün işçüzar əməkdaş -ları ilə iqtisadi münasibətlərinin əlaqələndirilməsi vasitəsi və metodu..., bazar tərəfindən irəli sürülən tələblə firmaların verdiyi təkliflərin koordinasiya vasitəsi..., firmanın istifadə etdiyi maliyyə və material resurslarının optimallaş-dırılması üçün məhsul istehsal edən və xidmət göstərən ayrı-ayrı təsərrüfat bölmələrinin birgə fəaliyyətini təmin edən, müəssisənin fəaliyyətinin təşkili üsulu» kimi başa düşülməlidir. Qeyd edilənlərlə həmfikir olan ingilis alimləri D.Venson və D.Uaytxed bir qədər də irəli gedərək göstərirdilər ki, logistika bütün bunlarla yanaşı bazarın tədqiqi və proqnoz-laşdırılması; istehsalın, xammal və materialların tədarükünün planlaşdırılması; mal-yeridilişi ilə bağlı bir sıra ardıcıl əməliyyatların və istehlakçılara göstərilən xidmət-lərin tədqiqini də əhatə edir (4).

Xarici ölkə alimlərinin logistikaya verdikləri təyinatdan belə qənaətə gəlmək olar ki, logistikanın təkcə firma səviyyəsində deyil, həmçinin sahə miqyasında tətbiqi böyük iqtisadi nəticələr verir.

Beləliklə, logistika məhsulgöndərənlərdən son istehlakçılara qədər məhsul-ların istehsal olunması və xidmətlərin göstərilməsi ilə əlaqədar olan bütün proses-lərin icra edilməsinə cəhd göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, bazar iqtisadiyyatı bütünlüklə həm bölüşdürmə, həm də tədavül sferasının spesifik xüsusiyyətləri baxımından iqtisadi sistemə süni sürətdə qoşulmuş strukturlara qarşı olduqca həssasdır. Bu məntiq-dən çıxış edərək belə hökm etmək olar ki, logistika iqtisadiyyatın müasir inkişaf mərhələsinin tələbidir.

Logistik idarəetmə metodlarından aktiv istifadə edən qərb ölkələrinin praktik təcrübəsi göstərir ki, material resurslarının ilkin mənbədən son təyinat məntəqəsinə qədər ümumi hərəkətinin 93%-i onların müxtəlif maddi-texniki təchizat kanalların-dan ötür keçməsinə, daha doğrusu, əsasən tədavül kanallarında yığılıb qalması və saxlanmasına sərf edilir. Ümumi vaxtın yerdə qalan hissəsinin 2%-ni xüsusi istehsal (hazır məhsul istehsalı), 5%-ni isə nəqlietmə əməliyyatları təşkil edir. Bu ölkələrdə məcmu Milli məhsulun 20%-i bazara məhsulyeridilişi ilə əlaqədar xərclərdən ibarət-dir. Buna görə də belə xərclərin quruluşunda material resurslarının saxlanmasına çəkilən xərclər 44%, saxlama və ekspedisiya xərcləri 16%, yüklərin magistral və

texnoloji daşınmasına çəkilən xərclər 23 və 9%, hazır məhsulun satışının təmin edilməsinə sərf edilən xərclər isə 8% təşkil edir.

O da nəzərə alınmalıdır ki, hazır və onlara bərabər tutulan məhsulların beynəlxalq bazarlar çərçivəsində yerdəyişməsi ilə əlaqədar icra olunan əməliyyatlar Milli bazarlarda anaoloji əməliyyatların yerinə yetirilməsi ilə müqayisədə daha mürəkkəb və çox xərc tutumludur. Başqa sözlə, əgər Milli bazarlar çərçivəsində bu əməliyyatlara sərf olunan xərclər idxal-ixrac məhsullarının satış dəyərinin 8-10%-ni təşkil edirsə, beynəlxalq bazarlar üzrə bu rəqəm müvafiq olaraq 25-35%-dir. Lakin digər tərəfdən inkişaf etmiş qərb ölkələri ilə müqayisədə respublikamızda material resurslarının saxlanması orta hesabla 6,5% az, saxlanma və ekspedisiyasına, daşınmasına, ölkəmizdə 22% çox xərc sərf edilir. Bu isə növbəsində məhsulötürücü şəbəkələrin inkişaf etməməsini əyani sübutdur (5).

Müasir şəraitdə məhsul istehsalçıları qarşısında duran ən vacib problem istehlakçı tələbini dolğun ödəməklə yüksək bazar mənfəətinə nail olmaq üçün istehsal məsrəflərini və məhsulların tədavül sferasında saxlanması və hərəkəti ilə bağlı xərclərin azaldılmasından ibarətdir. Əgər inkişaf etmiş bazar münasibətləri sistemində hər bir istehsalçı «ilkin hesablama-müvafiq bazar mənfəəti-istehlakçı» prinsipini mütəmadi olaraq özünün fəaliyyət kredosuna çevirirsə, onda material resurslarının əlverişli və optimal idarəedilməsi forması hesab edilən logistikanın potensial gücü məhz bu prinsipin yerinə yetirilməsinin təmin olunmasına yönəldilməlidir.

Ekspert qiymətləndirmələrinə görə logistik idarəetmə metodlarının geniş tətbiq edilməsi:

- məhsulların hərəkət müddətinin 25-30% ixtisar edilməsinə;
- istehlakçılarda ehtiyatların səviyyəsini 30-50% azaldılmasına;
- təkcə məhsulların hərəkəti üzrə məcmu məsrəflərin ancaq bir hissəsini təşkil edən yükdaşıma tariflərini deyil, yüklərin gətirilməsi və aparılması üzrə bütün məsrəflərin kompleks uçotunun təmin edilməsinə;
- nəqliyyat bölmələrinin işinin yaxşılaşdırılmasından daha çox təchizat, satış və məhsuldaşımalar üzrə kompleks işlərin yerinə yetirilməsi ilə bağlı nəqliyyat xidmətinin səviyyəsinin yüksəldilməsinə imkan verir.

Deməli, kommersiya fəaliyyəti sahəsində logistika məhsulların həm istehsalı, həm də tədavül sferasında hərəkətinin təşkilində yeni istiqamətdir. Ona görə də tədavül xərclərinin azaldılması və vaxtın qısaldılması baxımından logistika idarəetmə metod və prinsiplərindən geniş istifadə edilməsi daha məqsədmüvafiqdir. Tədavül xərclərinin azaldılması və vaxtın qısaldılması ilk növbədə material resursları üzrə anbar ehtiyatlarının həcmnin azaldılması və məhsulgöndərmələrin sürətləndirilməsi hesabına formalaşır.

Logistikanın makroiqtisadi cəhəti təkrar istehsal prosesinin təşkilində ümumi vaxtın 95-98% və resursların isə 40%-nin sərf edildiyi tədavül sferasında məsrəfləri

azaltmaqla ictimai istehsalın səmərəliliyini yüksəltməkdən ibarətdir. Praktiki olaraq məsrəflərin azaldılması yollarının axtarılması aşağıdakı istiqamətlər üzrə həyata keçirilir:

- hazır məhsul satışı, başlıca olaraq istehsal yerlərinin, ayrı-ayrı bazarların, o cümlədən topdansaş bazarlarının maddi təminatı ilə bağlı idarəetmə proseslərinin təşkili və təkmilləşdirilməsi;

- marketinq fəaliyyətinin, eləcə də məhsulgöndərənlər, istehlakçılar və vasitəçi strukturlar arasında qarşılıqlı əlaqələrin yaxşılaşdırılması yolu ilə təsərrüfat əlaqələrinin optimallaşdırılması;

- material resurslarının hərəkət texnologiyasında müsbət dəyişikliklərin yaradılması və s.

Burada əldə olunan nəticə ondan ibarətdir ki, logistika ayrı-ayrılıqda istər maddi-texniki təchizatın, istərsə də yükdaşımaların yaxşılaşdırılması üzrə həyata keçirilən tədbirlərdən daha çox istehsal və tədavül sferasında baş verən iqtisadi proseslərin və yerinə yetirilən bütün fəaliyyət növlərinin kompleks formada yaxşılaşdırılmasına istiqamətlənib.

Logistik yanaşmaların malik olduğu bütün imkanlar yalnız və yalnız bazar iqtisadiyyatının məhsuludur. Bu, hər şeydən əvvəl onunla izah edilir ki, tələbin təklifi üstələdiyi bir şəraitdə məhsulgöndərmə şərtləri məhsulgöndərənlər tərəfin-dən dikte olunur. Belə bir vəziyyətdə satıcı xərclərin minimumlaşdırılmasına imkan verən və potensial alıcı kateqoriyasının genişlənməsini təmin edən şəraitin yaradılması üçün daha çox maraqlı olur. Təklif tələbi üstələdikdə isə istehlakçılar məhsulgöndərənləri seçmək imkanı əldə edirlər. Və o, satıcı və ya məhsulgöndərən məhsullarını reallaşdırma bilir ki, onlar istehlakçıların bütün tələblərini yerinə yetirməyə qadir ola bilsin. Bu zaman praktiki olaraq yüksək potensiala malik olan logistika güclü firmaların əlində riskə yol vermədən material resurslarının saxlanması ilə əlaqədar xərclərin ödənilməməsi baxımından ehtiyatların yenidən bölüşdürülməsinə şərait yaradan vasitəyə çevrilir.

Beləliklə, bizim fikrimizcə logistikanın tətbiqi bir tərəfdən firma və şirkətlərin məhsulyeridilişi ilə əlaqədar vaxt və maliyyə məsrəflərinin azaldılmasına səy göstərmələri ilə əsaslandırılırdısa, digər tərəfdən əsasən aşağıdakı iki:

- bazar münasibətlərinin mürəkkəbləşməsi və məhsulların bölüşdürülməsi prosesinə kəmiyyət və keyfiyyət baxımından yüksək tələbkarlıq;

- çevik istehsal sistemlərinin yaradılması kimi amillərlə müəyyənləşir.

Deməli, logistikanın tətbiq imkanlarının genişləndirilməsi əhəmiyyətli dərəcədə istehsal strategiyasında və məhsulyeridilişi sistemində mühüm dəyişikliklərlə müşahidə olunan satıcı bazarından alıcı bazarına keçidlə əlaqəlidir. İstehsalçıların istehlakçılara icbari formada təhkim edilməsi, resursların ciddi və sərt mərkəzləşdirilmiş qaydada «bölgüsü» prinsipinə əsaslanan totalitar təsərrüfatçılıq, inzibati-

amirlik sistemində bu və ya digər məhsulun istehsalına qərarın verilməsi onun satış siyasəti ilə uzlaşdırılmırdı. Yəni, satış siyasətinin işlənməsi bir qayda olaraq məhsul istehsalından sonra gəlir və onun təşkili istehsalın diqtəsi - hökmü ilə həyata keçirilirdi. Lakin təsərrüfat subyektləri üçün fəaliyyət azadlığı təmin edən bazar iqtisadiyyatı şəraitində məhsul satışı bazarının həcmi və quruluşundan asılı olaraq məhsul istehsalına qərarların verilməsi və ya istehsal proqramının formalaşması qəti şəkildə satış strategiyasının tələblərinə uyğun həyata keçirilir. Odur ki, ciddi rəqabət şəraitində alıcıların (istehlakçıların) maraqlarına uyğunlaşmaq, ona «köklənmək» öz növbəsində məhsul istehsal edən müəssisə və firmalardan bu şərtlərə adekvat cavab verilməsini tələb edir. Dəyişkən xarakterli bazar tələblərinə çevik reaksiya verən istehlakçılar nəticə etibarı ilə xidmətin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, istehlakçı sifarişlərinin yerinə yetirilməsinə sərf edilən vaxtın azaldılması və müvafiq formada razılaşdırılmış məhsulgöndərmə qrafiklərinə şərtsiz riayət edilməsinə nail olurlar. Belə bir şəraitdə, bütün bunlarla yanaşı, vaxt amili məhsulun qiymət və keyfiyyət amilləri ilə bərabər istehsalçı firmaların müasir bazarda fəaliyyət göstərmələrini müəyyən-ləşdirən əsas faktora çevrilir.

Eyni zamanda mahiyyət baxımından bölüşdürmə proseslərinin keyfiyyətinə bazar subyektləri tərəfindən tələblərin artması və ya yeni xarakterli tələblərin yaranması da satış problemini mürəkkəbləşdirir. Daha doğrusu, bazar subyektləri yüksək xərc tutumlu hesab edilən məhsulların fiziki bölüşdürülməsinə daha diqqətlə yanaşırlar. Belə bir şəraitdə təbii ki, bir tərəfdən alıcıların hazır məhsul istehsalçılarına, digər tərəfdən isə istehsalçıların özlərinin onlar üçün material resursları göndərənlərə qarşı anoloji reaksiyası bir qədər də artır. Nəticədə müxtəlif bazar subyektləri arasında mürəkkəb əlaqələr sistemi formalaşır və bu da öz növbəsində təchizat və satış sferasında mövcud olan təşkilati modelin (strukturun) yeniləşməsinə tələb edir. Bütün bu tələblərin yerinə yetirilməsi isə ayrı-ayrı istiqamətlərdə məhsulyeridilişinin optimallaşdırılması üzrə işləri aktivləşdirir.

Məlumdur ki, bizi bazara aparan yol yuxarıda baxılan şəraiti real olaraq formalaşdıran çərçivə daxilində topdansatış ticarətinin inkişaf mərhələsindən keçir. Yəni, məhsul və satıcının sərbəst seçilməsi zamanı istehlakçı iradəsinin sərbəst ortaya qoyulması şərti istehsalçını (satıcını) istehlakçı maraqlarını uçota almağa təhrik edər və uyğun olaraq bunun az xərclərlə, qısa zaman kəsiyində, səmərəli formada həyata keçirmək üçün logistikada daxil olmaqla bütün vasitələr toplusundan istifadə etməyə məcbur edə bilər. Lakin bu, ölkə iqtisadiyyatını inhisarçılıq sindromu hərtərəfli formada əhatə etdikdə həyata keçirilə bilməz. Odur ki, belə bir halın mövcudluğu şəraitində prinsip etibarı ilə istehlakçı bütün parametrlər üzrə məqsədəuyğun hesab etdiyi məhsulgöndərənləri və məhsulları seçmək hüququndan istifadə edə bilmir. Həmçinin «iqtisadi fəaliyyət azadlığını» təmin etmə və istehlakçıların hüquqlarını müdafiə vasitələrinin olmamasına görə məhsulgöndərənlərin bütün digər şərtlərlə

yanaşı məhsullara «müqavilə» qiymət-lərinin qoyulması məsələsində də hökmranlığını gücləndirir. İstər istehsal, istərsə də mübadilə sferasında inhisarçılıq özü tənzimlənən bazar iqtisadi mexanizminin fəaliyyətini demək olar ki, dayandırır və logistikanın tətbiq imkanlarının aradan qaldırılması da daxil olmaqla iqtisadi sahədə bütün neqativ halların əmələ gəlməsinə səbəb olur.

Belə bir vaxtda qeyd etmək lazımdır ki, respublika iqtisadiyyatının bu gün mövcud inkişaf mərhələsi təsərrüfat rəhbərlərinə heç vaxt olmadığı qədər bu və ya digər davranış tərzinin seçilməsində yüksək dərəcədə azad yaraıcılıq təfəkkürünə sahib olmaq imkanları yaradır.

Bazar iqtisadiyyatının formalaşması, təsərrüfat subyektlərinin bazara transformasiyası təkcə təsərrüfatçılığın forma və metodlarının yenidən qurulmasını deyil, eyni zamanda iştirakçıların təfəkkür tərzinin də dəyişilməsini tələb edir. Aydındır ki, yeni iqtisadi dünya görüşünə malik olmadan yeni iqtisadi münasibətlər sistemini real olaraq yaratmaq qeyri - mümkündür. Bu baxımdan birinci növbədə texnokratları əvəzləyə biləcək yeni tip təsərrüfat rəhbərlərinin formalaşması problemi aradan qalxmalıdır.

Bizimi fikrimizcə hal-hazırda ölkə miqyasında bazar iqtisadiyyatına yalnız o struktur tez və uğurla adaptasiya oluna bilər ki, onun rəhbəri digərləri ilə müqayisədə özünün mülkiyyətçi olduğunu daha çox hiss edə bilsin, kommersiya səpgili təfəkkür tərzinə malik olsun. Bu onunla xarakterizə olunur ki, birincisi, təsərrüfat işlərini mənfəətli aparmağı bacarmalı, bu növ vərdislərə yiyələnəməlidir. İkincisi, iqtisadi davranış müstəqilliyi, istehlakçılar (sifarişçilər) qarşısında yüksək logistik məsuliyyət, keyfiyyətə və istehsal edilən məhsulun (xidmətin) qiymətinə mütəmadi nəzarət belə səpgi üçün daha tipikdir. Üçüncüsü, kommersiya təfəkkürü xüsusi qənaətcilik, dəqiq iqtisadi hesabat, məsrəf və nəticələrin həmişə rəqiblərin uyğun göstəriciləri ilə müqayisə edilməsini nəzərdə tutur. Bazar şəraitində müəssisə və onun hər bir struktur bölməsində təsərrüfatçılığın resursaqənaət sisteminin yaradılması, onun məsrəf xarakterliyinin aradan qaldırılması istiqamətində rəhbərin təfəkkür tərzinin formalaşması böyük əhəmiyyətə malikdir.

Nəticə

1. Bu gün idarəetmə proseslərində «mərkəzdənqaçma» prinsipinə üstünlük verən həm təsərrüfat subyektləri arasında, həm də təsərrüfat subyektlərinin daxilində yeni münasibətlər sistemi formalaşır.

2. Bazar münasibətlərinə əsaslanan iqtisadiyyatda topdansaş ticarəti xidmət istehsalı sferasının iri sahələrindən biridir. O, daxili və xarici sərhədlərində təkcə məhsul sahiblərinin (tədarükat-satış əməliyyatlarının) dəyişilməsi ilə əlaqədar məsələlərin deyil, eyni zamanda fiziki təchizat (anbar-nəqdliyyat əməliyyatları), maliyyə-sığorta, informasiya və s. tipli bir sıra digər məsələlərin də həll edildiyi sahələr sistemini özündə birləşdirir.

3. Ölkə iqtisadiyyatının bazar münasibətləri sisteminə transformasiyası topdansatış ticarəti qarşısında duran vəzifələrin dəyişilməsini, topdan ticarət müəssisələrinin gəlirlər sisteminin dəyişilməsini, eləcə də yeni təsərrüfatçılıq şəraitinə adekvat olaraq topdansatış ticarətinin təşkilatı strukturunun yaradılmasını nəzərdə tutur.

4. Topdan vasitəçi strukturlar digər bazar infrastrukturunu subyektləri ilə müqayisədə «istehsalçı-ticarət strukturları-istehlakçı» logistik dövrənin mərkəzi həlqəsi hesab olunurlar. Topdansatış ticarəti strukturları logistik dövrənin əvvəl və sonuncu həlqəsində öz tərəfdaşlarının bir-birinə bağlılığını təmin edir, onların maraqlarını razılaşdırır.

5. Məhsulların bazar prinsipi əsasında bölüşdürülməsinin mühüm forması kimi topdansatış ticarətinin funksiyası həyati vacib iqtisadi vəzifənin həllinə -böyük nomenklaturalı məhsulların istehsalı və istehlakı arasında logistik koordinasiya əlaqələrinin həyata keçirilməsinə təbə etdirilməlidir.

Ədəbiyyat

- [1] Болт Г.Дж. Практическое руководство по управлению сбытом. Пер. с англ. Под ред. Ф.А.Крутикова, 2-е изд. М.:Экономика, 2001, 271 с.
- [2] Шкурский А.Г., Розанов А.А. Тенденции развития товарных рынков. Риск, 2006, №10-12, с.52-56
- [3] Зайцев А.П., Шумаев В.П. Оптово-посреднические товарные рынки. Босс, №2, 2008, с.19-27
- [4] Осипов О.М. Теория хозяйства. Учебник. Т.1, М., Изд. МГУ, 2005, 467 с.
- [5] Гордон М.П., Тишкин Е.М., Усков Н.С. Как осуществить экономическую доставку товара отечественному и зарубежному покупателю. М., Транспорт, 2005, 64 с.

ДИНАМИКА ПОСТУПЛЕНИЙ ПРЯМЫХ ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ В ЭКОНОМИКУ УКРАИНЫ

М.М.Король

к.э.н., доцент кафедры международных экономических отношений
факультет международных отношений ГВУЗ "Ужгородский национальный
университет"

Ю.Б.Качур

магистр факультета международных отношений ГВУЗ "Ужгородский
национальный университет" г.Ужгород, Украина

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 12 aprel 2016; Çapa qəbul edilmişdir 27 may;
online-da çap edilmişdir 30 iyun 2016

Received 12 April 2016; accepted 27 May 2016; published online 30 June 2016

В данной статье проанализированы тенденционные изменения развития бизнес-климата в Украине, выделены проблемы привлечения прямых иностранных инвестиций в Украину, а также авторами предложены основные шаги, которые необходимо предпринять, чтобы создать благоприятную инвестиционную среду в Украине и обеспечить защиту интересов инвесторов. В ходе исследования было выявлено, что основными шагами к созданию привлекательного бизнес-климата в Украине являются: борьба с коррупцией; сокращение административных процедур; введение принципа максимальной прозрачности принятия решений; введение независимости судей. Также исследован ряд крупнейших стран-инвесторов в экономику Украины и объемы привлеченных ими инвестиций, и определены перспективы дальнейшего развития бизнес-климата Украины.

Ключевые слова: бизнес-климат, прямые иностранные инвестиции, инвестор, инвестиционная среда, инвестиционный климат.

JEL Classification Codes: F21, D92

UKRAYNANIN İQTİSADİYYATINA BİRBAŞA XARİCİ İNVESTİSİYALARIN DAXİL OLMASI DİNAMİKASI

Xülasə

Bu məqalədə Ukraynada biznes-mühitin inkişafının tendensiya dəyişiklikləri təhlil edilmiş, birbaşa xarici investisiyaların Ukraynaya cəlb edilməsi problemləri vurğulanmış, həmçinin müəlliflər tərəfindən Ukraynada cəlbəedici biznes-mühitin yaradıl-

ması və investorların müdafiəsinin təmin edilməsi üçün vacib olan əsas addımlar təklif edilmişdir. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Ukraynada cəlbedici biznes-mühitin yaradılması üçün vacib olan əsas addımlar: korrupsiya ilə mübarizə; inzibati prosedurların azaldılması; qərar qəbulunun maksimum şəffaflığı prinsipinin tətbiq edilməsi; hakimlərin müstəqilliyinin təmin edilməsi. Həmçinin Ukrayna iqtisadiyyatına investisiya edən bir sıra ən iri investor-ölkələr və onların cəlb etdikləri investisiya həcmi tədqiq edilmiş və Ukraynada biznes-mühitin sonrakı inkişaf perspektivləri müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: biznes-mühit, birbaşa xarici investisiyalar, investor, investisiya mühiti, investisiya iqlimi.

DYNAMICS OF DIRECT FOREIGN INVESTMENTS INTO THE ECONOMY OF UKRAINE

Abstract

This article analyzes the biased change of the business climate in Ukraine, highlighted the problem of attracting foreign direct investment in Ukraine, as well as the authors proposed the basic steps to be taken to create a favorable investment environment in Ukraine, and to protect the interests of investors. The study found that the basic steps to creating an attractive business climate in Ukraine are: the fight against corruption; reduction of administrative procedures; introduction of the principle of maximum transparency in decision-making; introduction of judicial independence. Also explore some of the largest investor countries in the Ukrainian economy and the volume of attracted investments, and identified the prospects of further development of Ukraine's business climate.

Keywords: business climate, foreign direct investment, investor, investment environment, investment climate.

Постановка проблемы. Привлечение иностранного капитала является одним из основных средств развития национальной экономики, с помощью которого страна входит в глобальную бизнес-среду. Эффективность привлечения иностранного финансирования зависит от правильности избрания приоритетных направлений развития государства и образования в ней совершенных условий ведения бизнеса для иностранных инвесторов. Однако, чтобы определить перспективы будущего развития инвестиционной среды Украины и понять какие шаги нужно предпринять, чтобы привлечь и удержать инвестора, необходимо проанализировать приток инвестиций в страну и отток инвестиций из страны за последние годы.

Анализ исследований и публикаций. Различные аспекты иностранного инвестирования рассматривались в трудах зарубежных ученых, в частности Э. Берлоу, А. Уильямсон, Д. Гофман, Дж. Мур, П. Фишер, У. Шарп и др. В Украине же исследованиями привлечения иностранных инвестиций занимались такие ученые как А. Барановский, И. Бланка, В. Геец, Б. Данилишин, А. Мозговой, И. Николайко, А. Федорук и др.

Постановка задачи. Основной задачей данной работы является исследование возможностей создания благоприятного бизнес-климата и определения проблем привлечения иностранного инвестирования в Украину, а также анализ последних данных по объемам привлеченных иностранных инвестиций в экономику Украины.

Основное изложение материала. Согласно обнародованному отчету Конференции ООН по торговле и развитию (ЮНКТАД), политическая нестабильность в Украине в 2013 году привела к сокращению прямых иностранных инвестиций вдвое - до 3 млрд. 800 млн. долларов. Одной из причин стал вывод инвесторами ряда активов, в частности, в банковском секторе, а также российско-украинский конфликт, который идет между двумя сторонами уже третий год подряд [1].

В 2014 году по качеству бизнес-климата Украины оказалась на восьмидесят восьмой строчке со 146 государств, расположившись в глобальном списке между Тунисом и Шри-Ланкой. Эти показатели зафиксированы ежегодным рейтингом «Doing business - 2014». За последние три года Украине удалось подняться в данном рейтинге на 17 ступенек. Прогресс Украины в рейтинге в первую очередь стал возможен благодаря заметному снижению налоговой нагрузки на бизнес и уменьшения регуляторного вмешательства государства в экономику. Но, несмотря на положительную динамику, стране еще есть куда двигаться, ведь она оказалась только девятой среди двенадцати бывших республик СССР, включенных в исследование [2].

Привлечение прямых иностранных инвестиций всегда было и остается важным для экономики Украины. Однако, за годы независимости, стране так и не удалось преодолеть структурные деформации и стать в ряд с развитыми странами мира. Значительная часть государственных предприятий остались технологически отсталыми. Это является результатом нестабильной инвестиционной политики, отсутствия совершенного инвестиционного законодательства, которое защищало бы интересы инвесторов и привлекало их, а также отсутствие инструментов инвестиционного обеспечения, что в свою очередь вызывает низкий уровень внешних инвестиций.

В ниже представленной таблице 1 приведен приток прямых иностранных инвестиций в Украину и отток прямых иностранных инвестиций из Украины.

Таблица 1, Прямые инвестиции (акционерный капитал), млн. дол. США, [3]

Год (на 1 января)	ПИИ в Украину	ПИИ с Украины
2010	39 175	6 204
2011	43 836	6 846
2012	48 991	6 878
2013	53 679	6 462
2014	57 056	6 597
2015	45 916	6 352

Так, рассматривая тенденции поступлений прямых иностранных инвестиций в экономику Украины за исследуемый период (табл. 1), можно увидеть, что к концу 2013 года их объем по поступлению увеличивался и составил 57 056 млн долл. США. Соответствующее положение можно объяснить увеличением доверия иностранных инвесторов к украинской экономике и надежды Украины на новую либерально и демократическую власть. Однако к концу 2014 года объем прямых иностранных инвестиций в экономику Украины постепенно замедляется, на что в большинстве случаев повлияла антитеррористическая операция на востоке страны.

Однако, за исследуемый период, экспорт инвестированного капитала из Украины имел незначительные увеличения и до 2012 года оставался почти без изменений, и только в 2012 и 2014 годах наблюдалось незначительное уменьшение вследствие удлинения агрессивной политики Российской Федерации, оккупации Крыма и военных операций на востоке Украины

Основными инвесторами Украины, на которых приходится 83% от общего объема инвестиций, остались те же страны, что и в 2014 году (таблица 2).

Таблица 2, Основные страны-инвесторы в экономику Украины, по состоянию на 1 октября 2015, [4]

Страна	Сумм инвестиций, осуществленных в Украине, млрд. долл.США	в % к итогу
Кипр	12187,6	27,7
Нидерланды	5702	13,0
Германия	5460	2,4
Российская Федерация	2962,8	6,7
Австрия	2639,6	6,0
Великобритания	1948,7	4,4
Британские Виргинские острова	1863,3	4,2
Франция	1547,2	3,5
Швейцария	1369,5	3,1
Италия	969,1	2,2

23 октября 2015 года канцлер ФРГ Ангела Меркель заявила, что Германия должна инвестировать в украинское сельское хозяйство, машино – и самолетостроения. Кроме того, по словам Меркель, немецких инвесторов могут привлечь проекты модернизации энергетической и транспортной инфраструктуры Украины. "Немецкие инвестиции в Украине уже достигли 5460 млн. дол. США, инвестиционный и торговый потенциал двух государств еще не исчерпан", - отметила Меркель.

В течение 2014-2015 годов Правительством Украины принят комплекс мер по созданию качественно новых условий ведения бизнеса, которые должны обеспечить восстановление экономики Украины и ее стабильное развитие.

Законодательство Украины определяет гарантии деятельности для инвесторов, экономические и организационные основы реализации государственно-частного партнерства в Украине.

На территории Украины к иностранным инвесторам применяется национальный режим инвестиционной деятельности, то есть предоставлены равные условия деятельности с отечественными инвесторами. Иностранные инвестиции в Украине не подлежат национализации. В случае прекращения инвестиционной деятельности иностранному инвестору гарантируется возвращение его инвестиции в натуральной форме или в валюте инвестирования без уплаты пошлины, а также доходов от инвестиций в денежной или товарной форме. Государство также гарантирует беспрепятственный и немедленный перевод за границу доходов и других средств в иностранной валюте, полученных на законных основаниях вследствие осуществления иностранных инвестиций.

Для повышения защиты иностранных инвестиций Законом Украины от 16.03.2000 № 1547 ратифицирована Вашингтонская Конвенция 1965 года о порядке разрешения инвестиционных споров между государствами и иностранными лицами.

Решению проблемных вопросов инвесторов призваны способствовать комиссии по содействию досудебному урегулированию споров с инвесторами, которые могут создаваться органами исполнительной власти и органами местного самоуправления как временные консультационно-совещательные органы с целью содействия досудебному урегулированию споров между инвестором и органом исполнительной власти (местного самоуправления).

Подписано и ратифицировано Верховной Радой Украины межправительственные соглашения о содействии и взаимной защите инвестиций с более чем 70 странами мира.

С целью надлежащей реализации национальных внешнеполитических и внешнеэкономических приоритетов, содействие выходу украинских экспортеров на внешние рынки, защиты их экономических и торговых интересов за рубежом и

привлечения прямых иностранных инвестиций в экономику Украины, с апреля 2013 при МИД функционирует Совет экспортеров и инвесторов Украины.

С целью активизации работы по развитию и реализации инвестиционного потенциала Украины, увеличение объема иностранных инвестиций, поддержки приоритетных инвестиционных проектов, улучшение инвестиционного климата, обеспечения защиты прав инвесторов, содействие эффективному взаимодействию инвесторов с государственными органами в декабре 2014 года Указом Президента Украины создан Национальный инвестиционный совет. [5]

Сегодня Украина находится на переломном этапе своего существования. С одной стороны страна на грани экономического коллапса, а с другой – поддержка мирового сообщества во главе с ведущими странами Европейского Союза и Соединенных Штатов Америки. Именно они, вместе с Международным валютным фондом, готовы и дальше продолжать финансовую поддержку страны при выполнении последней ряда требований.

Ситуация чрезвычайно сложная и требует решительных действий. Улучшение экономики требует иностранного капитала. По нашему мнению, для этого стоит прибегнуть лишь к таким шагам:

- во-первых, нужно свести к минимуму административные процедуры. То есть, должны исчезнуть так называемые «справки», которые необходимо получить от одного органа, чтобы предоставить его другому. Для этого должна существовать простая электронная система обслуживания;

- во-вторых, необходимо прибегнуть к решительным действиям в борьбе с коррупцией. Однако, чтобы достичь успеха в реализации этого шага, нужно сократить бюрократию, которая негативно влияет на управление процессами реформирования и автоматически порождает нежелание инвесторов вкладывать свой капитал в Украину. Здесь им придется столкнуться со взяточничеством чиновников и рейдерством;

- в-третьих, введение принципа максимальной прозрачности принятия решений и ответственности чиновников за ошибки;

- в-четвертых, введение независимости судей.

С целью улучшения инвестиционного климата в Украине сегодня, украинское правительство совместно с министерством торговли США, разработали дорожную карту, которая состоит из ряда краткосрочных действенных шагов, способных повысить доверие бизнеса и привлечь частный капитал. При поддержке США Украина планирует активизировать усилия в сфере борьбы с коррупцией путем реформирования Генеральной прокуратуры и проведения судебной реформы; улучшить налоговое администрирование для обеспечения равных условий для всех компаний; уменьшить роялти на газ для привлечения инвестиций от мировых компаний; продолжить дерегуляцию и устранить

ненужные лицензии и разрешительные документы; полностью ввести систему электронных закупок и присоединиться к Соглашению ВТО о государственных закупках. Кроме того, Украина подтвердила свои намерения и в дальнейшем внедрять европейские сельскохозяйственные стандарты, разработать и внедрить продуманный и прозрачный план приватизации, дать ощутимые возможности международным инвесторам, а также провести реформу государственной службы [6].

Можно предположить, что такая решительность украинской стороны связана либо с давлением международного сообщества, или с неотъемлемым желанием еще раз наполнить свои карманы новыми финансовыми ресурсами. Ведь кроме указанных выше пунктов, американская сторона также намерена предоставить Украине третий гарантийный пакет в размере 1 млрд. долл. США.

С 1 января 2016 вступило в силу Соглашение о зоне свободной торговли между Украиной и Европейским Союзом и, возможно, оно подтолкнет иностранных инвесторов к ведению предпринимательской деятельности в Украине. Данный документ предусматривает, в первую очередь, отмену или существенное уменьшение экспортных и импортных пошлин. В целом, Украина и ЕС отменили импортные пошлины на 97% и 96,3% товаров соответственно. Ввозные пошлины отменены на большинство промышленных товаров (82,6% - Украины и 91,8% - ЕС). Для остальных товаров установлено переходные периоды, а для легковых автомобилей и одежды, которая была в использовании, предусмотрено применение специальных защитных механизмов. Они направлены на защиту отечественной автомобильной и легкой промышленности. В результате отмены пошлин украинские экспортеры будут экономить 487 млн. евро ежегодно. Экономия экспортеров ЕС составит 391 млн. евро ежегодно [7].

Вторая важная составляющая зоны свободной торговли – отмена технических барьеров. Украина взяла на себя обязательства привести свои стандарты в соответствие с техническими регламентами и системами стандартизации ЕС. Это позволит украинским компаниям торговать с европейцами на таких же условиях, что и бизнес внутри ЕС. Гармонизация технических стандартов сторон минимизирует нетарифные барьеры, повысит качество продукции на внутреннем рынке Украины, а также будет способствовать формированию позитивного имиджа Украины на мировых рынках как производителя качественных товаров.

Одно из основных условий участия в зоне свободной торговли – честная конкуренция и равные условия доступа к рынкам. С одной стороны, речь идет о борьбе с такими антиконкурентными практиками как картели, злоупотребление господствующим положением на рынке и антиконкурентные слияния, которые будут караться суровыми санкциями. Для этого Украине необходимо приблизить свое законодательство в сфере конкуренции с нормами ЕС.

С другой стороны, речь также идет о минимизации применения государственных защитных мер (дотации экспортным отраслям, компенсационные механизмы для внутренних производителей и т.д.). Это не означает полный отказ от государственной поддержки отдельных отраслей или производителей. Однако это сделает невозможным некоторые виды помощи с использованием государственных ресурсов, которые искажают конкуренцию путем предоставления преимуществ отдельным предприятиям или производству отдельных товаров. Стороны ежегодно будут информировать друг друга об общем объеме, видах и отраслевом распределении государственной помощи, которая может повлиять на торговлю между ними. Предполагается, что это повысит прозрачность предоставления государственной помощи и гарантировать более честную конкурентную среду в Украине [7].

В отличие от классических зон свободной торговли, глубокая и всеобъемлющая ЗСТ предусматривает свободу основания предпринимательской деятельности. Пока перечень отраслей, представители которых из Украины смогут открывать свой бизнес в ЕС, достаточно ограничен – почтовая и курьерская службы, предоставление финансовых и телекоммуникационных услуг. Однако со временем она будет расширяться. В тех отраслях, где Украина приведет законодательство в соответствие с европейским, отечественные компании будут получать доступ к рынку ЕС, что является беспрецедентным уровнем интеграции. Для европейской стороны процесс приближения законодательства будет означать также, что инвесторы из стран Евросоюза будут иметь в этих секторах такое же законодательное поле для работы в Украине, как и в ЕС. С одной стороны, это дает возможность украинским компаниям перейти из статуса местных к статусу международных, с другой – увеличит приток иностранных инвестиций в Украину.

Еще одной особенностью Соглашения является взаимный доступ к государственным закупкам. Украина – единственная из стран, не являющихся членами ЕС, будет иметь такую возможность. За исключением закупок для армии, украинские поставщики услуг получают полный доступ к рынкам государственных закупок Евросоюза. Для этого Украина в течение нескольких лет должна адаптировать свое законодательство о закупках с нормами ЕС. Поставщики и поставители услуг с ЕС будут иметь такой же доступ к украинскому рынку закупок. Украинские компании смогут на общих основаниях участвовать в госзакупках стран ЕС. Это рынок с ежегодным оборотом в 400 млрд. евро [7].

Выводы и перспективы дальнейших исследований в данном вопросе. Привлечение прямых иностранных инвестиций всегда было для Украины приоритетной задачей, однако она никогда не могла создать абсолютно привлекательных условий для иностранных инвесторов. Уже 25 лет Украина утопает в коррупции,

порожденной бюрократией, которая мешает реформированию и совершенствованию экономической системы страны, поэтому необходимо сделать прозрачным судопроизводство и доказать инвестору, что его права и интересы надежно защищены; минимизировать административные процедуры, чтобы сберечь время инвестора и лишить его лишних хлопот.

Нужно привлекать инвесторов в перспективные отрасли, такие как: IT-технологии и сельское хозяйство и информационно-просветительская деятельность. Именно в этих сферах Украина может достичь больших успехов благодаря удачному реформированию экономики страны и созданию благоприятного бизнес-климата.

В дальнейшем стоит надеяться, что упомянутая выше зона свободной торговли между Украиной и ЕС принесет свои положительные результаты в повышении развитии инвестиционной привлекательности Украины.

Литература

- [1] Іноземні інвестиції у світі [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.mobi/a/25434864.html>
- [2] В Україні поліпшується бізнес-клімат [Електронний ресурс] – Режим доступу: [http:// www.capital.ua/ru/publication/37322-reyting-luchshikh-strandlya-vedeniya-biznesa-ot-forbs](http://www.capital.ua/ru/publication/37322-reyting-luchshikh-strandlya-vedeniya-biznesa-ot-forbs)
- [3] Офіційний сайт Державної статистики України [Електронний ресурс] Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2014/zd/pik/pik_u/pik_rik_2014.html
- [4] Офіційний сайт Державної статистики України [Електронний ресурс] Режим доступу: [http:// www.ukrstat. gov.ua/ operativ/operativ2015/zd/ ivu/ ivu_u/ivu0315.html](http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2015/zd/ivu/ivu_u/ivu0315.html)
- [5] Міністерство закордонних справ в Україні. Інвестиційний клімат в Україні [Електронний ресурс] – Режим доступу: [http://mfa.gov.ua/ua/about-ukraine/economic-cooperation/ invest- climat](http://mfa.gov.ua/ua/about-ukraine/economic-cooperation/invest-climat)
- [6] США й Україна розробили «дорожню карту» для залучення інвестицій [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://ua.112.ua/ekonomika/ssha-i-ukraina-rozroblyly-dorozhniu-kartu-dlia-zaluchennia-investytsii-268750.html>
- [7] Якою буде зона вільної торгівлі (ГВЗВТ) [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://europa-torgivlia.org.ua/about-fta/>

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA BÜDCƏ GƏLİRLƏRİNİN DİVERSİFİKASIYASININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

V. Bayramov

İ.ü.f.d., ADİU

Email: vugarbayramov@cesd.az

Tel: (012) 5970691

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 14 aprel 2016; Çapa qəbul edilmişdir 17 iyun;
online-da çap edilmişdir 30 iyun 2016

Received 14 April 2016; accepted 17 June 2016; published online 30 June 2016

Xülasə

Məqalədə dayanıqlı iqtisadi inkişafın formalaşmasında büdcə gəlirlərinin diversifikasiyasının əhəmiyyəti tədqiq edilir. İstər beynəlxalq araşdırmalar, istərsə də Azərbaycan Respublikasında mövcud iqtisadi durumun dəyərləndirilməsi göstərir ki, büdcə gəlirlərinin mənbələr, istiqamətlər üzrə şaxələnməsi iqtisadi inkişaf tempini daha dayanıqlı etməklə yanaşı, iqtisadiyyatın diversifikasiyası prosesini sürətləndirir. Bu baxımdan, son illər Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin təhlili göstərir ki, ölkəmizdə neft sektorunun büdcə gəlirlərindəki payında azalmalar müşahidə edilmiş və buna uyğun olaraq da, qeyri-neft sektorunun dövlət gəlirlərinin formalaşmasında çəkisi yüksəlmişdir. Tədqiqatın nəticəsi göstərir ki, Azərbaycan Respublikasında, xüsusən də «post-neft» dövründə büdcə gəlirlərinin diversifikasiyası əsas prioritet olmalıdır.

Açar sözlər: büdcə, iqtisadi siyasət, diversifikasiya, neft, qeyri-neft sektoru, inkişaf.

JEL Classification Codes: H61, H72

DIRECTIONS OF IMPROVEMENT OF BUDGET REVENUE DIVERSIFICATION IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Abstract

Diversification in the budget revenues is the one of main priorities of the economic policy in Azerbaijan. The strategic approach in the post-oil period is to diversify sources of state revenues in order to reduce dependence not only from the oil sector but also dominant spheres in the non-oil sector. Serious steps have been taken place as so to promote budget revenue diversification in the last couple years. Strategically, budget revenue diversification has very positive influence on sustainable economic development. The article concludes that budget diversification

should be main element of economic diversification policy and should be promoted by further economic reforms.

Key words: budget, economic diversification, economic policy, oil, non-oil, development

НАПРАВЛЕНИЯ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ДИВЕРСИФИКАЦИИ ДОХОДОВ БЮДЖЕТА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Резюме

Диверсификация в доходной части бюджета является одним из основных приоритетов экономической политики Азербайджана. Стратегический подход в период «после нефти» является источников государственных доходов, с тем чтобы уменьшить зависимость не только от нефтяного сектора, но и доминирующей сферы в ненефтяном секторе. Серьезные шаги были предприняты, чтобы способствовать диверсификации доходов бюджета в последние пару лет. Стратегически, диверсификация доходов бюджета имеет очень положительное влияние на устойчивое экономическое развитие. В статье делается вывод, что диверсификация бюджета должна быть основным элементом экономической политики диверсификации и способствовать дальнейшим экономическим реформам.

Ключевые слова: бюджет, диверсификация экономики, экономическая политика, нефть, ненефтяной, развитие.

Ölkəmizin gələcəkdə də dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafı üçün əsas prioritetləri müəyyənləşdirmək və mövcud vəsaitlərin həmin prioritetlərə uyğun olaraq büdcə gəlirlərinin daha da şaxələnməsinə nail olmaq olduqca vacibdir. Son illər həyata keçirilən iqtisadi inkişaf siyasəti iqtisadi islahatların dərinləşdirilməsi, mövcud potensialın gücləndirilməsi və ondan istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi əsasında ölkədə dinamik sosial-iqtisadi inkişafın davamlılığının təmin olunmasına yönəlmişdir. Dövlət büdcəsi gəlirlərinin dayanıqlı formalaşması makroiqtisadi sabitliyin qorunub saxlanılması və dinamik iqtisadi inkişafın təmin edilməsinə, real sektorun potensialının gücləndirilməsi və strukturunun yenidən qurulmasının sürətləndirilməsi hesabına milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi, o cümlədən neft sektorunun dinamik inkişafı ilə yanaşı, qeyri-neft sektorunun inkişafının təmin olunmasına, investisiya fəallığının artırılması və investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması hesabına ümumilikdə ölkədə, o cümlədən ayrı-ayrı regionlarda sahibkarlığın, istehsal, sosial və bazar infrastrukturunu sahələrinin inkişafının sürətləndirilməsinə, əhəmiyyətli sayda yeni iş yerlərinin yaradılması və məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsinə, dövlət idarəetmə sisteminin bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə uyğunlaşdırıl-

masının sürətləndirilməsinə, əhalinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, o cümlədən əhalinin aztəminatlı təbəqəsinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi, ünvanlı yardım sisteminin formalaşdırılması və yoxsulluğun azaldılmasına, milli iqtisadiyyatın dünya təsərrüfat sisteminə integrasiyasının sürətləndirilməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təkan verir [1. səh. 4].

İqtisadi diversifikasiya eyni zamanda büdcə gəlirlərinin şaxələnməsini tələb edir. Aparılan tədqiqatlar da göstərir ki, büdcə gəlirlərinin diversifikasiyası eyni zamanda iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafı baxımından vacibdir [2. səh 17-21]. Bu, dövlətin öz sosial öhdəliklərini yerinə yetirmək imkanı verməklə yanaşı, eyni zamanda iqtisadiyyatın sektorial şaxələnməsinə şərait yaradır [3. səh. 43-45].

Dövlət başçısının müəyyənləşdirdiyi prioritet istiqamətlərə uyğun olaraq, iqtisadi diversifikasiya və bu aspektdən qeyri-neft sektorunun dövlət büdcəsindəki payının artırılması vacib məsələlərdən olduğunu nəzərə alınarsa, gələn ilin büdcə layihəsinin təhlili göstərir ki, qeyri-neft sektorunun büdcədəki payında əvvəlki ilə nisbətən artım müşahidə ediləcək. Əgər 2013-cü ildə qeyri-neft sektorunun payı 26 faiz olubsa, 2014-cü ildə bunun 34, 2015-ci ildə 35, bu il isə 48 faizə çatdırılması proqnozlaşdırılmışdır. Bu o deməkdir ki, son 2 ildə dövlət büdcəsində qeyri-neft sektorunun payı təxminən 10 faiz bənd artıb. İqtisadiyyatda və eləcə də büdcə gəlirlərinin formalaşmasında enerji sektorundan asılılığın aradan qaldırılması baxımından bu, kifayət qədər əhəmiyyətli faktdır. 2016-cı ilin gəlirləri strukturunda vergi daxilolmalarının həcmi də artacaq. Vergi daxilolmalarının 68 faizə yaxını qeyri-neft sektorunun payına düşəcək. Bu da gəlirlərin strukturunun şaxələndirilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Eyni zamanda, 2015-ci ildə qeyri-neft daxilolmalarının həcmi 512 milyon manat və ya bu ilin proqnoz göstəriciləri ilə müqayisədə 11.9 faiz artmışdır. Bu, əvvəlki ilin müvafiq göstəricisi ilə müqayisədə 1 milyard 48 milyon manat və ya 27,8 faiz çoxdur [4. səh. 2].

Büdcə gəlirlərinin iqtisadi inkişafa təsirini müəyyənləşdirən tədqiqatlar göstərir ki, burada birbaşa əlaqə vardır [5. səh 62-69]. Bu isə bilavasitə dayanıqlı iqtisadi inkişaf hesabına büdcə gəlirlərinin şaxələnməsi ilə bağlıdır. Eyni zamanda büdcə gəlirlərinin regional və sektorial fərqləndirilməsi də olduqca vacibdir. Bu, artıq gəlirlərin mənbələrinə görə deyil, istiqamətlərinə görə diversifikasiyasına imkan yaradır [6. səh 14-19].

Son illər Azərbaycanın dövlət gəlirlərindəki artımlar digər makroiqtisadi göstəricilərdə də kəskin artımların müşahidə edilməsinə səbəb olub. Belə ki, 2004-2011-ci illərdə ölkəmizdə ümumdaxili məhsul 3, dövlət büdcəsinin gəlirləri isə 13 dəfə artıb. Cənab İlham Əliyev artıq ölkə üçün növbəti 10 ildə Azərbaycanda ÜDM-in ən azı iki dəfə artmalı olması ilə bağlı yeni hədəf də müəyyənləşdirib. Məhz dövlət büdcəsindəki artım templəri həmin hədəfin də reallaşacağına inam yaradır.

Azərbaycanda büdcə stabilliyi müşahidə edildiyi bir zamanda Avropa ölkələrində ciddi büdcə kəsiri qeydə alınmaqdadır. Qeyd etmək lazımdır ki, dünya dövlətlərinin iqtisadi müstəvidə müzakirə etdiyi ən önəmli məsələ yeni ilin büdcəsinin proqnozlaşdırılıb qəbul edilməsidir. Qlobal iqtisadiyyatda yaşanan qeyri-müəyyənliyi və resessiyayı nəzərə alıqda, inkişaf etmiş ölkələrdə büdcə müzakirələrinin necə gərgin şəraitdə keçdiyini təsəvvür etmək çətin deyil. İqtisadiyyatlarda yaşanan durğunluğun büdcə kəsirinin artımı ilə təzahür etməsi dövlətləri həddən çox borc yükü ilə üz-üzə gətirib. Yaranmış vəziyyətdən konkret çıxış yolu tapmaqda Avropa ölkələrində administrativ qurumlar 2 hissəyə ayrılıb. Birinci yanaşma bu ölkələrdə büdcə xərclərində azalmanı (infrastruktur layihələrinin dayandırılması, sosial xərclərdə ixtisarlara, büdcədən maliyyələşən təşkilatlarda işçilərin ixtisar edilməsi və hətta əmək fəaliyyətindən pensiyaya çıxma yaşının artırılması kimi, bir çox tədbirlər görməklə), ikinci isə həmin dövlərdə vergiləri artırmaq, dövlətə məxsus müəssisələri özəlləşdirmək və s. variantlarla büdcənin gəlirlər hissəsindəki artımı təmin etməkdə israr edirlər. 2008-ci il dünya maliyyə böhranı və sonrakı durğunluq dövründə Azərbaycanda büdcənin dinamikasının təhlili göstərir ki, yenidən müstəqilliyini əldə etmiş ölkə bu müddət ərzində daim inkişaf edib.

Dövlət büdcəsinin dəyişmə tempi və həcmi ölkə iqtisadiyyatı üçün bir növ güzgü rolunu oynayır. Bu məqsədlə də aşağıdakı qrafikdə Azərbaycanın dövlət büdcəsinin son illərdə hansı rəqəmlərlə ifadə olunduğunu göstəririk.

Dövlət büdcəsinin gəlirləri və xərcləri (milyard manatla)

Dövlət büdcəsi	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Gəlirlər	6.006	10.762	10.326	11.403	15.700	17.038	19.159
Xərclər	6.082	10.774	10.504	11.766	15.396	17.672	19.850

Mənbə. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi, 2014

Göründüyü kimi, son illərdə 2009-cu il istisna olmaqla, dövlət büdcəsi daim artıb ki, nəticədə, 2007-ci illə müqayisədə 2013-cü ilin proqnozlaşdırılan büdcəsi təxminən 3.2 dəfə artaraq 6 mlrd. manatdan 19.2 mlrd. manata yüksəlib. Bu isə o deməkdir ki, Azərbaycan iqtisadiyyatı bu illər ərzində bir neçə dəfə böyüyüb və Qafqazda ən iri iqtisadi gücə çevrilib. Həmçinin Azərbaycan üçün xas olan müsbət xüsusiyyətlərdən biri odur ki, büdcə kəsiri çox az faizlərlə ifadə olunur. Hətta 2011-ci ildə dövlət büdcəsində 304 milyon manat profisit yaranıb. Onu da qeyd etmək ki, ən çox büdcə kəsiri 2013-cü il üçün proqnozlaşdırılmışdır ki, bu da 691 milyon manat olmaqla ÜDM –ə olan nisbətdə cəmi 1,2% təşkil edir. Bu göstərici hətta kriterilərindən belə 2.5 dəfə azdır. Xatırladaq ki, Maastrix kriterilərinə görə AB ölkələrinin büdcə kəsiri ən çox halda ÜDM-ə nisbətdə 3%-dən artıq olmamalıdır. Lakin, hazırda əksər AB ölkələri bu kriteridən çox uzaqdadır.

Azərbaycan son illər, xüsusən də 2003-cü ildən başlayaraq sürətli iqtisadi inkişaf yolu keçmişdir. Bu sahədə əldə edilən uğurlar dövlət büdcəsinin ötən 9 ildə

təxminən 14 dəfə, 2013-cü ilin proqnoz büdcəsi ilə müqayisədə 16 dəfə və ya 18 mlrd.manat artmasına səbəb olub. Bu illər ərzində büdcə gəlirlərinin mənbələrində müəyyən dəyişikliklər baş verib. Nəticədə büdcə gəlirlərini təmin edən bölmələr müxtəlif səbəblərdən ya atırm tempindən çox və yaxud da az sürətlə dəyişib. Dövlət budcəsinin gəlirlər qismindəki dəyişiklikləri aşağıdakı cədvəl vasitəsi ilə təsvir etməyə çalışacağıq.

Dövlət büdcəsi gəlirlərinin növlər üzrə dəyişməsi

Büdcə daxillolmaları faizlə (illər üzrə)	2009	2010	2011	2012	2013
Vergi	44.9	38.1	33.5	32.3	33.4
Gömrük rüsumu	2	1.9	1.5	7.3	7.2
Neft fondu	40.4	51.2	57.3	60.3	59.3
Vergi olmayan sair gəlirlər	0.4	0.4	0.3	0.1	0.1

Mənbə. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi, 2014

Göründüyü kimi, son illər Neft Fondundan transfertlərin büdcə gəlirlərindəki payı artmaqdadır. Buna səbəb isə son illər ölkəmizdə irihəcmli infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi və iqtisadi fəaliyyət üçün normal şəraitin formalaşdırılması istəyidir. Son illər büdcə gəlirlərində gömrük rüsumlarının artması müsbət tendensiyaadır. 2009-cu illə müqayisədə 2012-ci ildə bu bəndin büdcədəki payının 3,6 dəfə artması proqnozlaşdırılır. Artımın 2012 və 2013-cü illərə təsadüf etməsinə səbəb 2011-ci ildən etibarən Dövlət Gömrük Komitəsində vahid pəncərə sisteminin tətbiq edilməsidir. Bu addım Dövlət Gömrük Komitəsində korrupsiyanın qarşısını almaq və şəffaf əməliyyat mühitini formalaşdırmaq məqsədi ilə atılıb. Çox tez bir zamanda nəticənin əldə edilməsi sevindirici haldır.

Vergilərin büdcədəki payı isə faiz nisbətində azalıb. Bu o demək deyil ki, vergilərin ümumi məbləği azalıb. Lakin onun artım tempi büdcənin artım tempindən azdır. 2010-ildə 4,3 milyard manat vəsait vergi vasitəsi ilə büdcəyə cəlb edilmişdisə, bu məbləğin 2013-cü ildə 5,5 milyard manata yüksələcəyi gözlənilir. Göründüyü kimi, 3 il ərzində vergi yığımı 1,2 milyard manat və yaxud da 28% artıb. Bu sahədə irəliləyişlərin olmasına baxmayaraq görülməli işlər coxdur, çünki müasir büdcə anlayışı gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsi və dövlətin sosial siyasətinin təzahürü olaraq anlaşılır.

Milli gəlirin yenidən bölüşdürülməsində ən həssas nöqtə büdcə xərclərində ədalətlik prinsipinin qorunması, səhiyyə, təhsil və sosial müdafiəyə ayrılan vəsaitlərin daim artırılması, həmçinin zaman və məkan prinsipini nəzərə almaqla əhaliyə müasir yaşam şəraitinin təmin edilməsidir. Büdcə xərclərinin son 5 illik dinamika-sını aşağıdakı cədvəl vasitəsi ilə təsvir etmək daha asandır.

Büdcə xəclərinin illər üzrə xarakteristikası, %-lə

Xərc istiqaməti	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Ümumdövlət xidmətləri xərcləri	7.7	6.1	7.8	6.8	7.0	6.7	9.0
Müdafiə xərcləri	13.4	12.4	11.2	10.1	8.7	9.1	7.7

**V.Bayramov: Azərbaycan Respublikasında büdcə gəlirlərinin diversifikasiyasının
təkmilləşdirilməsi istiqamətləri**

Məhkəmə hakimiyyəti, prokurorluq xərcləri	7.1	5	6.1	5.7	4.6	5.5	5.4
Təhsil xərcləri	11.9	9.1	10.9	10.0	8.2	8.6	7.7
Səhiyyə xərcləri	4.2	3.2	3.8	3.7	3.2	3.8	3.4
Sosial müdafiə və sosial təminat xərcləri	9.8	7.9	10.0	9.5	9.7	10.1	9.2
Mənzil və kommunal təsərrüfatı xərcləri	1.5	1.5	1.8	1.7	2.0	2.5	2.0
Kənd/t, meşə/t, ətraf mühitin mühafizəsi xərcləri	4.0	2.6	3.6	3.2	2.9	2.7	2.5
Sənaye, tikinti və faydalı qazıntılar xərcləri	31.9	40.1	33.0	35.3	38.1	32.8	35
Nəqliyyat və rabitə xərcləri	1.1	0.8	0.7	0.5	0.4	0.5	0.5

Mənbə. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi, 2014

Diqqət etdikdə görmək olar ki, son illərdə dövlət qoyuluşlarının həcmi büdcə xərclərinin 1/3-ni əhatə edir. Xüsusən də 2008 və 2011-ci illərdə bu sahəyə ayrılan vəsait dövlət büdcəsinin təxminən 40%-ni özündə əks etdirir. Yeni yaranmış ölkə kimi Azərbaycanda ciddi quruculuq işlərinin aparılması təbiidir. Ölkənin müharibə təhlükəsi ilə üz-üzə olması və Ermənistanın işğal etdiyi ərazilərdən sülh yolu ilə çəkilməyi fikrinin absurdluğu hökuməti məcbur edir ki, müdafiə xərclərini ilbəl artırsın. Bu proses ölkənin ərazi bütövlüyü təmin edilənədək davam etdirilməlidir.

Rəqəmlər göstərir ki, son 10 il ərzində Azərbaycanın dövlət büdcəsinin sosial xərcləri 8 dəfədən çox artıb. Eyni zamanda, icrası artıq başa çatmış 2011-ci il büdcəsindən əməkhaqqının ödənişinə 2554 milyon manat (2010-cu illə müqayisədə 11,8 faiz artım), təqaüd və sosial müavinətlərə 1421,8 milyon manat (30,7 faiz artım), dərman və sarğı materiallarının alınmasına 132,2 milyon manat (15,5 faiz artım), ərzaq məhsullarının alınmasına 232,2 milyon manat (7,2 faiz artım) ayrılmışdır.

Dövlət büdcəsinin artım tempini inflyasiya səviyyəsi ilə müqayisə etmək əhəmiyyətlidir. Belə ki, bu zaman büdcənin real artımını təsəvvür etmək və bu böyümənin inflyasiyadan qaynaqlanma dərəcəsini ortaya çıxarmaq olar.

Müqayisəli təhlil apardıqda görmək olar ki, 2009-cu il istisna olmaqla, büdcənin artım faizi daim inflyasiyadan çox olub. 2009-cu ildə yaranmış vəziyyət isə global maliyyə böhranının təsiri ilə baş vermişdir. Həmin il ilk dəfə olaraq dövlət büdcəsi əvvəlki illə müqayisədə 4,1% az oldu. 2011-ci ildə isə inflyasiya büdcənin artım səviyyəsindən 4,8 dəfə az olub. Bu isə onu göstərir ki, milli iqtisadiyyatın sürətli inkişafı dövlət büdcəsi vasitəsi ilə əhalinin sosial rifahının yaxşılaşmasına və müasir infrastrukturun formalaşmasına səbəb olub. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, ölkədə neft hasilatının kəskin artması və xarici valyuta axınının sürətlənməsi heç də ciddi inflyasiyaya səbəb olmadı.

Hazırda ölkəmizdə prioritet əsas məsələ ölkə iqtisadiyyatının neftdən asılılığını və dövlət büdcəsinə Neft Fondundan transfertləri azaltmaq, vergilərin payını isə

artırmaqdır. Bu məqsədlər iqtisadiyyatın diversifikasiyası, biznes mühitinin liberallaşdırılması və vergi yığımında şəffaflığı təmin etməklə kölgə iqtisadiyyatının aradan qaldırılması istiqamətində son illər bir çox layihələr həyata keçirilir, qanunvericilikdə yeniliklər edilir.

Qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi istiqamətində atılan addımlar nəticəsində 2010-cu ildə neft sektorunun ÜDM-dəki 55,6%-lik xüsusi çəkisinin 2013-cü ildə 38,6%-ə qədər azalacağı proqnozlaşdırılır. Qeyri-neft sektorunun payı 2011-ci ilin yekunlarına nisbətə 2013-cü ildə 13,8% artaraq 61,4%-ə yüksələcəyi gözlənilir. Nəticədə gələcək illərdə dövlət büdcəsində neftdən və Neft Fondu transfertlərindən asılılıq azalacaq.

Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsi üçün xas olan müsbət tendensiyalardan biri isə büdcə kəsirinin az olmasıdır. Bu isə büdcənin gəlirləri və xərcləri arasında balanslaşdırmanın doğru aparılması və gəlirlərin proqnozlaşdırılması zamanı real vəziyyətin düzgün qiymətləndirilməsinə dəlalət edir.

Büdcə kəsirinin ÜDM-ə olan nisbəti son illər +0,6%-lə -1,2% arasında dəyişib. Büdcə kəsirinin ən yüksək həddi 1,2% olmaqla 2012-ci il üçün proqnozlaşdırılıb. Lakin neftin il ərzində orta hesabla 100 ABŞ dollarından (neftin 2012-il üçün büdcədəki baza qiyməti 100 ABŞ dolları nəzərdə tutulub) baha olması, ilin 9 ayı ərzində büdcə xərclərinin 10% kəsirlə yerinə yetirilməsi və əksinə, gəlirlərin 3,1% artıqlaması ilə icrası deməyə əsas verir ki, büdcə kəsiri gözlənilmədiyi kimi olmaya bilər.

2013-ildə ÜDM-də qeyri neft sektorunun payının 11,9%, yaxud da 5,3 mlrd. manat artacağı gözlənilir. Orta aylıq əməkhaqqında da 3,9%-lik artım proqnozlaşdırılır. Gələn il inflyasiyanın da təkrəqəmli olacağı düşünülür.

2013-cü il dövlət büdcəsinin gəlirləri cari illə müqayisədə 2,116 mlrd.manat (12,4%) artıq olmaqla 19,154 mlrd.manat planlaşdırılır. Vergilər Nazirliyinin xətti ilə daxillolmalarda qeyri-neft sektorunun payı 480 milyon manat və ya 14,6% çox olacaq ki, bu da büdcənin ümumilikdə 12,4%-lik artımından çoxdur. Dövlət Gömrük Komitəsi vasitəsi ilə daxil olan gəlirlər 2012-ci illə müqayisədə 180 mln.manat və ya 15% çoxdur. Bu sahədə də irəliləyiş mövcuddur. Ölkənin Bakı şəhəri istisna olmaqla, digər rayon və şəhərləri üzrə gəlirlər 515 mln.manat olacaq ki, bu da 2012-ci illə müqayisədə 100,6 milyon və ya 24,3% ARDNF-dən transfertlər, 33,4%-in vergilər, 7,2% gömrük komitəsindən daxillolmalar, 0,1%-in isə sair gəlirlərdən təmin ediləcəyi proqnozlaşdırılıb. Büdcə layihəsində neftin qiyməti 100 ABŞ dolları nəzərdə tutulub. Dünyadakı geosiyasi vəziyyət nəzərə alındıqda, buraya İrana tətbiq edilən embarqo səbəbi ilə hasilatın faktiki olaraq 30%-ə enməsi və Suriyada vətəndaş müharibəsinin davam etməsi ilə yanaşı, ölkəyə hakim olan iqtidarsızlıq neftin qiymətinin 2013-cü il 100 dollardan yuxarı olma ehtimalını artırır. Bu səbəbdən, hesab edirik ki, 2013-cü il dövlət büdcəsinin gəlirləri artıqlaması ilə yerinə yetiriləcək.

Səhiyyə və təhsilə ayrılan vəsaitlər də uyğun olaraq 0,5% və 1,2% artırılıb. Ayrılan vəsaitlər əsasən bu sahədə çalışanların əməkhaqqılarının müəyyən qədər artırılması üçün nəzərdə tutulub. Sosial müdafiə və sosial təminat xərclərinə isə 27,8 milyon manat əlavə vəsait nəzərdə tutulub. Ümumilikdə isə ölkə əhalisinin rifahının yaxşılaşdırılması və sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi istiqamətində görülən işlər davam etdiriləcək. Belə ki, 2013-cü ildə büdcədən maliyyələşən və ya maliyyə yardımı alan elmi-tədqiqat, təhsil, səhiyyə, sosial təminat, mədəniyyət, gənclər və idman, kənd təsərrüfatı, müdafiə və hüquq mühafizə orqanlarında çalışanların və dövlət qulluqçularının aylıq əməkhaqqıları və minimum əməkhaqqının həddi artırılacaq. Bu artım təxminən 700 min nəfərə şamil ediləcək.

2013-cü il dövlət büdcəsində əsaslı xərclər üçün 9073,8 mln.manat vəsait nəzərdə tutulub. Bu isə cari illə müqayisədə 15,3% artım deməkdir. Əsaslı xərclərin həcmnin artırılması ÜDM-dəki böyümənin əsas amili olacaq. Ölkənin sosial-iqtisadi prioritetlərinə uyğun olaraq liberal investisiya mühitinin yaradılması və iqtisadi dayanıqlığın qorunması məqsədi ilə 2013-cü ildə də dövlət əsaslı vəsait qoyuluşu ilk növbədə tamamlanması nəzərdə tutulan infrastrukturların, sosial mədəni təyinatlı müəssisələrin tikintisinə, ölkənin müdafiə, milli təhlükəsizlik və digər dövlət əhəmiyyətli tədbirlərin maliyyələşdirilməsinə yönələcək.

2013-cü ildə büdcənin müdafiə xərcləri 121,3 mln. manat, yaxud da 8,6% artırılmaqla 1528,5 mln.manata catdırılıb. Ölkənin müharibə şəraitində olması və işğal edilmiş 20% Azərbaycan torpaqlarının geri alınmasının dövlət və millət üçün müqəddəs borc olmasını nəzərə aldıqda, müdafiə xərclərinin artırılması məqsədəuyğundur. Həmçinin ölkənin iqtisadi gücünün artması onun müdafiə potensialına da töhfəsini verir ki, du da təbiidir.

Nəticə. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, son illərin büdcə siyasəti bilavasitə neftdən asılılığın azaldılmasına xidmət etmişdir. Doğrudur, neft ölkəsi olan Azərbaycanda büdcə gəlirlərinin formalaşmasında neftdən asılılığın qısa zamanda aradan qaldırılması mümkün deyil. Bu strateji yanaşmadır və zaman tələb edir.

Təbiidir ki, Azərbaycan müstəqilliyini əldə etdiyi qısa zamanda sürətli sosial-iqtisadi inkişaf yolu keçib. Ölkənin təbii ehtiyatlarının düzgün dəyərləndirilməsi və ortaya qoyulan milli iradə tez bir zamanda Azərbaycanın dünyaya integrasiyasını təmin etmiş və hazırda Qafqazda tam müstəqil hərbi gücə və iqtisadi potensiala malik olan yeganə dövlətdir. Bu gün Azərbaycan sosial rifahın yaxşılaşdırılması, dağılmış infrastrukturun bərpası kimi ciddi problemlərin həllində müvəffəqiyyət əldə etməklə yanaşı, ölkənin təhlükəsizliyi və müdafiəsi istiqamətində də xeyli işlər görüb, regionda strateji mövqeyini möhkəmləndirib.

Bununla belə, büdcə gəlirlərinin diversifikasiyası yalnız neft sektorunun payının artırılması istiqamətində olmamalıdır. Təbiidir ki, büdcə daxilolmalarında neft sektorunun payının artırılması olduqca vacibdir. Bununla belə, qeyri-neft gəlirlərinin

strukturunun da şaxələndirilməsi ilə yanaşı, bu sektorun öz daxilində də gəlir mənbələrinin diversifikasiyasına ehtiyac var.

Büdcə gəlirlərində müxtəlif sektorların payının artırılması daxilolmaların daha dayanıqlı hala gəlməsinə imkan verəcək. Buna görə də, büdcə gəlirlərinin diversifikasiyası hazırda əsas prioritet olaraq qalmaqdadır.

Ədəbiyyat

- [1] Vüqar Bayramov, 2013-cü ilin dövlət büdcəsi: iqtisadi inkişafın aynası / V. Bayramov // Xalq qəzeti. - 2012.-26 dekabr. - № 289. - S. 4
- [2] Tim Callen, Reda Cherif, Economic Diversification in the GCC: The Past, the Present, and the Future, IMF Press, 2014
- [3] Jack Suyderhoud, State-Local Revenue Diversification, Balance, and Fiscal Performance, London, 2015
- [4] Azərbaycan Respublikasının 2015-ci ilin Dövlət Büdcəsi Haqqında Qanunu, Bakı, 2016
- [5] The Role of State Revenue Structure in the Occurrence and Magnitude of Negative Revenue Variance, The American Review of Public Administration October 5, 2015
- [6] Estimating Differential Responses to Local Fiscal Conditions: A Mixture Model Analysis, Public Finance Review January 1, 2005

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ SOSIAL TƏMİNAT SİSTEMİ: DAVAMLI İNKİŞAF KONTEKSTİNDƏ

R.A.Hüseynov

i.e.n., İA ETİ, UNEC

Mobil: (+994 50) 445 35 17

E-mail: rashadhuseynov2013@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 20 aprel 2016; Çapa qəbul edilmişdir 27 may;
online-da çap edilmişdir 30 iyun 2016

Received 20 April 2016; accepted 27 May 2016; published online 30 June 2016

Qeyd: Məqalə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun 2014-cü ildə elan edilmiş "Universitet qrantı" müsabiqəsinin (EIF-2014-5(20)) qalibi olmuş "Azərbaycan iqtisadiyyatında davamlı inkişafın sosial çağırışları və sosial keyfiyyət mərhələsinə keçid mexanizminin formalaşdırılması" mövzusunda grant layihəsi əsasında yazılmışdır.

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycan Respublikasında sosial təminat sisteminin formalaşması və inkişafı ilə əlaqədar baş verən proseslərin araşdırılması, mövcud vəziyyətin təhlil edilməsi, davamlı inkişaf kontekstində bu sistemin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində təklif və tövsiyələr verməkdən ibarətdir. Bu məqsədlə məqalədə pensiya təminatı və sosial müavinət sistemi araşdırılmışdır. Tədqiqat işi elmi abstraksiya və sistemli təhlil, məntiqi ümumiləşdirmə, statistik təhlil kimi tədqiqat üsulları əsasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın nəticəsi olaraq respublikamızda pensiya təminatı sisteminin inkişafı retrospektiv araşdırılmış, mövcud vəziyyət təhlil edilmişdir. Eyni zamanda sosial müavinət sisteminin strukturu və təsnifatı verilmiş, sosial müavinətlərin ayrı-ayrı növləri, məbləğləri təhlil edilmiş, qanunvericilik bazası araşdırılmışdır. Tədqiqatın məhdudiyyətləri: daha geniş praktik informasiya tələb edir. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti: sosial sahədə tədqiqatlar aparan və bu sahədə çalışan mütəxəssislərin elmi və əməli biliklərinin zənginləşdirilməsində müsbət rol oynaya bilər.

Açar sözlər: sosial təminat sistemi; pensiya təminatı; sosial müavinət; davamlı inkişaf; sosial sığorta.

JEL Classification Codes: H55; I31; I38

SOCIAL SECURITY IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN IN THE CONTEXT OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT SYSTEM

Abstract

The main objective of the research is to study the processes associated with the

formation and development of Azerbaijan in the social security system, a study of the current situation, to provide suggestions and recommendations to improve the performance of this system in the context of sustainable development. To this end, the article explores the system of pensions and social benefits. A study carried out by the methods of scientific abstraction and system analysis, logical generalization, statistical analysis. The result of this study is a retrospective analysis of pension system in the country, the current status of the analysis. At the same time it shows the structure and classification system of social benefits, analyzed different types, amounts of social benefits, studied the legal framework. Limitations of the study: need more practical information. The practical significance of the research: the study can play a positive role in enriching the academic and practical knowledge of experts involved in the study and those in the social sphere.

Key words: the system of social security, pensions, social benefits, sustainable development, social insurance.

СИСТЕМА СОЦИАЛЬНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ: В КОНТЕКСТЕ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ

Резюме

Основной целью исследования является исследование процессов, связанных с формированием и развитием в Азербайджане системы социального обеспечения, исследование текущей ситуации, предоставление предложений и рекомендаций с целью совершенствования деятельности данной системы в контексте устойчивого развития. С этой целью в статье исследуется система пенсионного обеспечения и социальных пособий. Исследование осуществлено методами научной абстракции и системного анализа, логического обобщения, статистического анализа. Результатом исследования является ретроспективный анализ развития системы пенсионного обеспечения в стране, анализ текущего состояния. В то же время показана структура и классификация системы социальных пособий, проанализированы различные виды, объемы социальных пособий, исследована законодательная база. Ограничения исследования: требуется более широкая практическая информация. Практическая значимость исследования: исследование может сыграть положительную роль в обогащении научных и практических знаний специалистов, ведущих исследования и занятых в социальной сфере.

Ключевые слова: система социального обеспечения, пенсионное обеспечение, социальные пособия, устойчивое развитие, социальное страхование.

Bazar münasibətləri şəraitində ölkədə yoxsulluğun səviyyəsinin azaldılması, əhalinin rifah halının yüksəldilməsi, gəlirlərin səviyyəsindəki qeyri-bərabərliyin minimuma endirilməsi, cəmiyyət üçün mümkün iqtisadi, sosial, siyasi risklərin təsirlərinin azaldılması, onların neytrallaşdırılması, eləcə də sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsi baxımından çevik və təkmil sosial təminat sisteminin formalaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə sistemin yaradılması iqtisadi və sosial sferalarda siyasətin uğurlu vəhdətinin təmin edilməsi kontekstində davamlı inkişafa nail olmanın, eləcə də sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatının formalaşmasının vacib şərtlərindən biri kimi çıxış edir.

Son illər qloballaşmanın sürətlənməsi, dünyada baş verən iqtisadi böhranların təsir dairəsinin genişlənməsi şəraitində sosial təminat sisteminin inkişafı və təkmilləşdirilməsi, onun daha çevik mexanizmlərinin yaradılması zərurəti daha da artmışdır. Hətta 2009-cu ildə BƏT-in Cenevrədə keçirilən 98-ci sessiyasında qəbul edilmiş “İş yerləri haqda Qlobal Pakt”-da bu məsələyə xüsusi diqqət yetirilmiş və iqtisadiyyatın stabilləşməsi, yoxsulluğun miqyasının məhdudlaşdırılmasına nail olunması, sosial sferanın inkişafı istiqamətində maneələrin aradan qaldırılması, sosial-iqtisadi inkişafa nail olmanın mühüm şərtləndirici amillərindən biri kimi dayanıqlı sosial müdafiə və sosial təminat sisteminin yaradılması və insanların sosial müdafiəsinin səmərəli təşkilinə xüsusi önəm verilmişdir [30]. Bu mənada bazar münasibətlərinin bugünkü inkişafı şəraitində, milli iqtisadiyyatın ayrılmaz tərkib elementi olaraq sosial təminat sisteminin sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsində müstəsna rolu danılmazdır.

Sosial təminat çoxcəhətli bir anlayış olduğu üçün konkret olaraq onun bütün əlamətlərini özündə birləşdirə bilən universal bir tərif vermək çətindir, bəlkə də mümkünsüzdür. Bu mənada sosial təminat anlayışına mütəxəssislərin yanaşmaları da fərqlidir.

✓ Sosial təminat – vətəndaşların normal yaşayış, həyat səviyyəsini təmin edən bir bölgü formasıdır [36, s. 22].

✓ Sosial təminat – yaşa, xəstəliyə, əlilliyə, işsizliyə, ailə başçısını itirməyə, uşaq tərbiyə etməyə və qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş digər hallarda vətəndaşların maddi təminatı və xidmətlər sistemidir [30, s.7; 34, s.16].

✓ Sosial təminat – sosial risklərlə qarşılaşdıqları zaman vətəndaşların şəxsi gəlirlərinin bərabərləşdirilməsi məqsədilə, cəmiyyət və dövlət tərəfindən ciddi normalar əsasında müəyyənləşdirilmiş qaydada onların sosial statuslarının tam qorunması üçün maddi nemətlərin onlara çatdırılması yolu ilə məcmuu daxili məhsulun bölgüsü formalarından, üsullarından biridir [35, s.15].

✓ Sosial təminat – məqsədli maliyyə mənbələri hesabına dövlət tərəfindən dəqiq müəyyən edilmiş şərtlər əsasında və həcmdə vətəndaşlara sosial sığorta hadisəsi baş verdiyi hallarda sosial statusunun saxlanması üçün şəxsi gəlirlərinin bərabərləşdirilməsi məqsədilə ümumi daxili məhsulun bölüşdürülməsi üsullarından biri

kimi başa düşülür [26, s.18; 31, s.7].

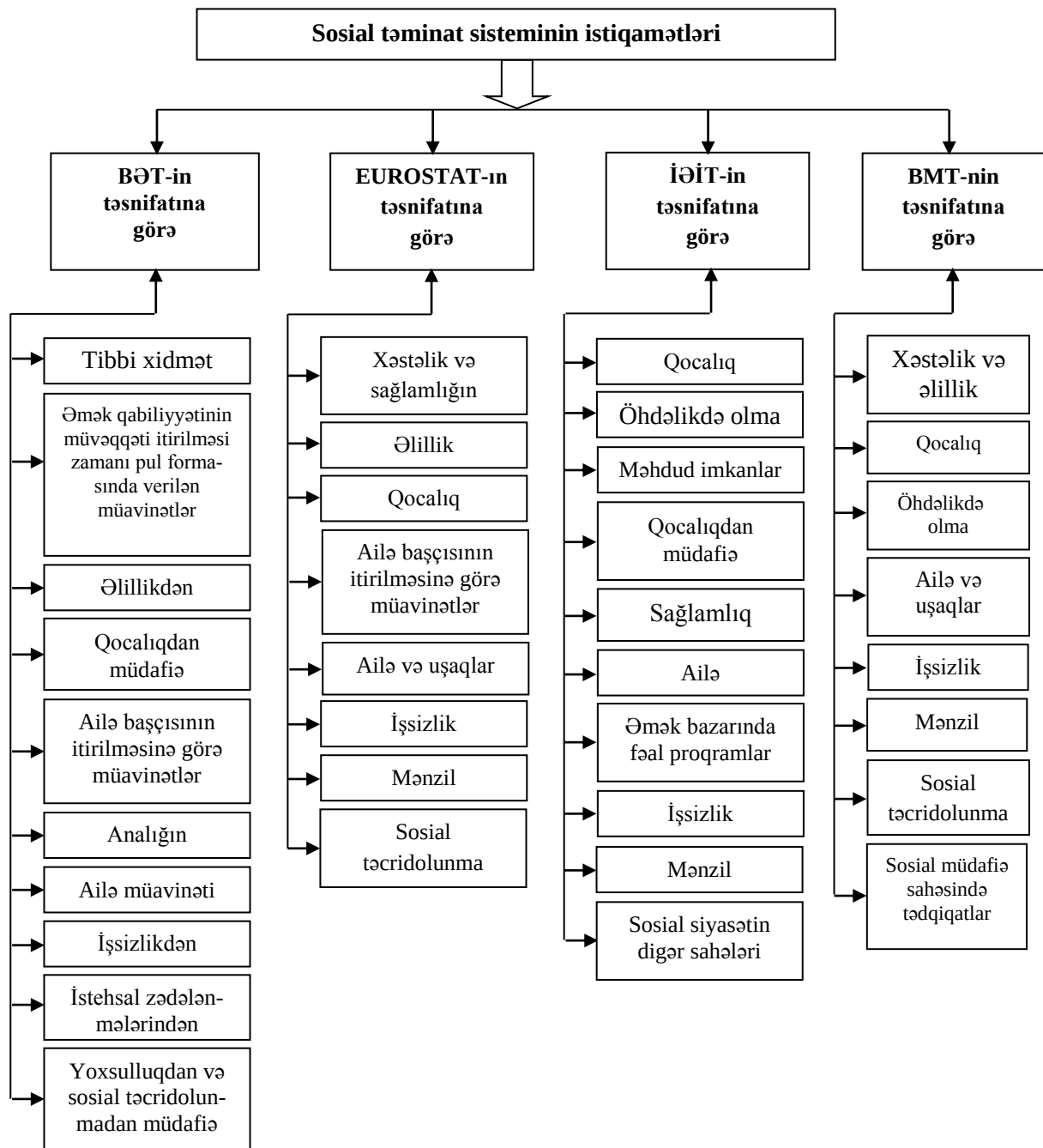
✓ Sosial təminat – insanların və onların ailə üzvlərinin yaşayış vasitələri mənbəyini itirdiyi və ya zəruri yaşayış minimumu olmadığı hallarda sosial əhəmiyyətli əlavə xərclər zəkilməsi, eləcə də tibbi yardım göstərilməsi, ailəyə, uşaqların saxlanılmasına və tərbiyə edilməsinə maddi yardım edilməsi, digər sosial xidmətlər göstərməklə və güzəştlər müəyyən etməklə onların tələbatını ödəmək üçün sosial təyinatlı vəsaitlərin bölüşdürülməsi üzrə ictimai münasibətlərin məcmusu başa düşülür [28, s.10].

✓ Sosial təminat – dövlət büdcəsi və xüsusi büdcədən kənar dövlət fondlarının vəsaitləri hesabına müəyyən kateqoriya vətəndaşların maddi təminatına yönəlmiş dövlətin sosial siyasətinin ifadə formasıdır [37, s.11].

Deməli, sosial təminat bir bölgü mexanizmi, bu prosesdə yaranan ictimai münasibətlərin məcmusu, ümumiyyətlə, dövlət tərəfindən gəlirlərin nizamlanması sistemi kimi qiymətləndirilir. Yuxarıda qeyd edilən yanaşmalarda fərqli mövqelərlə yanaşı, bir-birinə yaxın olan, bir-birini tamamlayan fikirlər də vardır.

Sosial təminata hüquq yaradan müxtəlif sosial risklərdən asılı olaraq onun istiqamətlərinin təsnifləşdirilməsində fərqli yanaşmalar ortaya çıxır. Müxtəlif beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən sosial təminatın sferaları fərqli olaraq təsnifləşdirilir (şəkil 1). Şəkildən göründüyü kimi, sosial təminat sisteminin əsas rolu vətəndaşların onların sosial risklərlə qarşılaşdıqları zaman itirilmiş gəlirlərinin əvəz olunması, kompensasiya edilməsi və tibbi xidmətlərə bərabər əlyetərlik imkanlarının təmin edilməsidir. Bir təsnifatda sosial təminatın istiqamətləri sırasında mənzil probleminin həlli, bu sırada mənzil subsidiyalarının verilməsi, həmçinin cəmiyyətdə sosial təcrid olunmanın qarşısının alınması, müxtəlif sosial qruplara dəstək göstərilməsi də önəmli əhəmiyyət kəsb edir.

Pensiya təminatı sistemi. Pensiya təminatı əhalinin sosial təminat sisteminin ən mühüm elementlərindən biri olmaqla, bazar münasibətlərinin inkişafı şəraitində həm ayrılıqda hər bir ölkənin, həm də bütövlükdə dünya iqtisadiyyatının inkişafında həlledici amillərdən birinə çevrilmişdir. Qloballaşma proseslərinin dərinləşməsi fonunda dünyada baş verən sosial, iqtisadi, demoqrafik dəyişikliklərin dünya ölkələrinə təsirlərinin güclənməsi şəraitində uğurlu pensiya sistemi modeli istənilən ölkədə iqtisadi sabitliyin təmin edilməsində, onun əhalisinin, xüsusilə də yaşlı əhəlinin yoxsulluğun təsirlərindən müdafiəsində xüsusi rol oynayır. Baş verən bu dəyişikliklər fonunda çevik fəaliyyət göstərə bilən pensiya təminatı modelinin yaradılması müasir dövrdə davamlı inkişafın təmin edilməsinin əsas amillərindən birinə çevrilmişdir.

Şəkil 1. Beynəlxalq normalara uyğun olaraq sosial təminat sisteminin təsnifatı

Mənbə: [37, s.18-22]. Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Müstəqilliyin ilk illərində transformasiya prosesləri fonunda yaranmış vəziyyət sosial-iqtisadi sistemdə, ictimai həyatda genişmiqyaslı islahatların həyata keçirilməsinə zərurəti reallaşırdı. Bu dövrdə respublikamızda digər sahələrlə yanaşı, sosial müdafiə və sosial təminat sisteminin formalaşması mürəkkəb proseslərlə müşahidə edilirdi. Hətta sosial problemlərin həlli, ümumilikdə sosial sferanın inkişafı məqsədilə dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitlərin də həcmi bir o qədər yüksək deyildi. Buna baxmayaraq transformasiya proseslərinin mənfi təsirlərinin minimuma endirilməsi istiqamətində ciddi addımlar atılırdı. Belə ki, əhalinin sosial müdafiəsi və sosial təminatı sahəsində struktur, hüquqi, institusional və digər islahatlar həyata keçirilir, normativ-hüquqi sənədlərin qəbulu diqqət mərkəzində saxlanılırdı. 1991-ci il 25 may tarixində qəbul edilmiş «Azərbaycan Respublikasının iqtisadi müstəqilliyinin Konstitusiyaya Qanunu»nun 5-ci bölməsində sosial təminatların yerinə yetirilməsi, əməyin ödənilməsi və iş rejimi, demoqrafik proseslərin idarə edilməsi, sosial təminat və sosial sığorta, zəhmətkeşlərin mənafeyinin qorunması və ətraf mühitin mühafizəsi məsələləri yığcam şəkildə əksini tapmışdır [2]. Həmin ilin 18 oktyabr tarixində qəbul edilmiş «Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiyaya Aktı»nda isə Azərbaycan xalqının sosial sahələr üzrə Azərbaycan dövlətinin üzərinə düşən konkret vəzifələr açıqlanmış və ayrı-ayrı təminatlar üzrə öhdəliklər göstərilmişdir [1].

Müstəqillik əldə etdiyimiz ilk illərdə respublikamızda vətəndaşların pensiya təminatı məsələləri vahid yanaşma prinsipləri əsasında tənzimlənirdi. Belə ki, 1992-ci il yanvar ayının 1-dən bütün növ pensiyaların hesablanması vahid norma çərçivəsində, yəni vahid istehlak büdcəsi dəyəri əsasında hesablanırdı. 1994-cü ildə «Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» qanununa edilən dəyişikliklər əsasında minimum əmək haqqından asılı olaraq pensiyaların hesablanması qaydaları tətbiq edildi. 1997-ci il 13 iyun tarixində «Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» Qanuna dəyişiklik və əlavələr edilməsi barədə qanunun qəbul edilməsi və 13 avqust 1997-ci ildə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarının qəbul edilməsilə pensiyaların respublika üzrə orta aylıq əmək haqqına əsasən müəyyən edilmiş faizi nisbətində müəyyən edilən orta aylıq əmək haqqı həddində (12 manat) hesablanması həyata keçirildi [14]. Ümumilikdə, keçən dövr ərzində respublikamızın pensiya təminatı sisteminin inkişafını aşağıdakı mərhələlər üzrə ayırmaq olar (cədvəl 1).

Cədvəl 1. Azərbaycan Respublikasında pensiya təminatı sisteminin inkişaf mərhələləri və onların xüsusiyyətləri

Mərhələlər	Normativ sənədlər	Məqsədlər, xüsusiyyətlər
1-ci mərhələ	“Hərbi qulluqçuların pensiya təminatı haqqında” Qanun (29 aprel 1992-ci il)	✓ Azərbaycan Respublikasının müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının zabit heyəti, gizirləri, miçmanları və müddətindən artıq xidmət hərbi qulluqçuları, habelə müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının sırası və rəis heyəti, onların ailələri üçün Azərbaycan Respublika-

		sının ərazisində vahid dövlət pensiyaları sistemini müəyyən edir. ✓ Qanun dolanacaq xərcləri dəyişdikcə pensiya məbləğlərinin də müntəzəm surətdə dəyişdirilməsi yolu ilə pensiyaçıların sosial müdafiəsinə təminat verir.
	“Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında” Qanun (23 sentyabr 1992-ci il)	✓ vətəndaşlar qocaldıqda, əmək qabiliyyətini tamamilə və ya qismən itirdikdə, habelə ailə başçısını itirdikdə onların maddi təminat hüququna zəmanət verməklə vahid dövlət pensiya sistemini müəyyən edir. ✓ pensiya təminatı üçün bərabər normalara və şərtlərə zəmanət verilir, əmək qabiliyyəti olmayan vətəndaşların sosial pensiya almaq hüququ təmin edilir. ✓ dolanacaq xərcləri dəyişdikcə pensiya məbləğlərinin də müntəzəm surətdə dəyişdirilməsi yolu ilə pensiyaçıların sosial müdafiəsinə təminat verilir. ✓ Azərbaycan Respublikasının ərazisində dövlət pensiya təminatı ilə yanaşı, müxtəlif ictimai və şəxsi pensiya təminatı sistemləri də mövcud ola bilər.
	«Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununa dəyişikliklər və əlavələr edilməsi barədə» Qanun (13 iyun 1997-ci il)	✓ 1993-cü ildən əvvəlki illərdə pensiyaya çıxanların əmək haqqının müasirləşdirilməsinin yeni əmsallarının tətbiq vasitəsilə 1993-cü ilə qədər və sonrakı illərdə pensiyaya çıxan, eyni göstəricilərə malik adamların pensiya məbləğində yaranmış fərqlər aradan qaldırıldı; ✓ 1997-ci il avqust ayının 1-dən etibarən pensiyaların orta aylıq əmək haqqının məbləğinə müvafiq olaraq hesablanması həyata keçirildi; ✓ pensiya təyin olunması üçün tələb olunan xüsusi əmək stajı olmayan vətəndaşlara 1 və 2 nömrəli siyahılar üzrə yaş həddi azaldılmaqla güzəştli pensiya təyin olunması ləğv edildi; ✓ yaşa görə pensiyaların təyin olunması üçün yaş həddi mərhələlərlə 1997-ci il avqustun 1-dən başlayaraq 2000-ci il avqustun 1-dək hər il altı ay artırıldı; ✓ 35 və 30 il ümumi iş stajına malik olan və işləməyən vətəndaşların xidmət illərinə görə pensiyaya çıxmağı ləğv edildi; ✓ işləyən pensiyaçılara pensiyanın 50 faiz ödənilməsi nəzərdə tutuldu.
2-ci mərhələ	«Azərbaycan Respublikasında pensiya islahatı Konsepsiyası» (17 iyul 2001-ci il).	✓ pensiya təminatının qanunvericilik bazasının yaradılması. ✓ fərdi uçotun yaradılması üzrə işlərin aparılması, o cümlədən pensiya hesablamaları, vəsaitin yığılı və bütövlükdə pensiyaların müəyyənəşdirilməsi sahəsində avtomatlaşdırılmış sistemin hazırlanması və tətbiqinin təmin edilməsi. ✓ fərdi uçotun yaradılması ilə bağlı əmək qabiliyyətli işçilərin gəlirləri və pensiyaların təyin edilməsi üçün lazım olan digər göstəricilər barədə məlumatların toplanması. ✓ pensiyaların fərdi uçot sənədləri əsasında hesablan-

R.A.Hüseynov: Azərbaycan Respublikasının sosial təminat sistemi: davamlı inkişaf kontekstində

		masına başlanılması.
“Dövlət sosial sığorta sisteminə fərdi uçot haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu (27 noyabr 2001-ci il); “Azərbaycan Respublikasında dövlət pensiya sisteminin təkmilləşdirilməsi tədbirləri” (04 avqust 2003-cü il)		✓ ölkədə məcburi dövlət sosial sığorta sisteminə fərdi uçotun əsası qoyuldu; ✓ pensiyaların və pensiyalara əlavə olunan müavinətlərin müəyyən edilməsi və maliyyələşdirilməsi üzrə vahid dövlət pensiya sisteminin yaradılması reallaşdırıldı; ✓ fərdi uçotun və pensiyaların və pensiyalara əlavə olunan müavinətlərin təyin olunması, maliyyələşdirilməsi və ödənişinə nəzarətin həyata keçirilməsinin vahid sığorta-pensiya idarəetməsi strukturu formalaşdırıldı
«Əmək pensiyaları haqqında» və «Sosial müavinətlər haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunları (1 yanvar 2006-cı il)		✓ sığorta-pensiya və sosial yardım sistemlərinin bir-birindən ayrılması; ✓ respublikamızda pensiya islahatlarının və sığorta prinsiplərinə əsaslanan yeni üçkomponentli pensiya təminatı sisteminin formalaşdırılması; ✓ sığorta prinsiplərinə əsaslanan və baza, sığorta və yığım hissələrindən ibarət olan əmək pensiyası təminatı sisteminin yaradılması reallaşdırıldı; ✓ məcburi dövlət sosial sığorta sisteminə sığorta olunanların fərdi uçotu sisteminin qurulması prosesi reallaşdırıldı və vətəndaşların pensiya təminatının fərdi uçotun məlumatları əsasında aparılması həyata keçirildi. ✓ normativ hüquqi bazanın yaradılması, zəruri infrastrukturun qurulması, qeydiyyatda olan bütün sığortaolunarlara fərdi şəxsi hesabın açılması və sığorta şəhadətnamələrinin paylanması təmin edildi. ✓ məcburi-dövlət sosial sığortasına əsaslanan vahid pensiya təminatı sistemi yaradıldı. ✓ pensiya təminatı sisteminə, o cümlədən onun idarə edilməsində müasir texnologiyaların tətbiqinin genişləndirilməsi və bunlara əsaslanaraq əmək pensiyalarının müasir üsullarla ödənilməsi həyata keçirildi; ✓ pensiyaların hesablanması, vəsaitlərin yığımı, butovludə pensiyaların müəyyən edilməsi sahəsində sistem avtomatlaşdırıldı.
«2009-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında sığorta-pensiya sisteminin inkişafına dair Dövlət Proqramı» (30 dekabr 2008-ci il).		✓ məcburi dövlət sosial sığortası sahəsində fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi; ✓ əmək pensiyası təminatının təkmilləşdirilməsi; ✓ dövlət sosial sığorta sisteminə fərdi uçotun inkişafı; ✓ sığorta-pensiya sisteminin fəaliyyətinin aktuar modellər əsasında təkmilləşdirilməsi; ✓ sığorta-pensiya sisteminə yığım komponentinin tətbiqi; - qeyri-dövlət pensiya institutlarının inkişafı.
“Əmək pensiyaları haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun qüvvədə mindiyi gündə qüvvədə olmuş qanunvericilik üzrə		✓ 2006-cı il yanvarın 1-dək yaşa görə pensiyaya çıxmış şəxslərin əmək pensiyaları, pensiya təyin edilən tarixə nəzərə alınmış iş stajının hər ili üçün 1,94 manat (il tamam olmadıqda isə bu məbləğ natamam ildəki iş stajı aylarının sayına mütənasib

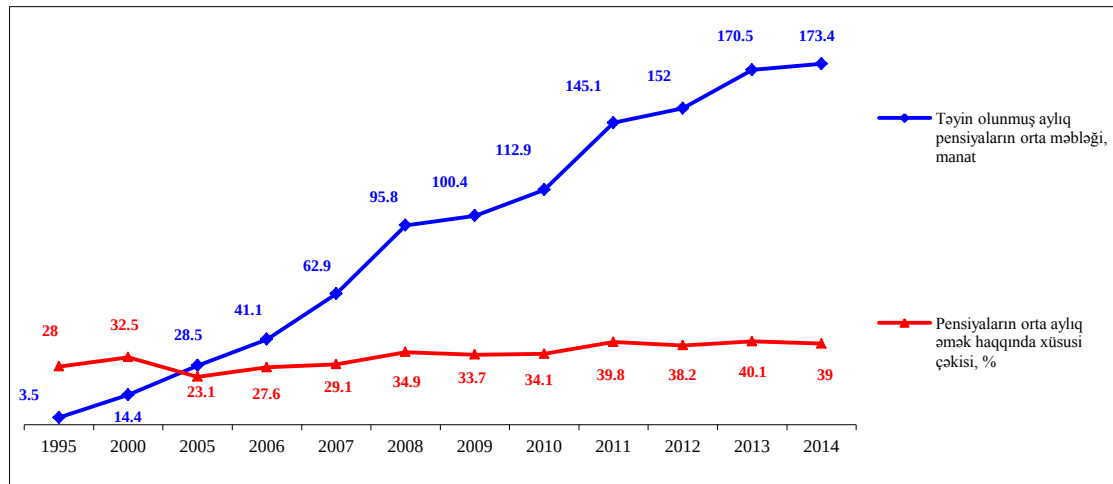
	təyin edilmiş əmək pensiyalarının yenidən hesablanması Qaydaları	olaraq hesablanmaqla) sığorta hissəsi müəyyən edilmişdir; ✓ 2011-ci il iyul ayının 1-dən qüvvədə olan bu qaydalara əsasən 845 min pensiyaçının pensiyalarının orta məbləğinin 40% artırılması.
3-cü mərhələ	“2014-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında pensiya təminatı sisteminin islahatı” Konsepsiyası (04 noyabr 2014-cü il)	✓ pensiya təminatı sisteminin uzunmüddətli dövr üzrə maliyyə dayanıqlılığına nail olunması; ✓ əmək pensiyasının baza hissəsinin restrukturizasiyası; ✓ sığorta haqqı normativinin strukturunun təkmilləşdirilməsi; ✓ pensiya sisteminin ödəmə potensialının gücləndirilməsi; sığorta prinsiplərinə uyğun olmayan, yəni güzəştli və xüsusi şərtlərlə, habelə erkən pensiyaya çıxma hallarında pensiya məbləği ilə ödənilən sığorta haqqı arasında mütənasibliyin təmin edilməsi; ✓ pensiya təminatı sisteminin uzunmüddətli inkişafı üçün aktuar təhlillərə əsaslanan mexanizmlərin formalaşdırılması və əmək pensiyalarının könüllü yığım komponentinin fəallaşdırılması və qeyri-dövlət pensiya institutlarının inkişaf etdirilməsidir.

Mənbə: [4; 5; 6; 7; 8; 9; 11; 14; 27] Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Müstəqilliyin ilk 8-10 ili məhz sovet dövründən miras qalmış pensiya sistemindəki bu və bir çox uyğunsuzluqların aradan qaldırılması istiqamətində normativ bazanın təkmilləşdirilməsi fonunda fəaliyyətin həyata keçirilməsi ilə xarakterizə olunurdu. Bu islahatların ölkəmizdə sosial sığorta prinsiplərinə əsaslanan pensiya təminatı sisteminə keçilməsi istiqamətində ilkin bazanın formalaşdırılmasına zəmin yaratdı. Növbəti illərdə isə bu proseslər daha da sürətlənərək, yeni bir keyfiyyət mərhələsinə daxil oldu və sığorta-pensiya və sosial yardım sistemlərinin bir-birindən ayrılması, respublikamızda baza, sığorta və yığım hissələrindən ibarət olan yeni üçpilləli pensiya sisteminin yaradılması istiqamətində çox ciddi dəyişikliklərin əsasını qoydu. Bu illər ərzində pensiyaların həm orta aylıq məbləği, həm də orta aylıq əmək haqqında xüsusi çəkisi də artmışdır.

Ümumiyyətlə, dayanıqlı və davamlı inkişafın təmin edilməsi, həm dünyada baş verən sosial, iqtisadi, demoqrafik dəyişikliklər şəraitində çevik fəaliyyət göstərə bilən, maliyyə imkanları baxımından dayanıqlı olan və müasir dövrün çağırışlarına cavab verən pensiya təminatı modelinin yaradılmasını əsas məqsəd olaraq qarşıya qoyur. Doğrudur, son 20 ildən artıq bir müddətdə respublikamızın pensiya təminatı sistemində həyata keçirilən islahatların müsbət nəticəsi olaraq məcburi dövlət sosial sığortasına əsaslanan vahid pensiya təminatı sisteminin formalaşdırılması istiqamətində ciddi irəliləyişlər olsa da, hələ də bu sistemdə bir sıra həlli vacib problemlər qalmaqdadır. Belə ki, respublikamızda sığorta prinsiplərinə uyğun fəaliyyət göstərən əmək pensiyaları sistemi qurulsa da, sistemdən sığorta xarakterli olmayan ödəmələrin həyata keçirilməsi onun maliyyə yükünü artıran, sığorta prinsiplərinin tam

şəkildə tətbiqini məhdudlaşdıran, sistemin maliyyə dayanıqlığını zəiflədən əsas amil olaraq qalır. Bu ödəmələr, həm müstəqillikdən əvvəlki dövrün pensiya sistemi, həm də hazırki sistemin özünün tələblərindən irəli gələn səbəblərlə bağlıdır. Belə ödəmələr aşağıdakı öhdəliklərin təmin edilməsindən irəli gəlir:

Şəkil 2. Ölkə üzrə pensiyaların orta aylıq məbləğinin artım dinamikası.

Mənbə: [3]. Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

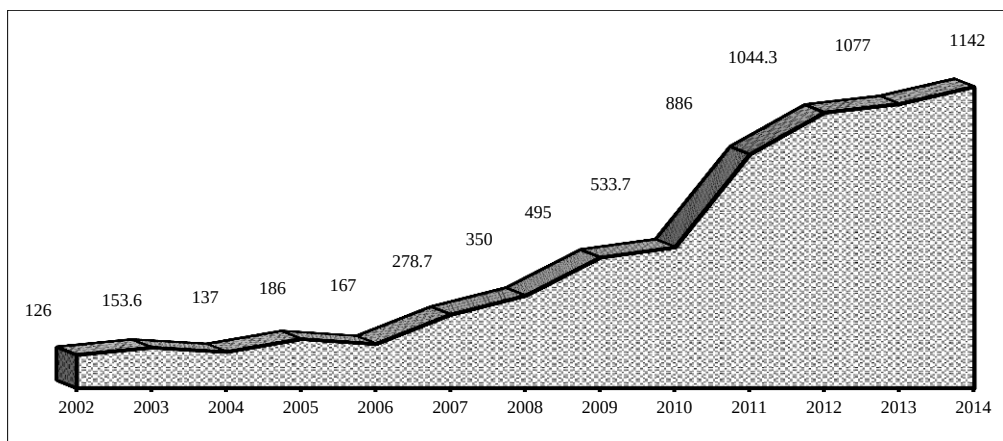
1.1992-ci ilin 1 yanvar tarixindən əvvəlki dövrə formalaşmış pensiya öhdəlikləri;

2.Əmək pensiyalarının baza hissəsinin maliyyələşdirilməsi və onun mütəmadi olaraq artırılması;

3. Ödənilən sığorta haqlarına uyğun olmayan yüksək pensiya təminatı, o cümlədən qanunvericiliklə təsbit olunmuş ümumi pensiya yaşından əvvəl pensiyaya çıxanlara verilən güzəştli ödəmələr, əmək pensiyasının baza hissəsinə və qulluq stajına görə əmək pensiyasına verilən əlavələr;

4. Daha aşağı sosial sığorta normativləri ilə sığorta haqqı ödəyənlərə (mülkiyyətindəki kənd təsərrüfatına yararlı torpaqları istifadə edənlər, fərdi qaydada sahibkarlıq və əmək fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslər) verilən pensiya ödənişləri.

Onu da qeyd edək ki, respublikamızda pensiya təminatı istemindən qeyri-sığorta xarakterli ödəmələrin həyata keçirilməsi pensiya xərclərinin artması fonunda bu xərclərin qarşılanması məqsədilə dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitlərin həcmi də artırılmasına səbəb olur. Məhz bunun nəticəsidir ki, respublikamızda yeni əmək pensiya təminatı sisteminin yaradılmasından keçən 9 il ərzində pensiya xərclərinin maliyyələşdirilməsi məqsədilə dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitlərin həcmi 6,8 dəfədən çox artmışdır.

Şəkil 3. Dövlət büdcəsindən DSMF-ə ayrılmalar (transfətlər), mln.manat

Mənbə: [29]. Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Ümumilikdə isə 2002-2006-cı illərdə Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun gəlirlərinin strukturunda dövlət büdcəsindən transfətlərin xüsusi çəkisi təxminən 40,7%-dən 24%-dək azaldığı halda, 2007-2012-ci illər ərzində bu nisbət yenidən artaraq 42%-dən yüksək olmuşdur və son 2 ildə 39%-ə qədər azalma müşahidə edilmişdir.

Dövlət büdcəsindən DSMF-ə ayrılan vəsaitlərin həcmnin artırılmasını şərtləndirən digər səbəblərdən biri də fondun əsas gəlirlərini formalaşdıran məcburi dövlət sosial sığorta haqları üzrə daxilolmaların həcmnin az olmasıdır. Dövlət büdcəsindən daxilolmaların həcmi tam şəkildə həyata keçirilsə də, qeyri-dövlət sektoru üzrə bunu demək olmaz. Son 5 ildə respublikamızda iqtisadiyyatın sahələri üzrə həm müddə ilə işləyən, həm də məşğul əhəlinin mütləq sayı davamlı şəkildə artsa da, 2008-2011-ci illər ərzində müddə ilə işləyənlərin məşğul əhəlinin sayında xüsusi çəkisi təxminən 31,7-33,5% arasında dəyişmişdir. Göründüyü kimi, məcburi dövlət sosial sığortasına cəlb olunanlar respublika üzrə məşğul əhəlinin cəmi üçdə birini təşkil etmişdir. Bunun da əsas səbəbləri işəgötürən və işçi arasında əmək münasibətlərinin rəsmiləşdirilməsi və bundan irəli gələrək əməyin ödənişi sahəsində olan problemlərdir. Bu problemin aradan qaldırılması isə qeyd etdiyimiz kimi, işəgötürənlə işçi arasında əmək münasibətlərinin rəsmiləşdirilməsinə stimulyar yaradan çevik mexanizmlərin tətbiqinə zərurəti artırır.

Digər tərəfdən, bu gün respublikamızda işəgötürənlə işçi arasında pensiya sığortası haqqının nisbəti 22:3 faiz nisbətindədir ki, burada da əsas yük məhz işəgötürənin üzərinə düşür. Buna isə sığortaolunanların gələcək pensiya təminatında özlərinin iştirakına stimulu azaldan səbəb kimi də yanaşılır. Bu da respublikamızda pensiya təminatı sistemində sığorta yükünün təkmilləşdirilməsi məsələsini ortaya çıxarır.

Onu da qeyd edək ki, respublikamızda məcburi dövlət sosial sığortasına cəlb olunanların ödədikləri sığorta haqlarının yarısı məhz əmək pensiyalarının baza

hissəsinin maliyyələşdirilməsinə yönəldilməsi respublikamızda pensiya sisteminin dayanıqlığına ciddi mənfi təsir göstərən aillərdən biri olaraq qalmaqdadır.

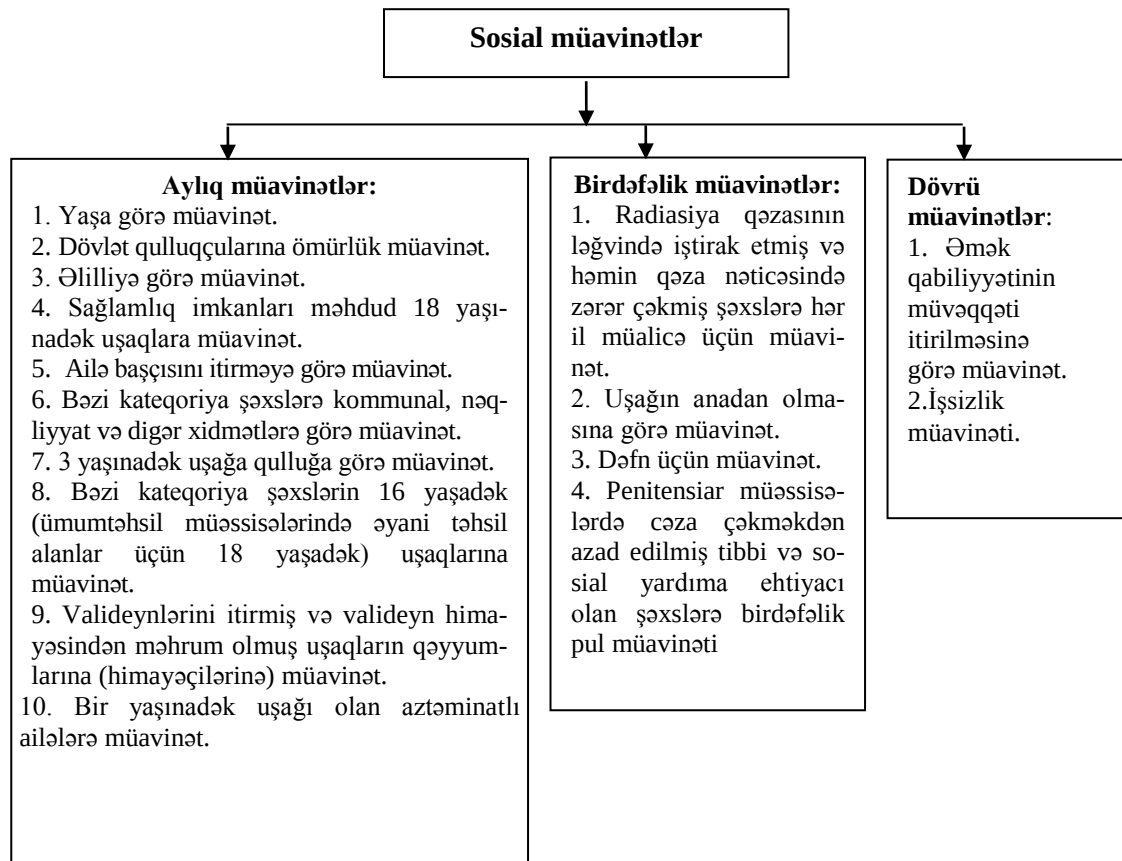
Məhz qeyd etdiyimiz problemlərin aradan qaldırılması və respublikamızın pensiya təminatı sisteminin çevikliyinin təmin edilməsi zəruriliyi islahatların yeni bir müstəvidə davam etdirilməsinə ehtiyac yaradır. Bu zərurətdən irəli gələrək 04 noyabr 2014-cü il tarixində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev cənabları tərəfindən “2014-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında pensiya təminatı sisteminin islahatı” Konsepsiyasının təsdiq edilməsi barəsində sərəncam imzalanmışdır. Konsepsiyada pensiya təminatı sisteminin orta və uzunmüddətli dövr üçün maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsi əsas strateji məqsədlərdən biri olaraq müəyyən edilmişdir. Bu proses pensiya sisteminin gələcəkdə ödəmə potensialının gücləndirilməsini təmin etməklə yanaşı, həm də könüllü yığım komponentinin fəallaşdırılması və qeyri-dövlət pensiya institutlarının inkişaf etdirilməsinin aktuallığını daha da artırır.

Sosial müavinət təminatı. Sosial təminatın əsas növlərində biri sosial müavinətlərdir. “Sosial müavinətlər haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa görə sosial muavinətlər, müəyyən edilmiş qaydada ayrı-ayrı kateqoriya şəxslərə sosial yardım göstərilməsi məqsədilə aylıq və ya birdəfəlik ödənilən pul vəsaitləri kimi şərh edilir [10]. Bir cəhəti qeyd edək ki, sosial müavinətlər təkcə sosial yardım göstərilməsi məqsədilə deyil, həm də tam və ya qismən itirilmiş əməkhaqqını və ya gəlirləri kompensasiya etmək məqsədilə təyin olunur, yəni bu sosial müavinətlərin ödənişi sosial sığorta ilə əlaqəlidir. Bu baxımdan bəzi tədqiqatçılar haqlı olaraq sosial müavinətləri qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda tam və ya qismən itirilmiş əmək haqqını və ya gəlirləri kompensasiya etmək, həm də müəyyən kateqoriya şəxslərə əlavə maddi yardım göstərmək məqsədilə aylıq, dövrü və birdəfəlik təyin olunan pul ödənişləri kimi qiymətləndirirlər [26, 314], [28, 13], [32, 282].

2006-cı ildə “Əmək pensiyaları haqqında” və “Sosial müavinətlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunlarının qəbul edilməsi sığorta-pensiya və sosial yardım, müavinət sisteminin bir-birindən ayrılması, sosial müdafiə və sosial təminat sisteminin fəaliyyətinin beynəlxalq təcrübəyə uyğun təkmilləşdirilməsi istiqamətində mühüm irəliləyiş oldu. Bu qanun qəbul olunanadək respublikamızda əhəlinin aztəminatlı hissəsinə 35-ə yaxın müxtəlif növ müavinətlər və pul formasında yardımlar verilir, eləcə də ayrı-ayrı əhali kateqoriyaları üçün güzəştlər tətbiq edilirdi. Məhz qanunvericilik bazasının yenidən formalaşdırılması nəticəsində respublikamızda sosial təminat sistemində bir sıra yardım və müavinət formaları ləğv edilərək, vahid müavinət sisteminin yaradılması istiqamətində ciddi addım atıldı.

“Sosial müavinətlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu ilə ölkəmizdə sosial müavinətlərin 2 növü müəyyən edilmişdir: aylıq və birdəfəlik müavinətlər. Bununla yanaşı, təqdim edilmə əsaslarına görə aylıq müavinətlərin bəzi növləri, məsələn, yaşa görə və dövlət qulluqçularına verilən müavinətlər ömürlük, əmək

qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə müavinət və işsizlik müavinəti isə dövrü olaraq təyin edilir. Onu da qeyd edək ki, yaşa görə müavinət 2006-cı il yanvar ayının 1-dək yaşa görə sosial pensiya kimi təqdim olunurdu. “Sosial müavinətlər haqqında” Azərbaycan Respublikası qanununa görə qadınlar 62 yaş, kişilər isə 67 yaşa çatdıqda qeyri-əmək qabiliyyətli hesab olunur. Ümumilikdə, respublikamızda tətbiq olunan sosial müavinət lərinin növlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar (şəkil 4).

Şəkil 4. Azərbaycan Respublikasının sosial müavinət sistemi.

Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Aylıq müavinətlərin bəzi növləri vardır ki, onlar ömürlük təyin olunsada, şəxs əmək fəaliyyətinə davam etdikdə müavinətin verilməsi dayandırılır. Belə ki, yaşa görə müavinət şəxs əmək fəaliyyətinə başladıqda, dövlət qulluqçularına müavinət isə dövlət qulluqçusu yenidən dövlət qulluğuna qəbul edildikdə dayandırılır. Qanunvericiliyə görə sosial müavinətlər dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına ödənilir və onların məbləği Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq fərman və cərəncamları əsasında müəyyən edilir. Dövlət qulluqçularına ömürlük müavinətin məbləği dövlət qulluqçularına axırncı əsas vəzifəsi üzrə dövlət məvacibinin 15 faizi miqdarında

təyin olunur [19].

Əlilliyə görə verilən müavinətin təyin edilərkən əlilliyin səbəbləri dəqiqləşdirilir və bu səbəblərdən asılı olaraq müavinətin məbləği fərqlənir.

Cədvəl 2. Aylıq muavinətlərin növü və məbləği (manat)

Müavinətlərin növləri		Məbləğ (manat)			
		2006	2010	2013	2016
Yaşa görə müavinət		20	50	60	66
Sağlamlıq imkanları məhdud 18 yaşınadək uşaqlara müavinət		25	55	67	74
Ailə başçısını itirməyə görə müavinət		20	45	55	61
3 yaşınadək uşağa qulluğa görə müavinət		3	20(10)	30(15)	40(25)
Bir yaşınadək uşağı olan aztəminatlı ailələrə müavinət		10	30	45	50
Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların qəyyumlarına (himayəçilərinə) müavinət		5	35	50	55
Bəzi kateqoriya şəxslərin 16 yaşadək (ümumtəhsil müəssisələrində əyani təhsil alanlar ucun 18 yaşadək) uşaqlarına müavinət o cümlədən:					
Müddətli həqiqi hərbi xidmət qulluqçularının uşaqlarına müavinət		20	50	55	61
Şəhid uşaqlarına		10	10	17	19
Müharibə əlillərinin uşaqlarına		5	5	12	13
20 Yanvar hadisələri zamanı əlil olanların uşaqlarına		5	5	12	13
Çernobil qəzası nəticəsində I və II qrup əlil olmuş, yaxud vəfat etmiş valideynlərin uşaqlarına		5	5	12	13
Çernobil qəzası nəticələrinin aradan qaldırılması iştrakçılarının dispanser qeydiyyatında olan uşaqlarına		5	5	12	13
Əlilliyə görə müavinətlər o cümlədən:					
Əlillik «ümumi xəstəlik», «hərbi xidmət dövründə xəstələnmə», «əmək zədəsi və peşə xəstəliyi», «hərbi əməliyyatlar keçirilən zonda olmaqla əlaqədar», «Çernobil AES-də qəzanın ləğvi ilə əlaqədar», «uşaqlıqdan əlillik» səbəbindən baş verdikdə.	I qrup	25	55	67	74
	II qrup	20	40	50	55
	III qrup	15	35	43	47
Əlillik «Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün, müstəqilliyinin və konstitusiyaya quruluşunun müdafiəsi ilə əlaqədar» və «1990-cı ilin 20 Yanvar hadisələri ilə əlaqədar» səbəbindən baş verdikdə	I qrup	65	75	83	91
	II qrup	55	60	66	73
	III qrup	50	55	60	66
Əlillik «Çernobil AES-də hərbi xidmətlə əlaqədar» və ya «Hərbi xidmət vəziflərini yerinə yetirməklə əlaqədar» səbəbindən baş verdikdə.	I qrup	60	70	77	85
	II qrup	55	60	66	73
	III qrup	40	45	50	55

Mənbə: [15; 17; 20; 21; 22]. Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Bəzi əhali kateqoriyaları, o cümlədən şəhid ailələri, müharibə əlilləri, 1990-cı il 20 Yanvar hadisələri zamanı əlil olmuş şəxslər üçün ayrı-ayrı illərdə müxtəlif

məbləğlərdə Prezident Təqaüdü təsis edilmişdir.

Sosial müavinətlərin növlərindən biri olan bəzi kateqoriya şəxslərə kommunal, nəqliyyat və digər xidmətlərə görə müavinət kommunal, nəqliyyat və digər xidmətlərə görə güzəştlərin əvəzinə təyin olunan aylıq müavinət növüdür. Bu müavinət onu almaq hüququ müəyyən edilmiş şəxslərin əmək pensiyası hüququ olmadıqda təyin edilir. Əgər həmin şəxs əmək pensiyası hüququ qazanarsa, ona bu müavinətin verilməsi dayandırılır. Bu baxımdan müavinətin məbləği və onu alan əhali kateqoriyası müxtəlif illərdə fərqli olmuş və onların əhatə dairəsi zaman-zaman dəyişmişdir. Bu əhali kateqoriyasına daxil olan bəzi əhali qrupları üzrə onlara təyin olunan müavinətin son illər üzrə məbləği aşağıdakı cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 3. Bəzi kateqoriya şəxslərə kommunal, nəqliyyat və digər xidmətlərə görə müavinət

Müavinətlərin növləri	Məbləğ (manat)		
	2010	2013	2016
Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü uğrunda döyüş əməliyyatlarında iştirak etdiyinə görə müharibə veteranı adı almış şəxslər	30	37	50
1941-1945-ci illərdə arxa cəbhədə fədakar əməyinə görə orden və medallarla təltif edilmiş şəxslər			
1941-1945-ci illərdə keçmiş Sovet ordusunda (donanmasında), daxili işlər və dövlət təhlükəsizliyi orqanlarında hərbi xidmətdə olmuş, lakin döyüş əməliyyatlarında iştirak etməmiş, müharibə illərində orden və medallarla təltif edilmiş şəxslər			
İkinci Dünya müharibəsi illərində döyüşən cəbhələrin arxa hüdədləri yaxud döyüşən donanmaların əməliyyat zonaları daxilində ordunun və donanmanın mənafeyi üçün tapşırıqları yerinə yetirmiş xüsusi birləşmələrin işçiləri			
İkinci Dünya müharibəsi dövründə Leninqrاد şəhərinin mühasirəsi zamanı şəhərin müəssisələrində, idarə və təşkilatlarında işləmiş və «Leninqradın müdafiəsinə görə» medalı, «Leninqrad mühasirəsində yaşayan» döş nişanı ilə təltif edilmiş şəxslər			
Başqa ölkələrin ərazisində gedən məhəlli müharibələrdə və hərbi münafişələrdə hərbi birləşmələrin tərkibində iştirak etmiş şəxslər və keçmiş SSRİ Silahlı Qüvvələrinin, Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin, daxili İşlər Nazirliyinin mütəxəssisləri və müşavirləri kimi iştirak etmiş şəxslər			

Mənbə: [15; 21]. Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Respublikamızda aylıq müavinətlərdən başqa, birdəfəlik müavinətlər tətbiq edilir. Bu müavinətlərin bəzi növləri vardır ki, onların verilməsinə əsas yaradan hadisələr sığorta hadisəsi kimi qəbul olunur və bu müavinətlərin verilməsi bilavasitə məcburi dövlət sosial sığorta ödənişlərinin həyata keçirilməsi ilə əlaqələndirilmişdir. Dəfn üçün və uşağın anadan olmasına görə birdəfəlik müavinətlər bura daxildir. Dəfn üçün müavinət sığortaolunanlar və əmək pensiyaçılarına təyin olunur. Sığorta-

olunanlara təyin olunan bu müavinətin məbləği sosial müavinətlərə dair qanunvericiliklə, əmək pensiyaçılarına təyin olunan dəfn üçün müavinətin məbləği isə əmək pensiyaları haqqında qanunvericiliklə müəyyən edilir.

Cədvəl 4. Birdəfəlik müavinətlərin növü və məbləği (manat)

Müavinətlərin növü	2006	2010	2011	2013	2016
	Məbləğ (manat)				
Radiasiya qəzası nəticəsində zərər cəkmiş şəxslərə hər il müalicə üçün müavinət	110	160	176	195	215
Uşağın anadan olmasına görə birdəfəlik müavinət	30	75	82,5	90	99
Dəfn üçün müavinət	60	100	110	120	132
Penitensiar müəssisələrdə cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərə müavinət	-	320	374	374	420

Mənbə: [10; 15; 17; 20; 21; 22]. Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Radiasiya qəzası nəticəsində zərər cəkmiş şəxslərə hər il müalicə üçün verilən müavinət Çernobil qəzasının ləğvində iştirak etmiş şəxslərə birdəfəlik pul müavinəti şəklində verilir. Bu, həmin şəxslərin dərman ləvazimatlarının alınması və ildə bir dəfə müalicə almaları üçün xərclərinin təmin edilməsinə yönəldilir. Penitensiar müəssisələrdə cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərə verilən birdəfəlik pul müavinəti isə minimum aylıq əməkhaqqının dörd misli məbləğində müəyyən edilmişdir və minimum əməkhaqqının səviyyəsindən asılı olaraq dəyişir. Bu müavinətin verilməsi həmin kateqoriya şəxslərin sosial mühitə uyğunlaşmalarını, cəmiyyətə inteqrasiya imkanlarını təmin etmək, onların sosial müdafiəsini gücləndirmək, yenidən cinayət törətmələrinin qarşısını almaq məqsədi daşıyır.

Bu gün dünyanın fərqli inkişaf səviyyəsinə malik bir çox ölkələrində işsiz olmaq və əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsi sosial sığorta hadisəsi hesab olunur. Bu, dövlətin, vətəndaşların əmək hüquqlarının həyata keçirilməsi sahəsində əsas təminatlarından biri kimi çıxış edir. bu müavinət növü tətbiq edilir. “Sosial sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa görə işsiz olmaq və əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsi də sosial sığorta hadisəsi hesab olunur [12]. İşsiz statusu almış vətəndaşlara onların itirilmiş əməkhaqlarını kompensasiya etmək, onlara yardım göstərmək, sosial müdafiəsini təmin etmək məqsədilə işsiz olduqları müddətdə qanunvericiliklə müəyyən edilmiş məbləğdə işsizlik müavinəti verilir. Bu müavinət respublikamızda 1991-ci ildən bərpa edilmişdir. Qanunvericiliyə edilmiş əlavə və dəyişikliklərlə əlaqədar olaraq 2012-ci il 11 dekabrından işsizlik müavinəti sosial müavinət növlərindən biri olaraq təsis edilmişdir [13].

İşsizlik müavinəti işsiz statusu almış vətəndaşlar işsizliyin başlanmasından (şəhər, rayon məşğulluq mərkəzində işaxtaran kimi qeydiyyatla alındığı gündən) əvvəlki 12 ay ərzində 26 təqvim həftəsindən az olmayan müddətdə haqqı ödənilən işə malik olduqda, onların axırıncı iş yerindəki son 12 ay üzrə hesablanmış orta aylıq əmək-

haqqının 70 faizi məbləğində müəyyən edilir [25]. İşsiz statusu təyin olunan vaxtdan 12 ay keçdikdən sonra işsiz vətəndaş münasib işlə təmin olunmayıbsa, onun təkrarən işsizliyə görə müavinət almaq hüququ vardır. Bu zaman işsizlik müavinəti təsdiq olunmuş müavinətin minimum məbləğində müəyyən edilir.

Əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə müavinət məcburi dövlət sosial sığortasına cəlb olunan şəxslərə ödənilir və işçinin qazancından (əməkhaqqı (aylıq tarifi (vəzifə) maaşı, əlavələr və mükafatlar)) hesablanır. Bu müavinətin məbləği işçinin əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirdiyi aydan etibarən əvvəlki son 12 tam təqvim ayındakı qazancın məbləğindən asılı olaraq müəyyən edilir. Bu mənada məcburi dövlət sosial sığorta haqqı hesablanmayan gəlirlərin məbləği müavinət hesablandıqda qazanc məbləğinə daxil edilmir. Bu müavinət ilk 14 təqvim günü üçün işəgötürənin vəsaiti, qalan günlər üçün isə məcburi dövlət sosial sığorta haqları hesabına ödənilir və aşağıdakı miqdarda verilir: 8 il və daha çox sosial sığorta stajı olduqda qazancın 100 faizi; 5 ildən 8 ilə qədər sosial sığorta stajı olduqda qazancın 80 faizi; 5 ilədək sosial sığorta stajı olduqda qazancın 60 faizi miqdarında.

Bundan başqa istehsalat qəzası və yaxud peşə xəstəliyi nəticəsində sağlamlığı pozulmuş işçisinə və ya bu səbəbdən həlak olmuş işçisinin ailə üzvlərinə və himayəsində olan digər şəxslərə aylıq ödənc əvəzinə dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına aylıq müavinət verilir. Müavinət əmək qabiliyyətinin pozulması dərəcəsindən asılı olaraq aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir: peşə əmək qabiliyyəti 29 faizədək itirildikdə–33 manat; 30 faizdən 59 faizədək itirildikdə – 44 manat; 60 faizdən 79 faizədək itirildikdə – 55 manat; 80 faiz və daha çox itirildikdə–66 manat; həlak olduqda–77 manat [18].

Müstəqilliyin ilk dövrlərində respublikamızda bütün pensiyalara diferensial qaydada kompensasiya ödəmələri əlavə olunurdu. Bu gün isə bu ödəmələr konkret əhali kateqoriyası üçün, yəni, Ermənistan Respublikasının müəssisələrində əmək xəsarəti və ya peşə xəstəliyi nəticəsində dəymiş zərərə görə ödənc almaq hüququ olan qaçqın statuslu zərərçəkənlərə və ləğv edilmiş kolxoz və sovxozlarda əmək xəsarəti və ya peşə xəstəliyi nəticəsində zərərçəkənlərə zərərə görə ödəncin əvəzinə aylıq olaraq təyin edilmişdir və 2010-cu il 1 yanvardan tətbiq edilməyə başlanılmışdır [24]. Bu kompensasiya ödəmələri 2010-cu il 1 yanvar vəziyyətinə təyin olunmuş aylıq ödənc məbləğində müəyyən edilərək, dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına verilir.

Ümumiyyətlə, sosial təminat sisteminin mühüm elementlərindən olan pensiya təminatı, sosial müavinət və yardımlar iqtisadi sistem çərçivəsində bir sıra funksiyaları yerinə yetirməklə, cəmiyyətin transformasiya proseslərinin mənfi təsirlərindən irəli gələn sosial, iqtisadi xarakterli risklərdən sığortalanmasında, müdafiə edilməsində kifayət qədər geniş təsir imkanlarına malikdir. Bu imkanların reallaşması isə həm pensiya təminatı, həm də sosial müavinət sisteminə həyata keçirilən islahatların uğurlu nəticələri fonunda baş verir. Bu sistemin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi isə davamlı inkişafın təmin edilməsində xüsusi rol oynayaraq, həm də inkişaf prosesləri

fonunda onun fəaliyyətinin beynəlxalq standartlara uyğunluğunun təmin edilməsinin də aktuallığını şərtləndirir.

**Ədəbiyyat
Azərbaycan dilində**

- [1] “Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktı” <http://www.azerbaijan.az/portal/History/HistDocs/Documents/09.pdf>
- [2] “Azərbaycan Respublikasının iqtisadi müstəqilliyinin əsasları haqqında Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Qanunu” <http://www.huquqiaktlar.gov.az/StatementDetails.aspx?statementId=11917>
- [3] Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri 2015. Bakı, 2015. 814 s.
- [4] “Azərbaycan Respublikasında pensiya islahatı Konsepsiyası” <http://www.ssp.gov.az/view.php?lang=az&menu=76&id=339>
- [5] “2009-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında sığorta-pensiya sisteminin inkişafına dair Dövlət Proqramı” http://www.ssp.gov.az/upload/file/qanun-vericilik/ferman_serancam/number_111.PDF.
- [6] “2014-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında pensiya təminatı sisteminin islahatı” Konsepsiyası <http://president.az/articles/13330>
- [7] “Dövlət sosial sığorta sistemində fərdi uçot haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu http://www.ssp.gov.az/upload/file/qanunvericilik/qanunlar/number_221.PDF
- [8] “Əmək pensiyaları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununu. Bakı, 2006.
- [9] “Hərbi qulluqçuların pensiya təminatı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 29 aprel 1992-ci il // <http://www.e-qanun.az/framework/7081>
- [10] “Penitensiar müəssisələrdə cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin sosial adaptasiyası haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 2007.
- [11] “Sosial müavinətlər haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununu. Bakı, 2006.
- [12] “Sosial sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununu. Bakı, Qanun, 2006.
- [13] “Sosial müavinətlər haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda dəyişikliklər edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Qanununu. Bakı, 11 dekabr 2012-ci il.
- [14] “Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa dəyişikliklər və əlavələr edilməsi barədə» Qanun. Bakı, 13 iyun, 1997. // <http://www.e-qanun.az/framework/4004>
- [15] Aztəminatlı əhəlinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi tədbirləri barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2010, №09 (№324).

- [16] Əhalinin bəzi kateqoriyalarının sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2011, №12 (568).
- [17] Əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2007, №01(№514).
- [18] Özəlləşdirilən və idarəetməyə verilən dövlət müəssisələrinin istehsalat qəzası və yaxud peşə xəstəliyi nəticəsində sağlamlığı pozulmuş işçisinə və ya bu səbəbindən həlak olmuş işçisinin ailə üzvlərinə və himayəsində olan digər şəxslərə aylıq ödənc üzrə borclarının tənzimlənməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2016, №02.
- [19] Pensiya yaşına çatmasına, əlilliyinə və ya sağlamlıq imkanlarının məhdudluğuna görə könüllü işdən çıxmış, dövlət qulluğunda xidmət illərinin minimum həddinə və əmək pensiyası almaq hüququna malik olmayan dövlət qulluqçularına təyin edilən ömürlük müavinətin miqdarı haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2003, №10 (№936).
- [20] “Sosial müavinətlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2006, № 02 (№373).
- [21] Sosial müavinətlərin məbləğinin artırılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2008, №08 (№820); 2011, №12 (№567), 2013, №12, 2016 №1.
- [22] “Sosial müavinətlərin məbləğinin artırılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2013-cü il 29 avqust tarixli 973 nömrəli Fərmanında dəyişiklik edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı.
- [23] Uşağa qulluğa görə qismən ödənişli sosial məzuniyyətdə olanlara verilən müavinətin artırılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu. 2001, №1 (№ 613); 2008, №8 (№3015), 2016, №2
- [24] Ermənistan Respublikasının müəssisələrində əmək xəsarəti və ya peşə xəstəliyi nəticəsində dəymiş zərərə görə ödənc almaq hüququ olan qaçqın statuslu zərərçəkənlərə və ləğv edilmiş kolxoz və sovxozlarda əmək xəsarəti və ya peşə xəstəliyi nəticəsində zərərçəkənlərə zərərə görə ödəncin əvəzinə aylıq kompensasiyanın verilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2010, №03 (№51).
- [25] İşsizlik müavinətinin hesablanması və ödənilməsi Qaydaları haqqında Azərbay-

can Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2002, №01 (12)

- [26] Əliyev M.N. Sosial təminat hüququ: Dərslik. Bakı: «Adiloğlu», 2007, 464 s. s.18.
- [27] Əsrəfova R.S. Azərbaycanda pensiya təminatı sisteminin formalaşması və təkmilləşdirilməsi. Bakı, «Elm», 2007. 260 s.
- [28] Mürşüdoğlu Ü.İ. Sosial müavinət və təqaüdlərin hüquqi tənzimi. Bakı, “Avropa”, 2012, 169 c.
- [29] <http://sspf.gov.az/view.php?lang=az&menu->

Rus dilində

- [30] Батыгин К.С. Право социального обеспечения общая часть: Учебное пособие. М., 1998, 384 с.
- [31] Беляев В.П., Мануковская А.Н., Фарберова О.Е. Право социального обеспечения: Учебное пособие. 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Изд-во РДЛ, 2003, 240 с.
- [32] Буянова М.О., Кобзева С.И., Кондратьева З.А. Право социального обеспечения; Учебник. М.: ТК Велби, КноРус, 2004, 384 с.
- [33] Выход из кризиса: Глобальный пакт о рабочих местах. Международная Конференция Труда С.Р.Л./R.3(Rev.) 98-я сессия, Женева, июнь 2009 год.
- [34] Галаганов В.П. Право социального обеспечения. М.: Издательский центр «Академия», 2004, 416 с.
- [35] Захаров М.Л., Тучкова Э.Г. Право социального обеспечения России. Учебник. М.: Волтерс Клувер, 2005, 640 с.
- [36] Иванова Р.И. Правоотношения по социальному обеспечению в СССР. М., 1986. 174 с.
- [37] Право социального обеспечения России: Учебник / М.О.Буянова, К.Н.Гусова и др.; Под.ред. К.Н.Гусова. – 3-е изд., перераб. и доп. М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2004, 488 с.
- [38] Социальное обеспечение в мире в 2010–2011 гг. Обеспечение охвата во время и после кризиса / Группа технической поддержки по вопросам достойного труда и Бюро МОТ для стран Восточной Европы и Центральной Азии. – Москва: МОТ, 2011, 292 с.

BEYNƏLXALQ TURİZMİN İNKİŞAF TRENDLƏRİ

L.A.Hacıyeva

i.ü.f.d., dos., UNEC

hajiyeval@mail.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 01 aprel 2016; Çapa qəbul edilmişdir 27 may;
online-da çap edilmişdir 30 iyun 2016

Received 01 April 2016; accepted 27 May 2016; published online 30 June 2016

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi müasir şəraitdə beynəlxalq turizmin statistik göstəriciləri əsasında onun inkişaf tendensiyalarını müəyyən etmək və inkişaf perspektivlərini təhlil etməkdir. Araşdırmalar göstərir ki, mürəkkəb sosial-iqtisadi sistem kimi turizm çoxsaylı amillərin təsirinə məruz qalır ki, bu amillər həm turizm sahəsinə təsir gücünə görə, həm də təsir müddətinə görə fərqlənir. Bu amillərin hərtərəfli tədqiqi və obyektiv təhlili turizm fəaliyyətinin səmərəliliyini müəyyən edir. Tədqiqat işi sistemli təhlil, müqayisəli statistik təhlil, məntiqi ümumiləşdirmə kimi tədqiqat üsulları əsasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqat işinin məhdudiyyətləri: daha geniş praktiki informasiya tələbidir. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti: aparılan təhlillər və əldə olunan nəticələr milli turizm strategiyasının formalaşmasında və turizm müəssisələrinin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsində istifadə oluna bilər.

Açar sözlər: beynəlxalq turizm, turizm səyahətləri, turizm məhsulunun rəqabət qabiliyyətliliyi, turizmin əsas göstəriciləri.

JEL Classification Codes: L83

ТРЕНДЫ РАЗВИТИЯ МЕЖДУНАРОДНОГО ТУРИЗМА

Резюме

Основной целью проводимого исследования является выявление тенденций и перспектив развития международного туризма на основе анализа статистики международного туризма. Исследования показывают, что как сложная социально-экономическая система, туризм подвергается воздействию многочисленных факторов, различающихся по степени и периоду воздействия. Всестороннее изучение и объективный анализ данных факторов предопределяет эффективность туристической деятельности. В исследовательской работе были использованы такие методы, как системный анализ, сравнительный статистический анализ, метод логических обобщений. Ограничением исследования можно считать потребность в более обширной практической информации. Практичес-

кое значение исследования: проводимый анализ и полученные результаты могут быть использованы при формировании национальной туристической стратегии и совершенствовании деятельности туристических предприятий.

Ключевые слова: международный туризм, туристические путешествия, конкурентоспособность туристического продукта, основные показатели туризма.

TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF INTERNATIONAL TOURISM

Abstract

The main goal of ongoing research is to identify the trends and prospects of development of international tourism based on the analysis of international tourism statistics. Studies show that as a complex socio-economic system, tourism is exposed to many factors that differ in the degree and the period of exposure. Comprehensive research and objective analysis of these factors determines the efficiency of tourism. Such methods as system analysis, comparative statistical analysis method and a logical conclusion method were used in the investigation. A limitation of the study can be considered as the need for more extensive practical information. The practical significance of the research: the analysis carried out and the results obtained can be used in the formation of national tourism strategies and improvement of the activities of tourism enterprises.

Key words: international tourism, tourist travel, competitiveness of a tourist product, main indicators of tourism.

Giriş. Müasir zamanda beynəlxalq turizm dünya təsərrüfatının ən dinamik inkişaf edən sahələrindən biridir. XXI əsrin əvvəlində turizm beynəlxalq xarici-iqtisadi əlaqələrdə əsas mövqe qazanaraq, ayrı-ayrı ölkələrin və ümumilikdə, dünya təsərrüfatının iqtisadiyyatının inkişafına ciddi təsir göstərməyə başlamışdır. Eyni zamanda, turizmin ümumi daxili məhsulun (ÜDM) formalaşmasına təsiri də yüksəlmişdir. Hazırda turizm dünya ümummilli məhsulunun 10%-ni əhatə edən nəhəng beynəlxalq sahəyə çevrilmişdir. Bu sahədə çoxsaylı işçilər, əsas istehsal vasitələri, iri kapitallar cəmləşir. Bugün turizm həm də qlobal səviyyədə həyata keçirilən inkişaf strategiyası və siyasətdir. Qeyd olunanlar tədqiqat mövzusunun müasir zamanda zəruriliyini və aktuallığını müəyyən edir.

Aparılan tədqiqatın əsas məqsədi – Beynəlxalq Turizm Təşkilatının (UNWTO) statistik göstəriciləri əsasında beynəlxalq turizmin inkişaf tendensiyalarını müəyyən

etmək, turizmin inkişafına təsir edən əsas amilləri və onun inkişaf perspektivlərini müəyyən etməkdir.

UNWTO-nun məlumatlarına görə, 2015-ci ildə beynəlxalq turist gəlmələrinin sayı 4,4% artıb və ümumilikdə 1184 milyon təşkil edib. Tədqiqat ilində 2014-cü illə müqayisədə beynəlxalq istiqamətlərdə artım 50 milyondan çox olub. Sektorun səmərəli fəaliyyəti iqtisadiyyatın inkişafına və bir çox ölkələrdə əlavə iş yerlərinin yaradılmasına səbəb olur, deməli dünya ölkələri turizmin inkişafına dəstək verən siyasət yürütməli, səyahət şərtlərini asanlaşdırmalı, insan resurslarını inkişaf etdirməli və öz iqtisadi və siyasi sabilliklərini qorumağa çalışmalıdır.

Regionlar üzrə olan statistik göstəricilərə nəzər salaq. Ən yüksək inkişaf temp-ləri Amerika regionunda (+5%), Asiya-Sakit Okean regionunda (+5%) və Avropa Re-gionunda (+5%) müşahidə edilmişdir. Ümimiyyətlə, beynəlxalq statistik məlumatlara görə, bir çox ölkələrdə sürən siyasi və iqtisadi gərginliyə baxmayaraq, 2010-cu ildən başlayaraq beynəlxalq turist gəlmələrinin sayı ildə təxminən 4,5% artır. Bu trend iqtisadiyyatın və ixracın inkişafına, çoxsaylı iş yerlərinin yaradılmasına kömək edir.

Beynəlxalq turizm bazarında ötən ildə kifayət qədər yüksək tələb müşahidə olunurdu, lakin bu göstəriciyə valyuta məzənnələrinin, neft və digər xammal resurs-larının qiymətlərinin aşağı düşməsinin, təhlükəsizlik probleminin yaranmasının, terror aktlarının artmasının təsirini də nəzərə almaq lazımdır.

İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə turizmin inkişaf templəri (+5%) bazar iqtisadiyyatının formalaşması səviyyəsində olan ölkələrə nisbətən (+4%) daha yüksək olmuşdur (cədvəl 1).

Amerika regionunun hər dörd subregionunda inkişaf müşahidə edilmiş, Şimali, Mərkəzi və Cənubi Amerikada bu artım 5,2%, Karib adalarında isə 5% təşkil etmişdir.

Asiya–Sakit okean regionunda Cənubi və Şimal-Şərqi Asiya regionları liderlik etmişdir, əsas turizm axınları isə Yaponiya, Koreya Respublikası və Malayziyaya istiqamətlənmişdir. Regionda turizmin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradılır, infrastrukturun inkişafına sabit investisiyalar ayrılır, viza məsələləri sadələşdirilir.

Cədvəl 1.Regionlar üzrə beynəlxalq turist gəlmələrinin sayı [1]

	2000	2005	2010	2013	2014	2015
Dünya üzrə, mln. nəfər	674	809	950	1088	1134	1184
İnkişaf edən iqtisadiyyatlar	420	466	513	585	619	648
İnkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlar	254	343	437	503	515	536
Regionlar üzrə:						
Avropa	386,6	453,2	489,4	566,8	580,3	609,1
Asiya və Sakit okean regionu	110,4	154,0	205,5	249,9	264,4	277,0
Amerika	128,2	133,3	150,2	167,6	181,7	190,7
Afrika	26,2	34,8	50,4	54,7	54,9	53,1
Yaxın Şərq	22,4	33,7	54,7	49,1	52,4	54,1

Avropa regionunun lideri Şimali Avropadır (+8%), ikinci yerdə isə Cənubi Avropa-Aralıq dənizi regionudur (+6%). Son illərdə Avropa regionu turistlər üçün ən cazibəli istiqamət kimi öz liderliyini qoruyub saxlayır.

Afrikada beynəlxalq turist gəlmələrinin sayı 3% azalmışdır ki, bu da əsasən Şimali Afrikada turizm fəallığının zəifliyi ilə əlaqəlidir. Yaxın Şərq ölkələrinə turist gəlmələrinin sayı isə 3% artmışdır.

UNWTO-nun proqnozlarına görə, 2016-cı ildə də müsbət tendensiylər davam edəcək, lakin ötən iki ilə nisbətən daha aşağı artım tempi gözlənilir, bütün dünya üzrə turist gəlmələrinin sayının 4% artması proqnozlaşdırılır (cədvəl 2).

Cədvəl 2. Beynəlxalq turist gəlmələrinin vəziyyəti və proqnozu [1]

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016 ilə proqnoz
Dünya üzrə, %	1,9	-4	6,6	4,6	4,7	4,6	4,2	4,4	+3,5-+4,5
Avropa, %	0,3	-5,1	3,1	6,4	3,9	4,8	2,4	5,0	+3,5- +4,5
Asiya və Sakit okean regionu, %	1,1	-1,6	13,2	6,2	7,1	6,9	5,8	8	+4 - +5
Amerika, %	2,7	-4,7	6,3	3,6	4,5	3,1	8,5	4,9	+4 - +5
Afrika, %	2,9	2,5	11,4	-0,7	4,6	4,4	0,3	-3,3	+2 - +5
Yaxın Şərq, %	20,0	-5,4	13,1	-9,6	2,2	-2,9	6,7	3,1	+2 - +5

Turizm xərclərinə görə 2015-ci ildə əsas liderlik edən ölkələrdən Çini qeyd etmək olar. 2004-cü ildən başlayaraq bu ölkədə beynəlxalq turistlərin sayı sürətlə inkişaf edir və hazırda ölkə bu göstəriciyə görə dünyada “liderlik” edir. Turizm xərclərinə görə lider ölkələrin siyahısına ABŞ (+9%) və Birləşmiş Krallıq (+6%) daxildir. Almaniya, İtaliya, Avstriyanın turizm xərclərinin səviyyəsi daha aşağı olub (+2%).

Mürəkkəb sosial-iqtisadi sistem kimi turizm çoxsaylı amillərin təsirinə məruz qalır ki, bu amillər həm turizm sahəsinə təsir gücünə görə, həm də təsir müddətinə görə fərqlənir [2]. Bu amillərin tədqiqi və obyektiv təhlili turizm fəaliyyətinin səmərəliliyini müəyyən edir. Sahəyə təsir edən əsas amillər cədvəldə qeyd olunur:

Cədvəl 3. Turizm sahəsinə təsir edən amillər

Təbii – coğrafi amil	Mədəni-tarixi amil	İqtisadi amil	Sosial amil	Demoqrafik amil	Siyasi-hüquqi amil	Texnoloji amil	Ekoloji amil
-iqlim -flora -fauna -təbii şərait: -dəniz -meşə -dağ və s.	-Mədəni abidələr -tarixi abidələr -memarlıq abidələri -məbədlər və s.	-Ölkənin inkişaf səviyyəsi -əhalinin gəlirləri -gəlirlərin bölüşdürülməsi -valyuta kursu, -inflyasiya və s.	-həyat səviyyəsinin yüksəlməsi - həyat tərzinin dəyişməsi- istehlakçı gözləntiləri-nin yüksəlməsi - istirahətin müddətinin çoxalması	-əhalinin sayının artması -əhali strukturunda dəyişikliklər -miqrasiya prosesinin intensivləşməsi və s.	-dövlətin turizm siyasəti -turistlərin hüquqlarının müdafiəsi -siyasi sabillik və s.	-İKT-nin inkişafı -yüksək mobillik -İnternet sifarişlərin sayının artması, -əhatənin qloballaşması və s.	-təbii şəraitin dəyişməsi -ətraf mühitin çirklənməsi və s.

Təbii-coğrafi və mədəni-tarixi amillər turistlərin məkan seçiminə əsaslı təsir göstərir. Məhz təbii və mədəni-tarixi resursların zənginliyi turizmin miqyasını, inkişaf tempini və əsas istiqamətini müəyyən edir.

İqtisadi amillərin turizmə təsiri əsasən iqtisadiyyatla turizm sahəsi arasında sıx əks-əlaqənin olması ilə şərtlənir. Ölkənin iqtisadi inkişafı, milli gəlirin həcmi və əhalinin maddi rifahı arasında birbaşa asılılıq mövcuddur ki, məhz bu səbəbdən iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələr turizm səyahətlərinin sayına görə də dünya bazarında “liderlik” edirlər.

Turizmə təsir edən sosial amillərdən, xüsusilə əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsini qeyd etmək olar ki, yüksək həyat səviyyəsi indeksi olan ölkələrdə turizm səyahətlərinin həm sayı, həm də xidmətlərin keyfiyyətinə olan tələblər yüksək olur. Eyni zamanda, əhalinin istirahəti müddətinin çoxalması da turizm səyahətlərini intensivləşdirir. Bu amil beynəlxalq turizmdə yeni təmayüllərin yaranmasına səbəb olmuşdur: məzuniyyət müddətinin bölünməsi və qısamüddətli səyahətlərin sayının artması. Hazırkı şəraitdə müşahidə olunan daha intensiv və qısamüddətli səyahətlər “intervallı səyahətlər” termini ilə təsvir olunur. “İntervallı səyahətlərin” əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, artıq yalnız yaz-yay aylarında deyil, həm də ilboyu səyahətlərin sayı çoxalır və beləliklə, turizmin əsas problemlərindən biri olan mövsümlülük problemi qismən həll olunur.

Sosial-iqtisadi amillərin təsirinin nəticəsi kimi Qərbi ölkələrində ötən əsrin son onilliklərində ictimai dəyərlərin dəyişməsi müşahidə olunurdu ki, bu da özünü mənəvi dəyərlərin maddi dəyərlərə üstün gəlməsində büruzə verirdi. Bu nöqteyi-nəzərdən, artıq turizm xidmətinin istehlakçısı maddi dəyərlərin istehlakına deyil, həyatdan zövq almağa, yeni təəssüratlar əldə etməyə, ətraf dünyanı kəşf etməyə istiqamətlənir, yəni turizmin cəmiyyətin tələbatlarının strukturundakı rolu və yeri daha dəyişmişdir. Bu isə turistlərin də tələbatlarının xarakterinin dəyişməsi ilə müşahidə olunur: primitivdən - daha təkmilə qədər, insanın işgüzarlığının bərpası vasitəsindən – öz fərdi bacarıqlarının reallaşdırılması və intellektual tələbatlarının ödənilməsinə qədər. Passiv istirahəti təsvir edən ənənəvi “Üç S” (Sea-Sun-Sand, yəni Dəniz-Günəş-Qum) modeli “Üç L” (Lore-Landscape-Leisure, yəni Milli adət-ənənələr-Təbii mühit-Asudə vaxt istirahət modeli ilə əvəz olunur. Bu model müasir turistlərin tələbatlarını daha dolğun ödəyir və onların davranışlarını əks etdirir.

Turizmin inkişafına təsir edən əsas amillərdən biri də demografiyadır. Əhalinin sayı, yerləşməsi, cins-yaş strukturu, ailə vəziyyəti bilavasitə tədqiq olunan sahəyə təsir edir. Əhalinin sayının artması ilə turistlərin sayının artması arasında düz mütənasib əlaqə mövcuddur, statistik tədqiqatlar göstərir ki, əhalinin sıxlığı daha yüksək olan ölkələrdən turist axınları daha intensiv olur (məsələn Çin Respublikasından). Yaş, cins, ailə vəziyyəti də turistlərin fəallığına güclü təsir edir, məsələn, 18-30 yaşındakı gənclər daha çox fəal turizm növlərinə (dayvinq, serfinq, raftinq və

s.) maraq göstərilir. Ümumiyyətlə, turizm fəallığının ən yüksək səviyyəsi 30-50 yaş arası insanlarda müşahidə olunur. Tədqiqatlar göstərir ki, subay insanlar ailələrdən daha mobil olur, qadınlar kişilərə nisbətən turizmə daha çox maraq göstərir.

İnkişaf etmiş ölkələrin əhalisinin strukturunda bir sıra dəyişikliklər baş verir ki, bunlar turizm sahəsinə də öz təsirini göstərir:

- əhalinin qocalması baş verir, doğum səviyyəsi aşağı düşür, əhalinin strukturunda yaşlı nəslin payı yüksəlir, gənclərin sayı isə azalır;
- işləyən qadınların sayı artır, onların karyera qurmaq istəyi gec ailə qurmaqlarına səbəb olur, uşaqsız ailələrin sayı artır;
- tənha insanların sayı artır, iri şəhərlərdə onlar əhalinin yarısına qədərini təşkil edirlər.

Demoqrafiyada baş verən dəyişikliklər turizmin inkişafında yeni tendensiya-ların yaranmasına səbəb olur. Bir tərəfdən bu potensial turistlərin sayının, digər tərəfdən isə turistlərin ümumi sayında yaşlı insanların xüsusi çəkisinin artmasında təzahür edir. Turizmdə “üçüncü nəsil turistləri”n sayı çoxalır və hətta “dördüncü nəsil turistlər” də kifayət qədər həcmli bazar segmentinə çevrilir.

Siyasi-hüquqi amillərin də turizmə kifayət qədər güclü təsiri müşahidə olunur. Burda xüsusən ölkələrin siyasi sabilliyini, açıq sərhədlər siyasətini, turizmdə inzibati nəzarətin yumşaldılmasını, vergi və pul siyasətinin unifikasiyasını qeyd etmək olar. Son zamanlar ən aktual problemlərdən biri siyasi sabillikdir. Sabilliyin pozulması, terror aktlarının çoxalması bir sıra ənənəvi turizm məkanı sayılan ölkələrdə turist axınının azalmasına səbəb olur. Məsələn, qonşu Türkiyədə silsilə terror aktları, Yaxın Şərqdə baş verən vətəndaş müharibələri, Misirdə baş verən təyyarə qəzası, Parisdə və Belçikada baş verən faciəvi hadisələr turizmin inkişafına mənfi təsir göstərir.

Texnoloji amillər turizmin inkişafı üçün yeni imkanlar yaradır, yeni xidmət növlərinin formalaşmasına, müştərilərə göstərilən xidmətlərin təkmilləşdirilməsinə səbəb olur. Elmin və texnikanın inkişafı turizm xidmətlərinin kütləvi istehsalı vasitə-lərinin (mehmanxana təsərrüfatının, nəqliyyatın, səyahət agentliklərinin və s.) tək-milləşdirilməsinə yardım edir. Turizmdə kompüter texnikasının tətbiqi kütləvi turist səyahətlərinin inkişafına təkan verdi. İnformasiya texnologiyaları turizm məhsulları-nın istehsalını və bölüşdürülməsini integrasiya etməyə imkan yaradır. Turizmdə İn-ternet məlumatlarının əldə edilməsi və ötürülməsi funksiyasından savayı, həm də turizm xidmətlərinin alıcılarını və təchizatçılarını birbaşa əlaqələndirən yeni satış sistemini formalaşdırır.

Ekoloji amillərin turizmə mənfi təsiri ətraf mühitdə dəyişikliklər səbəbindən ola bilər. Təbii mühitin məhv edilməsi turizm təklifinin azalması ilə müşahidə olunur. Radioaktiv və kimyəvi çirklənmə zonalarının mövcudluğu da sahənin inkişaf tempini aşağı salır. Bu səbəbdən təbii ekosistemin qorunması – turizm sahəsinin əsas vəzifələrindən biridir.

Son zamanlar beynəlxalq turizmdə ekoloji problemlərin həlli və ətraf mühitin qorunmasına xüsusi diqqətin yetirilməsi tendensiyası müşahidə olunur. Avropa ölkələrinin əsas göstəriciləri kimi həyat səviyyəsinin və təhsilin yüksək standartları çıxış edir. Bu şərtlər kontinentdə ətraf mühitin qorunması məsələlərinə olan yüksək diqqəti izah edir. Havanın və suyun təmizlənməsi, tullantıların düzgün utilizasiyası, təbiətin və heyvanların müdafiəsi problemləri ən yüksək dövlət səviyyəsində həll olunur. Bu problemlər daima kütləvi informasiya vasitələrinin də diqqət mərkəzindədir, bu isə həm dövləti, həm də cəmiyyəti daha çox stimullaşdırır. Avropa ölkələrində aparılan araşdırmalar göstərir ki, burada “dayanıqlı turizm” (yəni özündə həm turizmin inkişafı məsələlərini, həm də ətraf mühitin mühafizəsi problemlərini əks etdirən turizm) olan tələb artır.

Digər tendensiya yüksək əhali sıxlığı olan şəhər sakinlərinin kənd turizminə olan marağıdır. Şəhərin intensiv həyat tempindən yorulan insanlar tez-tez azmüddətli səyahətlər edərək, təbiətin qoynunda dincəlməyə çalışırlar.

İstirahət üçün məkan seçərkən təklif olunan xidmətlərin sayına və keyfiyyətinə xüsusi diqqət yetirilir, məsələn “hər şey daxil” sistemi üzrə istirahət orta seqmentin nümayəndələri üçün daha cazibəlidir. Keyfiyyət - qiymət mütənasibliyi də turizm istiqamətinin seçiminə təsir edən əsas göstəricilərdəndir.

Beləliklə, turistlərin tələbatlarının müxtəlifliyi hazırda beynəlxalq turizmə xas olan ümumi tendensiyadır ki, bu, bir tərəfdən kütləvi turizmin çoxalması, digər tərəfdən isə fərdi və ya xüsusişədirilmiş turizmə tələbin artması ilə xarakterizə olunur. Bu isə öz növbəsində, turizmi inkişaf etdirən ölkələr tərəfindən, insanlar üçün daha cazibəli olan yeni turist məhsulu növlərinin aşkarlanması və onların münasib qiymət - keyfiyyət nisbəti üçün xüsusi şəraitin yaradılmasını tələb edir.

Dünya bazarında turizm məhsullarının rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılması dövlət tərəfindən xüsusi investisiyaların ayrılması hesabına həyata keçirilə bilər. Nəzərə almaq lazımdır ki, turizmdə yalnız ayrı-ayrı məkan və ya xidmətləri reklam etmək kifayət deyil, burada ölkənin müsbət turizm imicini yaratmaq lazımdır.

Beynəlxalq turistlərin sayının artırılması məqsədilə UNWTO tərəfindən bütün ölkələrə aşağıdakı məsələlərin həll edilməsi tövsiyə olunur:

- turistlərin zəruri informasiya ilə vaxtında məlumatlandırılması;
- turistlərin və onların əmlakının təhlükəsizliyinin təmin edilməsi;
- beynəlxalq turizm sferasında dövlət siyasətinin rolunun yüksəlməsi;
- dövlət - özəl sektor əməkdaşlığının möhkəmləndirilməsi;
- turizmin və turizm infrastrukturunun inkişafı və irəlilədilməsi üçün dövlət vəsaitlərinin cəlb edilməsi.

XXI əsrdə beynəlxalq turizm növlərinin inkişafında mövcud olan əsas trendlərə aiddir: [3]

- turizmin ənənəvi formalarının yeni inkişafı;

- turizmdə yüksək texnologiyaların tətbiqi;
- istiqamət seçimində turistlərin prioritetlərinin dəyişməsi.

Məsələn, qədim zamanlardan mövcud olan tibbi turizm müasir zamanda daha intensiv inkişaf etməyə başlamışdır. Ölkəmizdən Türkiyəyə və İrana müalicəyə getmək arzusunda olan insanların sayı günü-gündən artır ki, bu da tibbi turizmin inkişafının göstəricisidir.

Digər müasir trend kimi turizmin yeni istiqamətlərinin formalaşmasında yüksək texnologiyaların tətbiqini qeyd etmək olar. Beləliklə turizmin tamamilə yeni, unikal formaları yaranır, məsələn kosmik turizm kimi.

Yeni əsrdə beynəlxalq turizmin inkişafının əsas istiqamətlərindən biri də yalnız unikal təbii resursları olan ərazilərə deyil, eyni zamanda həm də yüksək iqtisadi inkişafı ilə seçilən məkanlara səyahətlərin artmasıdır. Bu, əsasən tədris turizminin inkişafında özünü büruzə verir. Tədris turlarının qiymətinin yüksək olmasına baxmayaraq, onların satışı yüksəlməyə meyl edir ki, bu da tədris turizminin inkişaf perspektivlərini əks etdirir.

Demək olar ki, XXI-ci əsrdə beynəlxalq turizm – gələcək inkişaf üçün geniş perspektivə malik olan, bütün dünya ölkələrinin və regionlarının iqtisadiyyatının ən dinamik inkişaf edən sahələrindən biridir.

Nəticə. Beynəlxalq turizm dünya iqtisadiyyatının inkişafında xüsusi rol oynayır. Beynəlxalq turizmin inkişafı üçün ona təsir göstərən çoxsaylı amilləri kompleks təhlil etmək lazımdır. Təhlilin nəticələri əsasında turizmin inkişaf strategiyasını təkmilləşdirmək, dövlət səviyyəsində sahənin inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmaq və sahəyə davamlı investisiyalar cəlb etmək, rəqabətqabiliyyətli turizm məhsullarını yaratmaq və onların bazara irəlilədilməsini təmin etmək - sahənin inkişafı üçün zəruri olan əsas tədbirlərdir.

Ədəbiyyat

- [1] World Tourism Barometer, 2015
- [2] Hacıyeva L.A. Xidmət sahələrinin marketinqi. Bakı, 2013, 276 s.
- [3] Абдуразакова Я.М. Современный международный туризм: тенденции и перспективы. Вестник АГТУ, 2010, №2, стр.159-165

ВЛИЯНИЕ РАСТИТЕЛЬНЫХ ДОБАВОК НА ПОТРЕБИТЕЛЬСКИЕ СВОЙСТВА И СОХРАННОСТЬ КОНДИТЕРСКИХ ИЗДЕЛИЙ

И. В. Пахомова, к.т.н., доктор философии

Высшее учебное заведение Укоопсоюза «Полтавский университет
экономики и торговли», г. Полтава, Украина

e-mail: inpakhomova@gmail.com

Мобильный телефон: +380508085383

А. С. Ткаченко, к.т.н., доктор философии

Высшее учебное заведение Укоопсоюза «Полтавский университет
экономики и торговли», г. Полтава, Украина

e-mail: alina_biaf@ukr.net

Мобильный телефон: +380501477401

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 09 mart 2016; Çapa qəbul edilmişdir 17 iyun;
online-da çap edilmişdir 30 iyun 2016

Received 09 March 2016; accepted 17 June 2016; published online 30 June 2016

Резюме

Статья посвящена вопросам улучшения потребительских свойств кондитерских изделий, а также повышения стабильности жиров в кондитерских изделиях во время хранения. Использование растительного нетрадиционного сырья в производстве кондитерских изделий позволит расширить их ассортимент, повысит пищевую ценность, обогатит биологически активными веществами, а также продлит сроки хранения продуктов. С учетом того, что многие кондитерские изделия содержат значительное количество жиров, они характеризуются ограниченной стойкостью к окислительным и гидролитическим процессам, что приводит к снижению качества и сокращению сроков хранения продукции. Благодаря использованию растительных добавок в качестве природных антиоксидантов можно повысить устойчивость кондитерских изделий к процессам автоокисления и тем самым продлить сроки их хранения. Изменение качества жира для кондитерских изделий контролировали по накоплению перекисей, карбонильных веществ, которые реагируют с бензидином и 2-тиобарбитуровой кислотой (перекисное, бензидиновое и тиобарбитуровое числа), по накоплению свободных жирных кислот (кислотное число), а также по органолептическим показателям. Перекисное число определялось йодометрическим методом, бензидиновое – по цветной реакции бензидина с карбонильными веществами, тиобарбитуровое – по реакции 2-тиобарбитуровой кислоты с альдегидными веществами, кислотное число – методом титрования.

Установлена целесообразность использования растительных добавок в виде сухих порошков из розмарина, базилика, имбиря и тмина, как антиоксидантов, для увеличения сроков хранения жиросодержащих кондитерских изделий. Полученные результаты исследования, приведенные в статье, могут быть использованы предприятиями кондитерской промышленности для создания рациональных рецептур жиросодержащих мучных кондитерских изделий с целью продления сроков их хранения. Последующие исследования авторы планируют посвятить изучению влияния нетрадиционных натуральных добавок на улучшение потребительских свойств кондитерских изделий.

Ключевые слова: антиоксиданты, кондитерские изделия, кондитерский жир, сохранность, пищевая ценность.

JEL Classification Codes: D18, P46

BİTKİ ƏLAVƏLƏRİNİN QƏNNADI MƏMULATLARININ İSTEHLAK XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ VƏ SAXLANILMASINA TƏSİRİ

Xülasə

Məqalə şirniyyat məmulatlarının istehlak xüsusiyyətlərinin yaxşılaşdırılması, eləcə də şirniyyat məmulatlarının saxlanması zamanı onlarda yağların davamlılığının yüksəldilməsi məsələlərinə həsr olunmuşdur. Şirniyyat məmulatları istehsalında qeyri-ənənəvi bitki xammalından istifadə olunması onların assortimentinin (çəşid müxtəlifliyinin) genişləndirilməsinə imkan verəcək, qidalılıq dəyərini yüksəldəcək, bioloji aktiv maddələrlə zənginləşdirəcək, məhsulların saxlanma müddətlərini artıracaqdır. Nəzərə alsaq ki, bir çox şirniyyat məmulatlarının tərkibində xeyli miqdarda yağlar var, onlar turulaşma və hidroliz proseslərinə məhdud qavamlılığı ilə səciyyələnir ki, bu da məhsulun keyfiyyətinin aşağı düşməsinə və saxlanma müddətlərinin azalmasına gətirib çıxarır. Təbii antioksidant kimi əlavə bitki qatqılarından istifadə etməklə şirniyyat məmulatlarının öz-özünə turşulanma proseslərinə davamlılığını yüksəltmək və bununla da məhsulların saxlanılmasını uzatmaq mümkündür. Şirniyyat məmulatları üçün yağların keyfiyyətinin dəyişməsinə biz benzidinlə və 2-tiobarbitur turşusu (peroksid, benzidin və tiobarbitur ədədləri) ilə reaksiyaya girən peroksidin və karbonil maddələrin toplanmasına, sərbəst yağ turşularının (turşuluq ədədi) yığılmasına, eləcə də üzvi leptik göstəricilərə görə yoxlayırıq. Peroksid ədədi yodometrik metodla, benzidin ədədi – benzidinin karbonil maddələrlə rəngli reaksiyasına görə, tiobarbitur ədədi – 2-tiobarbitur turşusunun aldehid maddələrlə reaksiyasına görə, turşuluq ədədi isə titrləmə metodu ilə təyin edilmişdir. Tərkibində yağ olan şirniyyat məmulatlarının saxlanılma müddətlərinin uzadılmasında təbii antioksidant kimi boyana, reyhan, zəncəfil və kimyonun quru toz halında əlavə bitki qatqılarından istifadə olunmasının

məqsəduyğunluğu müəyyənləşdirilmişdir. Tədqiqatın məqalədə öz əksini tapmış nəticələri qənnadi sənayesi müəssisələri tərəfindən tərkibində yağ olan un qənnadi məmulatlarının saxlanılma müddətlərinin artırılması məqsədilə onların rəşional reseptlərinin tərtibində tətbiq oluna bilər. Müəlliflər sonrakı tədqiqatlarını qeyri-ənənəvi əlavə təbii qatqıların şirniyyat məmulatlarının istehlak xüsusiyyətlərinin yaxşılaşdırılmasına təsirinin öyrənilməsinə həsr etməyi nəzərdə tuturlar.

Açar sözlər: antioksidant, şirniyyat məmulatları, şirniyyat yağı, saxlanılma, qida dəyəri.

INFLUENCE OF PLANT ADDITIVES ON CONSUMER CHARACTERISTICS AND DURABILITY CONFECTIONERY

Abstract

The article focuses on problems of improvement consumer properties pastry products and increasing of stability confectionary fats during the storage. Using natural nonconventional raw materials in the production of confectionery will expand the assortment and will increase the nutrition value. Non-traditional raw materials also enrich biologically active substances and extend the shelf-life of confectionary products. The most of confectionary products contains high number of lipids; they are characterized low resistance to oxidative and hydrolytic processes. It leads to reduced quality and reduced shelf-life of products. Due to the using natural supplements as bioantioxidants it can to increase stability of confectionery products for oxidation. The changes quality of lipids has been investigated by the accumulation peroxides, carbonyl compounds, which reacts with benzidine and 2-thiobarbituric acid (peroxide value, benzidine value and thiobarbituric value) and by the accumulation free fatty acids (acid value) and by sensory properties. The iodometric determination of peroxide value have been used; benzidine value has been determined by the color reaction benzidine with carbonyl compounds; the thiobarbituric value has been determined by reaction 2-thiobarbituric acid with aldehydes; acid value has been determined by titration method. It has been established the expediency of using natural additives as dry powders (rosemary, basil, ginger and cumin) for increasing shelf-life fat containing confectionery products. Obtained results of investigation, are shown in the article, can be used by enterprises of confectionery industry for creating the rational recipes fat containing confectionery products with a purpose to prolong shelf-life. Authors plan to devote the next investigations studying influence non-traditional raw materials on the improvement consumer properties of pastry products.

Keywords: antioxidants, confectionery products, confectionery fat, safety, nutrition value.

Кондитерские изделия принадлежат к числу традиционных и любимых продуктов пищевого рациона азербайджанцев. Они отличаются высокой пищевой ценностью, благодаря содержанию углеводов и жиров, но при этом они содержат незначительное количество биологически активных веществ. Использование растительных добавок при производстве кондитерских изделий может способствовать обогащению витаминами, минеральными веществами и пищевыми волокнами, полезными для организма человека. Также, использование растительного сырья в производстве кондитерских изделий позволяет расширить их ассортимент, повысит пищевую ценность и продлит сроки хранения продуктов.

Азербайджанские сладости относятся к восточным сладостям – это группа кондитерских изделий, получивших наибольшее распространение в странах Ближнего и Среднего Востока. Для азербайджанских сладостей характерно то, что в них наряду с традиционными ингредиентами содержится значительное количество добавок и пряностей: мак, орехи, кунжут, миндаль, имбирь, кардамон, ванилин и другие. Причем, сочетания их обусловлены национальными вкусами [1]. Многие мучные кондитерские изделия известны как национальные – кята карабахская, мютаки шемахинские, пахлава бакинская, гянджинская, губинская и нахчыванская, тыхма губинская, кюльча лянкяранская, овма шекинская, халва шекинская, рулет ордубадский, курабье бакинское, трубочки миндальные, шекер-лукум, шекер-пури, шекер-чурек, шекер-бура, пахлава сдобная, назук сладкий, земелах, крендель с корицей, нан азербайджанский и другие. Эти кондитерские изделия относятся к высококалорийным продуктам.

Наряду с традиционными, существуют новые технологии и рецептуры кондитерских изделий с повышенной пищевой ценностью с помощью улучшения их жирнокислотного и аминокислотного состава и обогащения изделий витаминами.

В частности в кондитерском производстве Азербайджана применяются фрукты и ягоды, которые являются источником биологически активных веществ, необходимых для организма человека. Растительные добавки применяются в виде полуфабрикатов – пюре, подварок, соков, сухих порошков и экстрактов из восточной хурмы, облепихи, инжира, плодов шелкопряда, ежевики, фейхоа, айвы, груш, яблок, абрикос, алычи, черной смородины и других, а также плодов в сиропе, сахаре и спирте. Из овощей часто используют морковь, свеклу, арбуз, тыкву и другие [1].

Для обогащения кондитерских изделий белковыми веществами в основном употребляют яичные и молочные продукты, как источники животного белка. Также, могут быть использованы вторичные продукты молочного производства – сухое обезжиренное молоко, молочная сыворотка, пахта. Источником растительного белка являются соевая и гороховая мука, семена подсолнечника, дыня, тыква и другие. При использовании этих добавок можно обогатить кондитерские изделия ценными минеральными веществами, снизить энергетическую ценность и одновременно повысить качество продуктов [2].

В большинстве случаев, кондитерские изделия характеризуются большим количеством жиров. С учетом этого возникают проблемы с обеспечением устойчивости продуктов при хранении. Основными тенденциями в производстве специализированных жиров является снижение трансизомеров насыщенных жирных кислот и создание барьерных жиров [3].

Жиры не устойчивы в хранении и подвергаются окислительным и гидролитическим преобразованием. Важным направлением повышения устойчивости в хранении можно считать антиоксиданты растительного происхождения, которые могут взаимодействовать с активными радикалами [4]. Кроме того, использование натуральных антиоксидантов повышает пищевую и биологическую ценность продукта.

Нами исследовано влияние природных добавок розмарина, базилика, тмина и имбиря на изменение качества жира, который используют при изготовлении кондитерских изделий.

Исследование химического состава розмарина подтвердили его высокую антиоксидантную способность. Розмарин содержит терпены и терпеноиды (до 30,3%), которые обеспечивают антиоксидантную активность. Базилик является ценной пищевой добавкой, поскольку имеет в своем составе большое количество полезных веществ. Среди них – танины, эфирные масла, минералы, гликозиды, фитонциды, а также вещества, которые обеспечивают антиоксидантное действие базилика, – флавоноиды (рутин), β -каротин, витамин С, витамин В₂ и никотиновая кислота [5].

Спектр лечебных свойств, которыми обладает имбирь, достаточно широк и разнообразен. В корнях имбиря содержится много полезных веществ, среди которых – аспарагин, кальций, каприловая кислота, хром, холин, жиры, волокно, железо, германий, линолевая кислота, марганец, магний, олеиновая кислота, никотиновая кислота, фосфор, кремний, калий, натрий, витамин С. Благодаря богатому химическому составу имбирь также обладает антиоксидантным действием [6, 7].

Тмин может служить эффективным сырьем для производства жиросодержащих кондитерских изделий. Флавоноид кверцетин, кемпферол, изорамнетин

тмина проявляют антиокислительное действия на жиры и смогут продлить сроки годности изделий [8].

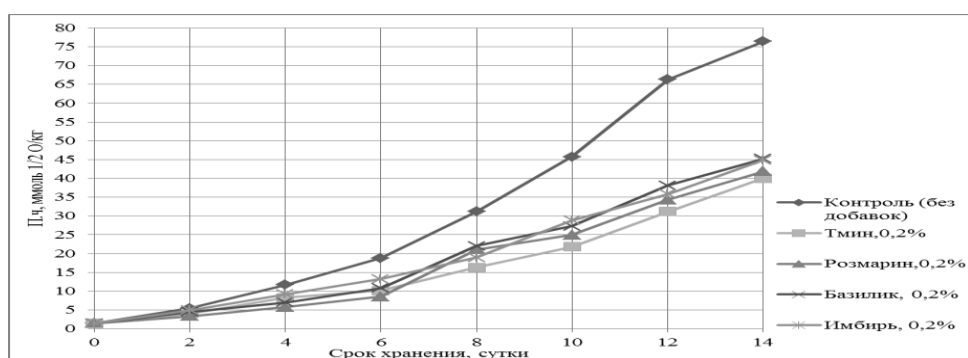
Растительные добавки вносили в виде сухих порошков в количестве 0,2 % к массе кондитерского жира. Контрольным образцом был соответствующий кондитерский жир без добавок.

Исследования проводились ускоренно-кинетическим методом при температуре (50 ± 2) °С со свободным доступом кислорода воздуха в течение 20 суток. Изменение качества жира в процессе хранения исследовали по органолептическим показателям, содержанию продуктов окисления (перекисное, бензидиновое, тиобарбитуровое числа) и гидролиза (кислотное число).

Свежий кондитерский жир был прозрачным, с типичным вкусом и запахом. Перекисное число его составляло 0,019 % I_2 (1,49 ммоль $\frac{1}{2} O/kg$).

В соответствующих условиях хранения кондитерский жир без добавок подвергался окислительным процессам, в результате чего происходило ухудшение его органолептических показателей. Эти процессы усиливались во время хранения. В образцах кондитерского жира с добавлением антиоксидантов изменение органолептических характеристик происходило медленнее. Высокой устойчивостью отличился образец с добавлением порошка тмина, прогорклый запах у которого появился только на 14 сутки хранения.

Закономерность окислительных процессов в исследуемом жире по органолептическим показателям подтвердили и результаты изменения их перекисных чисел, характеризующих содержание в жире первичных продуктов окисления – перекисей и гипероксидов, которые мало влияют на органолептические показатели, но свидетельствуют об изменениях в исследуемом продукте. Поэтому, определяя накопления перекисных соединений при хранении кондитерского жира, можно установить его устойчивость к окислению (рис. 1). Известно, что для свежих пищевых и кондитерских жиров значение перекисного числа не должно превышать показатель 0,5 % I_2 [9].

Контроль:

$$y = 5,8939t - 9,845$$

$$R^2 = 0,9671$$

Тмин:

$$y = 2,8223t - 3,4266$$

$$R^2 = 0,9592$$

Розмарин:

$$y = 3,1717t - 4,9224$$

$$R^2 = 0,9632$$

Базилик:

$$y = 3,4102t - 4,7227$$

$$R^2 = 0,9706$$

Имбирь:

$$y = 0,1217t^2 + 1,4969t - 0,6833$$

$$R^2 = 0,9966$$

Рис 1. Влияние растительных добавок на изменение перекисного числа жира кондитерского при хранении при температуре $(50 \pm 2)^\circ\text{C}$, ммоль $\frac{1}{2}$ O/кг

Как видно из рис. 1 перекисное число во всех образцах жира постоянно растет, что обусловлено накоплением первичных продуктов окисления. Перекисное число интенсивнее росло в пробе без добавок, а все исследуемые добавки антиоксидантов растительного сырья замедляли окислительные процессы. Но эффективность антиоксидантного действия каждой добавки была индивидуальной. Наибольшую антиоксидантную активность проявили тмин и розмарин.

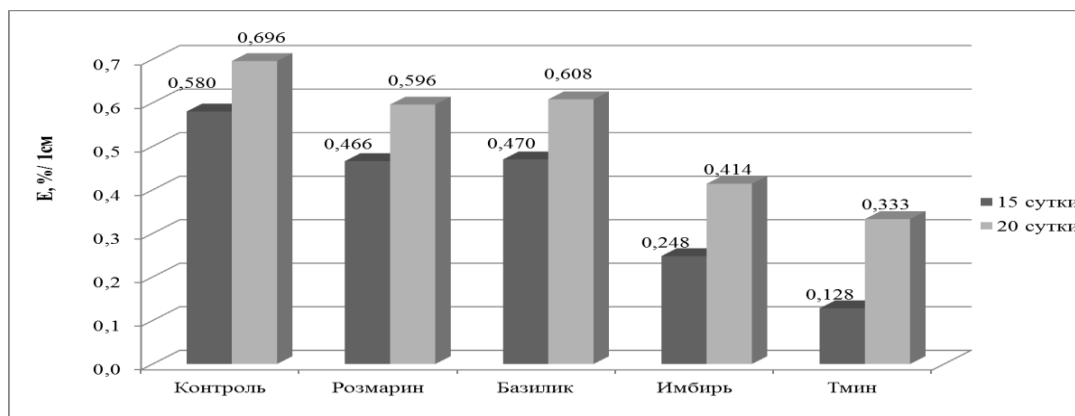

Рис. 2. Влияние растительных добавок на изменение бензидинового числа кондитерского жира при температуре $(50 \pm 2)^\circ\text{C}$, $E_{1\text{cm}}^{1\%}$

Дальнейшее изменение качества жира связано с накоплением альдегидов и кетонов, которые являются вторичными продуктами окисления. Глубину окислительных превращений в исследуемых образцах жира можно проследить накоплением вторичных продуктов окисления, реагирующих с бензидином

(рис. 2). Бензидиновое число характеризует содержание нелетучих карбонильных соединений с высокой молекулярной массой.

Установлено, что исследуемые растительные добавки интенсивно тормозили процесс накопления карбонильных соединений. На 15-е сутки хранения образцов жира эффективными оказались биоантиоксиданты: тмин – в 4,5 раза, имбирь – в 2,3 раза, розмарин и базилик – в 1,2 раза. На 20-е сутки хранения показатели бензидинового числа в пробах жира с ингибиторами были меньше контроль: с тмином – в 2 раза, имбирем – в 1,7 раза, розмарином и базиликом – в 1,2 раза.

Антиоксидантное действие добавок проявляется и в накоплении моно- и диальдегидов, реагирующих с 2-тиобарбитуровой кислотой. Для установления объема накопления вторичных продуктов окисления на последний день хранения образцов жира исследовано тиобарбитуровое число жира (рис. 3).

Из рис. 3 видно, что наибольшим количеством моноальдегидов характеризуется контрольный образец, а наименьшей – образец с добавлением порошка тмина, количество указанных веществ в нем в 2 раза меньше, чем в контроле. Другие образцы жира с внесением природных стабилизаторов также содержали меньшее количество моноальдегидов, чем контроль: с добавлением порошков тмина – в 2,05 раза, базилика – в 1,44 раза, розмарина – в 1,33 раза, имбиря – в 1,23 раза.

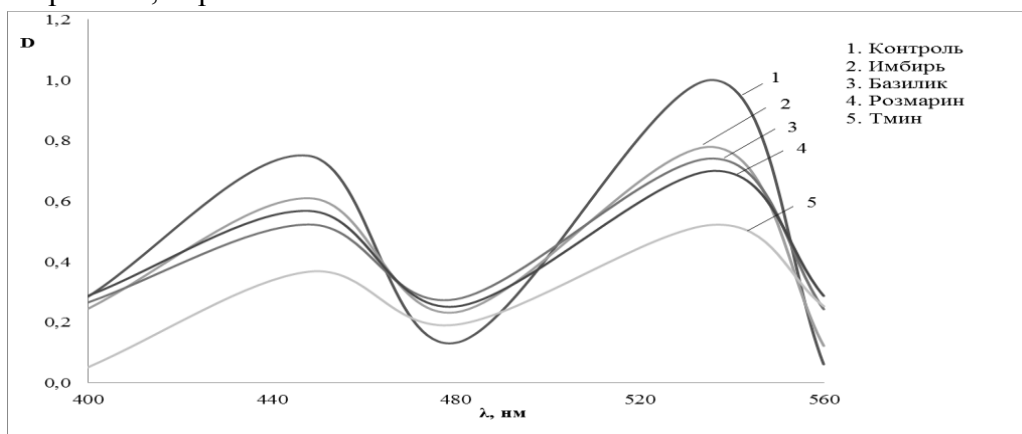

Рис. 3. Спектрограммы продуктов окисления кондитерского жира после 20 суток хранения при температуре $(50 \pm 2) ^\circ\text{C}$

Количество диальдегидов было наименьшим в образце с добавлением порошка тмина – в 1,92 раза. Количество диальдегида образца жира без добавления биоантиоксидантов и образцов с добавлением порошков розмарина, базилика и имбиря была больше в 1,43, 1,35, 1,29 раза. Следовательно,

величины максимумов поглощения спектрограмм продуктов окисления подтверждают стабилизирующее действие исследуемых биоантиоксидантов.

При хранении жира также происходит гидролитический распад, глубина которого определяется содержанием свободных жирных кислот и характеризуется величиной кислотного числа. Гидролизированный жир хорошо усваивается организмом человека, однако при глубоком гидролизе жирные кислоты, образующиеся в большом количестве, способствуют развитию окислительных процессов [10]. Для жиров кислотное число не должно превышать 0,5-0,8 мг КОН [11].

Внесенные растительные добавки в образцы кондитерского жира также ограничивали накопления свободных жирных кислот (рис. 4). Кислотное число определяли в период изменения органолептических свойств исследуемых образцов (10-е сутки) и на последние сутки хранения (20-е сутки).

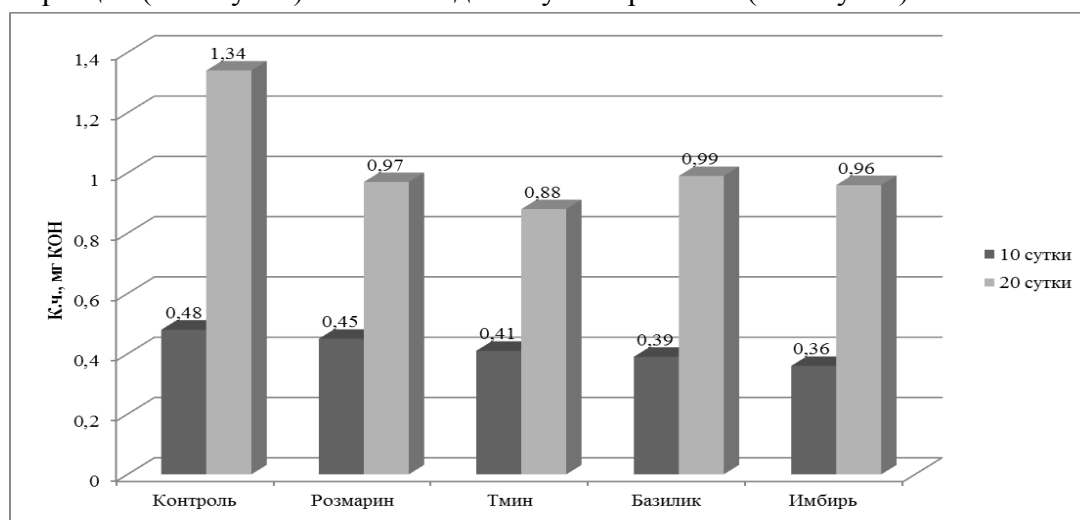

Рис. 4. Влияние растительных добавок на изменение кислотного числа кондитерского жира при температуре $(50 \pm 2)^\circ\text{C}$, мг КОН

Наличие свободных жирных кислот наблюдалась на 10-е сутки хранения образцов кондитерского жира. Так, наименьшее количество свободных кислот было в пробах с добавлением имбиря, базилика и тмина (в 1,2-1,3 раза превышало контроль). Кислотное число растет с увеличением срока хранения жира. После 20-ти суток хранения количество жирных кислот было больше в контрольном образце, сравнительно с образцами жира, содержащими биоантиоксиданты, в 1,36-1,53 раза. Эффективной оказалась добавка из порошка тмина.

На основе результатов исследования показателей окислительной стабильности жира рассчитаны коэффициенты корреляции между продолжительностью хранения и показателями окисления кондитерского жира. Установле-

но, что все значения парных коэффициентов корреляции между продолжительностью хранения, перекисными и кислотными числами составляют 0,9-0,99, что подтверждает достаточно сильная корреляционная связь.

Таким образом, по результатам исследования показателей окисления и гидролиза жира кондитерского, все исследованные нами растительные добавки имели высокие антиоксидантные свойства. Это подтверждается их составляющими, в частности фенольными соединениями, токоферолом, дубильными веществами. Поэтому, перспективным направлением является применение натуральных антиоксидантов для изготовления жиросодержащих кондитерских изделий. Кроме того, использование растительных добавок повышает пищевую и биологическую ценность продуктов.

Литература

- [1] Гусейнов А. А. Влияние растительных добавок на потребительские свойства хлебобулочных изделий, проводимых в Азербайджане: автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. техн. наук : 05.18.15 / Гусейнов Азер Адалят оглы ; Азерб. гос. экон. ун-т. – Б., 2003.
- [2] Использование нетрадиционного сырья в кондитерской промышленности / А.С.Острик, А.Н.Дорохович, Н.В.Мироненко//Справочник.– К.: Урожай. – 1989. – 112 с.
- [3] Сирохман І. В. Поліпшення споживних властивостей печива / І. В. Сирохман, Т.М. Лозова, О. І. Гирка // Харчова наука і технологія. – 2012. – № 1. – С. 54–56 .
- [4] Яшин А. Я. Определение содержания природных антиоксидантов в пищевых продуктах и БАДах/А.Я.Яшин, Н. И. Черноусова//Пищевая промышленность. 2007. – № 5 – С. 28-29.
- [5] Попова И. Ю. О применении сверхкритических углекислотных экстрактов из растительного сырья в качестве антиоксидантных добавок [Электронный ресурс] / И.Ю. Попова, Н.В.Сизова, А.Р.Водяник // Рынок БАД. – 2003. – № 4 (12). – Режим доступа : [http:// www. Farosp lus. ru/ index.htm?/bad/bad_4_12/extracty_rasten.htm](http://www.Farosp.lus.ru/index.htm?/bad/bad_4_12/extracty_rasten.htm). – Название с экрана.
- [6] Данилова Л. А. Природні антиоксиданти/Л. А. Данилова // Харчова та переробна промисловість. – 2003. – № 3. – С. 18-19.
- [7] Бодак М. П. Дослідження споживних властивостей, якості і збереженості пряників поліпшеного складу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. техн. наук : спец. 05.18.15. «Товарознавство» / Бодак Михайло Петрович ; ЛКА. – Львів, 2011. – 26 с.

- [8] Гірняк Л. І. Товарознавча оцінка нових сухарних виробів поліпшених споживних властивостей : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. техн. наук : спец. 05.18.15. «Товарознавство харчових продуктів» / Гірняк Лілія Ігорівна ; ЛКА. – Львів, 2003. – 23 с.
- [9] Влияние тепловой обработки на качественные показатели пищевых растительных жиров / [Н. В. Колесникова, Ц. Б. Чимитова, Н. И. Гомбожапова, В. В. Доржиева]. – Улан-Удэ : [б. и.], 2002. – 15 с.
- [10] Окисне псування харчових продуктів і методи контролю якісних показників тваринних жирів : навч.-метод. посіб. / [Л. В. Баль-Пилипко, С. Д. Мельничук, В. Й. Лоханська, Н. М. Слободянюк]. – К. : [б. в.], 2011. – 130 с.
- [11] Жири кондитерські, кулінарні, хлібопекарські та для молочної промисловості. Загальні технічні умови:ДСТУ 4335:2004.[Чинний від 2005-10-01].К.:Держспоживстандарт України, 2006. – 26 с. – (Державний стандарт України).

AZƏRBAYCANDA QEYRİ-NEFT SEKTORUNUN İNKİŞAFINDA BİZNES- İNKUBATORLARIN TƏTBİQİ MODELİNİN ROLU VƏ PRİORİTET İSTİQAMƏTLƏRİ

R.R.İsrafilov

müəllim, UNEC Biznes Məktəbi

SOCAR, Baş ofis, İqtisadiyyat və uçuş idarəsinin iqtisadi təhlil və proqnozlaşdırma
şöbəsinin aparıcı iqtisadçısı

e-poçt: ruslan.israfilov@socar.az,

Tel. (iş): (012)-521-01-38, Mobil: (050)-374-93-50

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 12 mart 2016; Çapa qəbul edilmişdir 17 iyun;
online-da çap edilmişdir 30 iyun 2016

Received 12 March 2016; accepted 17 June 2016; published online 30 June 2016

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycanda sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafında biznes-inkubatorların müasir rolunu əsaslandırılmasıdır. Tədqiqat işi sistemli təhlil və məntiqi ümumiləşdirmə kimi tədqiqat üsullarına əsaslanır. Tədqiqat işində müasir dövrdə biznes-inkubatorlar üzrə xarici konsepsiyalar nəzərdən keçirilmiş, ölkədaxili nəzəriyyələrlə müqayisə edilmiş, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin inkişaf problemləri müəyyən edilmişdir. Tədqiqat nəticəsində aşkar edilmişdir ki, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı üçün biznes-inkubatorların ölkəmizin regionlarında tətbiqi üzrə müasir xarici konsepsiyaların müvafiq ölkədaxili nəzəriyyələrlə müqayisə edilməsi, müəssisə və təşkilatların inkişaf səviyyəsinə uyğunluğunun müəyyənəşdirilməsi böyük nəzəri-praktik əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqatın məhdudiyyətləri: biznes-inkubatorlar üzrə ölkədaxili nəzəriyyələr haqqında məlumatın məhdud olmasıdır. Tədqiqatın yeniliyi: biznes-inkubatorların xarici təcrübə əsasında ilk dəfə olaraq regionlarda tətbiqi modeli əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: biznes-inkubator, sahibkarlıq strukturları, dövlət dəstəyi, kiçik və orta biznes.

JEL Classification Codes: M16, M21

**THE ROLE OF APPLICATION MODEL OF BUSINESS
INCUBATORS IN DEVELOPMENT OF NON-OIL SECTOR IN
AZERBAIJAN AND ITS PRIORITY DIRECTIONS**

Abstract

The main objective of the researches is define the role of business-incubators in development of Azerbaijan's economy. The method of research of this scientific research work is based on the systematic analysis synthesis of methodical and logical analysis. In this Scientific work is defined foreign theoretical conceptions according to business-incubators are reviewed, compared with internal conceptions, as well as the issue related to prosperity of small and medium enterprises is defined. In this scientific work is defined that comparison the conception in abroad according to application business-incubators in different regions of our country with internal theories has theoretical and practical significance. Restrictions of research demand big statistical information. Scientific novelty of research: the application model of business-incubators on the bases of foreign practices in the different regions of country is proved.

Key words: business incubator, enterprise structures, state support, small and medium business.

**РОЛЬ ВНЕДРЕНИЯ МОДЕЛИ БИЗНЕС-ИНКУБАТОРА В РАЗВИТИИ
НЕФТЯНОГО СЕКТОРА АЗЕРБАЙДЖАНА И ЕГО ПРИОРИТЕТНЫЕ
НАПРАВЛЕНИЯ**

Резюме

Основной целью исследования является определение роли бизнес-инкубаторов в развитии экономики Азербайджана. В качестве *методологической* основы были использованы методы *системного анализа* и логического обобщения. В этой научной работе рассматриваются современные зарубежные концепции бизнес-инкубирования, и сравниваются с внутренними представлениями, а также определяются вопросы, связанные с процветанием малых и средних предприятий. В результате этой научной работы установлено, что сравнение современных зарубежных концепций по применению бизнес-инкубаторов в различных регионах нашей страны с внутренними теориями, определение соответствия уровня развития предприятий и организаций международным стандартам имеет теоретическое и практическое значение. Ограничения исследования - в ограниченности информации о теориях создания бизнес-инкубато-

ров внутри страны. Научная новизна исследования: обоснована модель внедрения бизнес-инкубаторов в регионах на базе зарубежного опыта.

Ключевые слова: бизнес-инкубатор, предпринимательские структуры, государственная поддержка, малый и средний бизнес.

Bütün dünyada, o cümlədən də Azərbaycanda, son bir il ərzində tələbin təklif-dən daha az olması və bir sıra siyasi, coğrafi və digər xarici amillərin təsiri nəticəsində neft və neft məhsullarına azalan qiymətlərin mövcudluğu və dolların manata nəzərən məzənnəsinin iki dəfəyə yaxın güclənməsi, bir daha sübut edir ki, göstəran orta və kiçik bizneslərin inkişafına zəruriyyət vardır. Bugünkü gün ölkəmizdə mərkəzləşdirilmiş inzibati əmirlik və resursların bölüşdürülməsi sistemi tam dağıdılmışdır. Bu da öz növbəsində özəl mülkiyyətin formalaşmasına və iqtisadiyyatın tənzimlənməsi mexanizminin dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Bu şəraitdə məhz kiçik və orta sahibkarlığın dayanıqlı fəaliyyəti milli iqtisadiyyatın növbəti inkişaf mərhələsinə qədəm qoymağa təkan verə bilər. Bu gün təsərrüfat fəaliyyətinin praktika və nəzəriyyəsinə sahibkarlığı dəstəkləyən vasitələrə yanaşmalar haqqında müxtəlif fikir fərqliliyi mövcuddur. Lakin kiçik sahibkarlığa dəstək olmaq üçün bu istiqamətdə islahatların aparılmasına və real şəraitə uyğun işlək modelin qurulmasına böyük zəruriyyət vardır.

Müasir dövrdə sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi və dəstəklənməsi sisteminin inkişafı dövlət və iqtisadiyyat arasında qarşılıqlı əlaqə mexanizminin əsasını təşkil edir.

Son dövrlərdə kiçik və orta biznes sektoru xüsusi bir əlaqələndirici vasitə kimi çıxış edərək - bazar konyunkturasının istənilən dəyişikliyinə çevik reaksiya verən, Azərbaycanda yaşayan əhalinin rifah halını yaxşılaşdırmağa imkan verən kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı kimi vurğulanır. Bundan əlavə olaraq, bu kiçik müəssisələr bazara böyük korporasiyaların istehsal etmədiyi məhsul və xidmətlər ilə çıxırlar və bu iri şirkətlərin təsərrüfat fəaliyyətlərini hərəkətə gətirirlər.

Son iyirmi il ərzində bir çox ölkələrdə kiçik və orta müəssisələr əhalinin məşğulluq səviyyəsinin və ÜDM-in artımını təmin edən mexanizm kimi qələmə verilmişdir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə kiçik və orta sahibkarlıq fəaliyyəti yoxsulluq ilə mübarizə alətinə çevrilmişdir. Keçid iqtisadiyyatına malik olan ölkələrdə belə şirkətlər mülkiyyətin struktur dəyişikliyi, biznes-mədəniyyəti, sahibkarlıq davranışları üzrə göstərici kimi çıxış edir. İnkişaf etmiş ölkələrdə ÜDM-in yarıdan çoxu kiçik və orta sahibkarlığın hesabına formalaşır. Lakin Azərbaycanda sahibkarlıq strukturunun inkişafı hələ ki, inkişaf etmiş ölkələrdən geri qalır.

Deyilənləri nəzərə alaraq, ölkəmizdə milli iqtisadiyyatın və sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafına imkan yaradan müvafiq infrastrukturun formalaşdırılmasını

vacib edir. Qeyd edilən infrastrukturun tərkibinə daxil olan təşkilatlar, firmaların innovativ fəaliyyətinin tənzimlənməsi və koordinasiya funksiyasını icra etməklə onlara müxtəlif xidmətlər göstərir. Bunlara texnoparklar, biznes-inkubatorlar, texnologiya transfer mərkəzləri və vençur fondları aiddir.

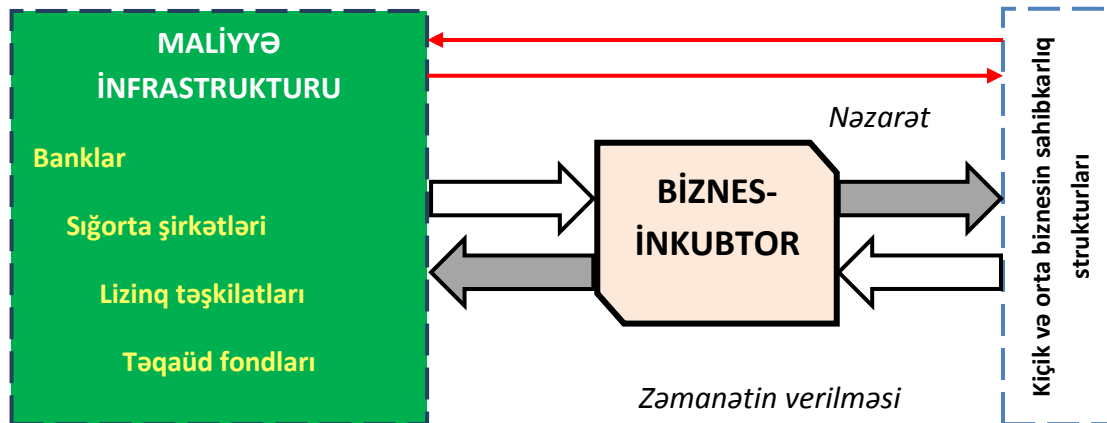
Sahibkarlığa dəstəyin ən effektiv aləti sayılan biznes-inkubatorları kiçik sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinin əsasını formalaşdırmağa imkan verməklə yanaşı, artıq mövcud olan sahibkarlıq strukturlarına təkan vermək iqtidarına malikdir.

Biznes-inkubatoruna qəbul edilmiş sahibkar, adətən rentabellik və satışdan gəlirlər ilə ölçülən müəyyən mərhələyə qədər bu dəstəkdən istifadə edir.

Biznes-inkubatorun ən geniş yayıldığı ölkə ABŞ hesab edilir. Azərbaycanda digər ölkələr ilə müqayisədə bu sahibkarlıq modeli hələ başlanğıc mərhələdə hesab edilə bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizdə bu biznes-inkubatorlar demək olar ki, innovativ və ən çox IT sahəsi üzrə başlanğıc inkişaf mərhələsindədir. Yeni modelin tətbiqi tək IT sahəsini deyil, eyni zamanda elmi-tədqiqat, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat, istehsal sahələrini də əhatə edir. Azərbaycanda biznes-inkubatorların tətbiqi modeli regionlar üzrə təsnifləşdirilir. Buna misal olaraq ADİU-nun İnnovativ Biznes İnkubatoru, “Baku Business Factory”, Qafqaz texnoparkını göstərmək olar. Lakin bu mərkəzlər demək olar ki, əl ilə sayılan qədərdir və ən çox fərdi sahibkarlar və ya özəl banklar tərəfindən qismən dəstəklənir. Burada Körvinq xidməti (müxtəlif sektorlardan olan sərbəst işçilər üçün hər cür ofis şəraitinə malik yerlər təklif edir.) Rusiyada biznes-inkubatorların sayı 80-ə yaxındır. Dünya praktikasında qəbul olunmuş bir fakt kimi, məhz biznes-inkubatorlarda başlanğıc inkişaf üçün əlverişli imkanlar olur və belə bir məqamlar aydın şəkildə özünü büruzə verir: üç il ərzində sərbəst şəkildə fəaliyyətə başlayan kiçik sahibkarlıq fəaliyyətinin yalnız 14-30 %-in dayanıqlığını qoruyub saxladığı halda, biznes-inkubatorlarından başlanğıcını götürən biznes subyektlərinin 85-86 %-i inkişaf edir.

Biznes-inkubatorlar öz növbəsində sahibkarlıq strukturlarına xidmət göstərməklə yanaşı, məsləhət və təşkilati-texniki dəstəklər də verir. Təsisçilərin mövqeyindən asılı olaraq burada bir neçə məqam qeyd olunmalıdır: əgər təsisçilər qismində dövlət çıxış edirsə, fəaliyyət yalnız sahibkarlıq strukturlarının inkişafına, əgər təsisçilər elmi-tədqiqat təşkilatları olarlarsa, o zaman fəaliyyət elmin inkişafına yönəldilə bilər. Yerli icra orqanlarının biznes-inkubatorlarda iştirakı nəzərdə tutularsa, bu hər şeydən əvvəl məşğulluğun və yerli büdcə gəlirlərinin artırılmasına yönəldilən iqtisadi siyasətin yürüdülməsinə imkan yaradar. İstiqraz və kreditləri cəlb etməklə regionlara olan marağın artırılması bir qayda olaraq yerli icra orqanlarının əsas məsələlərindən biri hesab edilir. İnvestisiyaların cəlb edilməsi üçün biznes-inkubatorlar xüsusi rola malikdir (şəkil 2). Belə ki, bu gün, böyük sahibkarlardan fərqli olaraq, kiçik və orta biznes subyektlərinin daha əlverişli şərtlər ilə verilən

investisiya resurslarına çıxışları yoxdur. Belə olduğu təqdirdə biznes-inkubatorlar maliyyə vəsaitlərinin qaytarılması üzrə zəmin kimi çıxış edir.

Şəkil 1. Sahibkarlıq strukturları ilə maliyyə infrastrukturunda qarşılıqlı əlaqə mexanizmi

Zəruriyyət olduğu halda biznes-inkubatorlar sahibkarlıq strukturlarına personalın seçilməsi, komplektləşdirici materialların və xammalın güzəşt şərtləri ilə əldə olunmasına və eyni zamanda qeyri-maddi resursların cəlb edilməsinə yardımçı olur.

Sahibkarlıq strukturlarının dəstəklənməsi baxımından biznes-inkubator aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir:

- maddi və qeyri-maddi yardım etməklə firmalara yardımçı olur (güzəştli şərtlər ilə iş yeri və ofisləri, avadanlığı təqdim edir, reklam, informasiya, məsləhət yardımları göstərir);
- riskli texnologiyaların kommersiyalaşdırılmasına yönəldilən strategiyanın icrası;
- biznes-təhsil funksiyası. Bu, hər şeydən əvvəl praktiki əsaslar üzrə təlim və seminarların aparılması ilə bağlıdır. Çox istedadlı və bacarıqlı insanlar olduğu halda onlara bu qabiliyyətlərini pula çevirmək üçün yardımçı olurlar. Biznes-təlimlərdə əldə olunan bilgilər bütün sahələr üzrə fəaliyyət göstərən insanlar üçün öz layihələrinin kommersiyalaşdırılmasına kömək etmək üçün nəzərdə tutulur;
- biznes-inkubatorların regionların sosial-iqtisadi məsələlərin həllində oynadığı rolu da xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu rol iş yerlərinin artması, büdcəyə daha çox vergilərin ödənilməsi, regionlarda sosial gərginliyin azalması, sahibkarlıq fəaliyyətinin şəffaflığı, iqtisadi aktivliyin artması, yerli məhsulların rəqabətliliyin artırılması kimi özünü göstərir.

Beləliklə, biznes-inkubatorlar kiçik və orta sahibkarlığı dəstəkləyən effektiv alət olmaqla yanaşı, regionların sosial-iqtisadi sabilliyini tənzimləyən vasitə hesab edilir. İqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsində biznes-inkubatorların rolu çox böyükdür. Sadalanan üstün cəhətlərinə görə biznes-inkubatorlar ölkə iqtisadiyyatının neft sektorundan asılılığını azaltmaq üçün rentabelli olduğu həqiqətdir.

Cədvəl 1. Kiçik sahibkarlıq subyektlərinin sayı
(iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə, ilin sonuna)

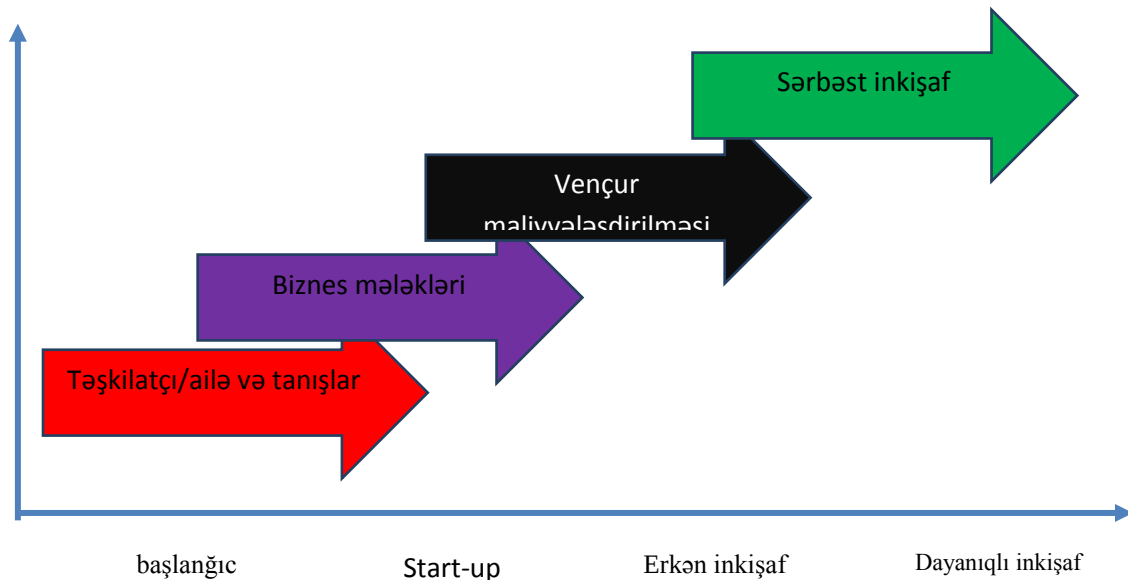
	2012	2013	2014
İqtisadiyyatın bütün sahələri üzrə - cəmi	248 288	165 277	186 898
onlardan fiziki şəxslər – fərdi sahibkarlar	234 634	150 816	171 917
o cümlədən:			
kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	3 973	3 997	3 410
fiziki şəxslər - fərdi sahibkarlar	2 451	2 334	1 624
sənaye	4 326	5 173	6 418
fiziki şəxslər - fərdi sahibkarlar	2 505	3 369	4 697
tikinti	1 755	1 936	2 335
fiziki şəxslər - fərdi sahibkarlar	727	924	1 007
ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri	178 036	87 446	91 690
fiziki şəxslər - fərdi sahibkarlar	171 646	81 041	85 338
nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	25 093	27 862	28 178
fiziki şəxslər - fərdi sahibkarlar	24 821	27 576	27 877
turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	8 356	9 406	12 863
fiziki şəxslər - fərdi sahibkarlar	8 106	9 157	12 511
informasiya və rabitə	311	354	455
fiziki şəxslər - fərdi sahibkarlar	-	-	-
daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	930	1 131	1 478
fiziki şəxslər - fərdi sahibkarlar	729	905	1 204
təhsil	105	155	198
fiziki şəxslər - fərdi sahibkarlar	-	-	-
əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi	204	256	305
fiziki şəxslər - fərdi sahibkarlar	-	-	-
digər sahələr	25 199	27 561	39 568
fiziki şəxslər - fərdi sahibkarlar	23 649	25 510	37 659

Mənbə: Azərbaycanın statistik göstəriciləri, B., 2014.

Cədvəldən göründüyü kimi, iqtisadiyyatın bütün sahələri üzrə verilmiş kiçik sahibkarlıq subyektlərinin tərkibində ticarət və nəqliyyat vasitələrinin təmiri sahələri

ən böyük xüsusi çəkiyə malikdir. Faiz göstəricisi ilə 2012, 2013 və 2014- cü illərdə müvafiq olar 71,7, 52,9 və 49,1 % təşkil etmişdir.

Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq üzrə bu göstəricilər 3 il müddətində 563 subyekt azalaraq 3410 ədəd təşkil etmişdir. Digər sahələr üzrə təsərrüfat subyektlərinin sayının artmasını müşahidə etsək belə, cəmi kiçik sahibkarlıq subyektlərinin sayı son dövrlərdə azalmağa doğru tendensiyaya malik olduğunun şahidi oluruq. Bu, hər şeydən əvvəl açılmış kiçik bizneslərə maliyyə, maddi-texniki, informasiya dəstəyinin olmaması ilə əlaqədardır.

Şəkil 2. İlk bizneslərin inkişaf mərhələsi

Kiçik bizneslərin əsas xüsusiyyətlərindən biri onun yeni olmasından və start-upların zəif maliyyə resurslarından irəli gəlir. Bunu nəzərə alaraq, kiçik biznesin maliyyələşdirilməsi üzrə əsas iki mexanizmdən istifadə edilir: biznes-mələklər və vençur kapitalı (şəkil 1).

Biznes-mələkləri (Mələk investorları)

Şəkil 1-də göründüyü kimi, startap üçün ən ilkin kapital start-apı təsis edən şəxslər və onlara yaxın olan insanlardan (ailə və tanışlar) alınır. Lakin bu kapitalın məbləği çox aşağı olur və ən ilkin tədqiqatların aparılması və prototipin hazırlanması üçün ayrılır. Toxum kapitalının nəticəsində məhsula dair hər hansı ilkin məlumatlar, biznes-plan, prototipin nümunələri və hətta kiçikmiqyaslı modeli qurulandan sonra növbəti maliyyələşdirmə mərhələsinə keçid baş verir. Bu mərhələdə maliyyə sərmayəsi “biznes mələkləri” və ya başqa sözlə desək “mələk investorları” tərəfindən verilir.

Mələk investorlarının ən böyük xüsusiyyəti odur ki, bunlar qeyri-rəsmi investorlardır. Bu tip investorlar öz şəxsi maliyyə mənbələri hesabına kiçik biznes startap-

larını ayağa qaldırır və bunu geri dönəcək borc olaraq, yaxud da layihəyə ortaq olaraq həyata keçirirlər.

Risk sərmayədarı ("venture capital") şirkətlərindən fərqli olaraq biznes müləkləri startapları öz şəxsi vəsaitləri hesabına dəstəkləyirlər. Bu sərmayələr çox riskli olduğu üçün onlar 5-7 illik kimi uzunmüddətli deyil, 1-2 il ərzində qazanc olaraq geri dönüş edə biləcək startaplarla maraqlanırlar. 2011-ci ilin 2-ci rübündə ABŞ-dakı mülək sərmayələrin 7,5 milyard dollarının 39%-i coğrafi olaraq, ABŞ-ın ən böyük texnoloji şirkətlərinin yerləşdiyi, Silikon Vadisinin payına düşüb.

Vençur maliyyələşdirməsi - elmi-texniki araşdırmaların, kəşflərin, ixtiraların, kiçik və yeni şirkətlər tərəfindən aparılan hər hansı riskli, lakin perspektivli xarakter daşıyan yeniliklərin tətbiq edilməsinin kreditləşdirmə və maliyyələşdirmə formasıdır.

Banklar və kredit qurumları adətən riskinin minimum olduğu sahələrə üstünlük verir. Buna görə də, yeni yaradılan şirkətlərin kreditlərdən istifadə etmək imkanı həmişə məhduddur. Bu vəziyyət kiçik tədqiqatlarla və tətbiq layihələri ilə məşğul olan müəssisələrin fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi üçün vençur maliyyələşdirməsi sisteminin yaradılmasına səbəb olmuşdur.

Pul kapitalı sahibləri ixtiraçılara və sahibkarlara ssudalar verərkən kredit müqabilində əmlakın girov qoyulması barədə iddialar təqdim edə və ya onların dəqiq müəyyən olunmuş müddətdə öz yeniliklərini bazara çıxaracaqlarına, mənfəət əldə edə cəklərinə və borcun faizlə bərabər qaytaracaqlarına zəmanət vermələrini tələb edə bilməzlər. Kreditorlar ssuda kapitalı üçün səciyyəvi olan bütün maddələr üzrə öz kapitalını riskə məruz qoyur. Buna görə də, bu cür riskin dərəcəsi yüksək hesab edilir.

Vençur maliyyələşdirmə mənbələri:

- risk kapitalının qeyri-rəsmi bazarı;
- peşəkar vençur kapitalı.

Peşəkar vençur kapitalı bazarı adətən peşəkar səviyyədə idarə edilən investisiya vəsaiti şəklində çıxış edir. 1958-ci ildə ABŞ-da müvafiq qanun qəbul edildikdən sonra kiçik müəssisələrin yaradılması və inkişafını maliyyələşdirmək üçün xüsusi kapitalı və dövlət vəsaitlərini özündə birləşdirən kiçik investisiya şirkətləri yaradılmağa başlanmışdır.

Cədvəl 2. Biznes-inkubatorun regionlarda tətbiqi modelinin qeyri-neft sektorunun inkişafında rolu

Faktorlar	Regionlar	Sahibkarlıq strukturları ilə bağlı problemlər	Biznes-inkubatorların rolu	Prioritet istiqamətləri
Emal sənayesinin inkişafı üzrə uyğunluq. Kənd təsərrüfatının inkişaf etdiyi və işsizlik səviyyəsini daha aşağı olduğu rayonlar	Aran iqtisadi rayonu (fərdi sahibkarların ən çox olduğu region) Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu, Şəki-Zakatala iqtisadi rayonu, Lənkəran iqtisadi rayonu, Quma-Xaçmaz iqtisadi rayonu.	Əksəriyyət kiçik sahibkarlıq subyektləri peşəkar bilgilər və ixtisaslaşmış işçilər üzrə çatışmazlıq hiss edirlər. Müəssisələrin infrastruktur şəbəkəsinin inkişaf etməməsi	Bu regionlarda biznes-inkubatorları istehsalın inkişafı ilə əlaqədar olan bir çox məsələlərin həllində istifadə edilə bilər: Kiçik müəssisələrin istehsalat cəlb edilməsi və komplektləşdirici hissələrin iri şirkətlərə çatdırılması. Dövlət və bələdiyyə sifarişlərinin kiçik müəssisələr tərəfindən icrasının zamanətli sisteminin yaradılması. İri sənaye müəssisələrinin sifarişlərinin kiçik bizneslər üzrə paylanmasını təmin etmək.	Innovasiya fəaliyyətinin genişləndirilməsi. Kiçik müəssisələrin eyni zamanda biznes-inkubatorların innovasiya fəaliyyətində iştirakını təmin etməklə. Biznes-inkubatorların əsas məqsədi iş yerlərinin yaradılması, regionlarda iqtisadi inkişafı təmin etmək, iri biznes subyektləri ilə kooperasiyanın təmin edilməsi, informasiya-məsləhət, marifləndirmə və digər xidmətlərin göstərilməsidir.
Yüksək texnologiyalı istehsal bazalarının elmi-tədqiqat potensialı ilə vəhdəti	Bakı şəhəri, Abşeron iqtisadi rayonu.	Kiçik və innovasiya müəssisələrinin yaradılması üzrə stimullaşdırma xüsusi mexanizminin olmaması regionların innovativ iqtisadiyyatının inkişafını ləngidir. Kiçik müəssisələrin böyük potensialı texnoloji biznes-inkubatorların yaranmasına zəruriyyət yaradır.	Biznes-inkubatorlar innovasiya sistemlərinin elementləri kimi çıxış etməklə, digər instut-sional strukturlar ilə regional innovasiya sistemlərinin funksionallığını təmin edir. ETM, texnoparklar, vençur fondları, tük-səktexnologiyalı məhsullar istehsal edən iri	Texnoloji biznes-inkubatorlar kiçik biznesi dəstəkləyən təşkilati struktur kimi qiymətləndirilir.

			müəssisələr və s.İnnovativ biznes-inkubatorlar innovasiyalı kiçik müəssisələrə məsləhət və digər xidmətlər göstərməklə, bilgilərin transferini və ETTKİ-nin kommersiyallaşdırılmasını yerinə yetirir.	
--	--	--	---	--

Beləliklə, Azərbaycanın regionlarında biznes-inkubatorların yaradılması iqtisadiyyatın və sahibkarlığın inkişafını təmin edəcək, regionlarda sosial-iqtisadi mühiti yaxşılaşdırmaqla bərabər, ölkənin müvazinətli inkişaf tempini formalaşdıracaq.

Nəticə. Son iki ilə yaxın dövrdə neft və neft məhsullarının dünya bazarında qiymətinin uyğun olaraq üç və iki dəfəyə yaxın aşağı düşməsi onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişafı bütün ölkə miqyasında ən prioritet istiqamətlərdən biri olmalıdır. Neft kapitalının insan kapitalına çevrilməsi neftdən gələn gəlirlərin digər istehsal və xidmət sahələrinin inkişafına yönəldilməsi ilə müəyyən edilir. Son zamanlar ölkəmizdə gedən radikal islahatlar dövlət tərəfindən sahibkarlıq fəaliyyətinin dəstəklənməsinə xüsusi önəm verildiyini göstərir. Bu istiqamətdə biznes-inkubatorların yaradılması kiçik və orta sahibkarlıq strukturlarının tez bir zamanda inkişafına təkan verməklə mərkəzdə və regionlarda istehsal prosesinin və dünya standartlarına cavab verən məhsulların, ixrac məhsullarının istehsalı sisteminin qurulmasına imkan verəcək. Banklar, sığorta şirkətləri, qeyri-bank kredit təşkilatları və lizinq təşkilatları vençur maliyyələşdirilməsi və biznes mələkləri formasında kiçik və orta bizneslərə dəstək verməsi bütövlükdə ölkəmizdə işsizliyin azalmasına, minimal yaşayış səviyyəsinin artmasına və rəqabətqabiliyyətli məhsul və xidmətlərin istehsalına, elm və texnikanın sürətli inkişafına şərait yaradacaq. Biznes-inkubatorlar inkişaf edən iqtisadiyyatın demoqrafik strukturunda böyük rol oynamaqla, əhalisinin əksəriyyəti gənclər olan cəmiyyətdə geniş düşüncəli, bacarıqlı və çalışqan, lakin sosial əlaqələri, maliyyə və informasiya dəstəyi olmayan insanlara dəstək verir. Bu tip dəstək gənclər tərəfindən özlərinin bizneslərini yaratmağa istifadə edilə bilər. Kiçik müəssisələrin sayının artması və onlara biznes-inkubatorlar tərəfindən dəstəyin verilməsi, iri sənaye müəssisələri üçün yarımfabrikat və komplektləşdirici hissələr istehsalçısı kimi formalaşmağa imkan verəcək. Mərkəzdə və regionlarda yerli spesifikanı və faktorları nəzərə alaraq biznes-inkubatorların yaradıl-

ması və burada xarici təcrübənin tətbiq edilməsi, xaricdə təhsil almış kadrların cəlb edilməsi, elmi-tədqiqat və təcrübi-konstruktor işlərinin kommersiyalaşdırılması ölkəmizdə iqtisadiyyatın yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymağa imkan verəcək. Bu modelin tətbiqi gələcəkdə tədricən neft sektorundan asılılığı azaltmaqla, ölkəmizin dünyada nəhəng ixrac ölkələri sırasına keçməsinə imkan verəcək.

Ədəbiyyat

- [1] Бакалягин Г.Б. Конкурентоспособность малого предпринимательства/ /Экономика и предпринимательство. № 1 (12). 2010. С. 88-93.
- [2] Хотяшева О. М. Инновационный менеджмент: Учебное пособие. 2-е изд.: ЗАО Издательский дом «Питер»; СПб.; 2006. – 264 с.
- [3] Медведева Т.Ю. Бизнес инкубаторы и технопарки как институты формирования экономической культуры и реализации ее потенциала. URL: <http://science.myl.ru>
- [4] National Business Incubator Association. Available at: <http://www/nbia.org/>
- [5] Small Enterprise Development Agency (SEDA). 2007-2008/ Annual Report 2008. Pretoria. Available at: <http://www.seda.org.za/content.asp?subID=922>
- [6] Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi – Sənayeyönlü yeni kiçik və orta şirkətlərin (startup) yaradılmasının dəstəklənməsinə üzrə beynəlxalq təcrübə haqqında Arayış. Bakı 2015.

RESPUBLİKAMIZDA İSTEHSAL VASİTƏLƏRİ BAZARININ İNFASTRUKTURUNUN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

T. V. Əhmədova

dissertant, UNEC

turanaxmedov@mail.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 07 aprel 2016; Çapa qəbul edilmişdir 27 may;
online-da çap edilmişdir 30 iyun 2016

Received 07 April 2016; accepted 27 May 2016; published online 30 June 2016

Xülasə

Bazar infrastrukturunun, o cümlədən istehsal vasitələri bazarının infrastrukturunun intensiv inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsi mühüm problem olmaqla ölkə iqtisadiyyatının müasir bazar iqtisadi münasibətləri sisteminin tələbləri səviyyəsində qurulmasına xidmət göstərir. Təbiidir ki, mövcud problemin müvəffəq həlli ölkə iqtisadiyyatının sabit və dayanıqlı inkişafına zəmanət verməklə, istehsal və kommersiya strukturlarının səmərəli fəaliyyəti üçün əlverişli imkanlar yarada, təsərrüfat subyektlərinin daxili və xarici iqtisadi əlaqələr sisteminin strukturunu yaxşılaşdıra bilər.

Acar sözlər: istehsal vasitələri bazarı, infrastruktur təminatı, dövlət tənzimləməsi, idarəetmə metodları.

ПЕРСПЕКТИВА РАЗВИТИЯ ИНФРАСТРУКТУРЫ РЫНКА СРЕДСТВ ПРОИЗВОДСТВА В НАШЕЙ РЕСПУБЛИКЕ

Резюме

Активное развитие и совершенствование инфраструктуры рынка, в том числе инфраструктуры рынка средств производства, являясь актуальной проблемой рынка, направлено на построение экономики страны в соответствии с требованиями современных рыночных экономических отношений. Соответствующее решение существующей проблемы гарантирует устойчивое развитие экономики страны, создает благоприятные условия для эффективной деятельности коммерческих структур, улучшает с точки зрения структуры, систему внутренних и внешних экономических отношений хозяйствующих субъектов, значительно влияет на процессы, связанные с организацией товародвижения.

Ключевые слова: рыночные средства производства, инфраструктурное обеспечение, государственное регулирование, методы управления.

DEVELOPMENT PERSPECTIVES OF PRODUCTION MEANS MARKET INFRASTRUCTURE IN THE REPUBLIC

Abstract

Market infrastructure, including the development and improvement means market infrastructure being the main challenges of the country's economy serve to the establishment of modern market economic relation system demand level. Of course, the achieved solution of the existing problem guaranteeing the country's economy and stable development make the reliable opportunities for the efficient activity of production and commerce, at the time the internal and foreign economic relations of economic entities are being improved and mainly impact to be organization of product making processes.

Key words: the market of the means of productions, infrastructure provision, government regulation, management methods

Ömtə bazarının səmərəli fəaliyyət göstərməsinin mühüm şərtlərindən biri onun tərkib elementi olan istehsal vasitələri bazarının istər bütövlükdə respublika səviyyəsində, istərsə də regional baxımdan inkişaf konsepsiyasının formalaşmasından ibarətdir. Hazırda respublikamızda hasilat və emal sahələri, eləcə də ticarətin topdansaş forması arasında sabit və dayanıqlı əlaqələr olmadığına görə (olanlar systemsiz xarakter daşıyır), istehsal vasitələri bazarının müasir iqtisadi sistemin tələbləri baxımından inkişaf konsepsiyası, demək olar ki, mövcud deyil. Belə bir vəziyyətin mövcudluğu, hər şeydən əvvəl, əsasən istehsal vasitələrinin iqtisadiyyatın sahələri arasında bölüşdürülməsini di-rektiv qaydada həyata keçirən maddi-texniki təchizatın bir sistem kimi həm struktur, həm də ticarətin təşkili baxımından adekvat olaraq bazar münasibətləri sisteminin tələblərinə vaxtında və lazımi səviyyədə uyğunlaşmaması ilə əlaqədardır. Daha doğrusu, maddi-texniki təchizat sisteminin çevik təşkilati strukturunun olmaması bu sahədə baş verənlərin başlıca səbəblərindən biri hesab olunur. Bütün bunlar isə öz növbəsində mü-asir bazar infrastrukturunun hər şeydən əvvəl istehsal vasitələri bazarının infrastrukturunun inkişafı məsələlərini zəruriyyətə çevirir və onu aktuallaşdırır. Məhz istehsal vasitələri bazarı və bu bazarda topdansaş ticarətinin sivil qaydada təşkili maksimum dərəcədə hasilat, emal və bunlarla əlaqədar olan sahələrdə istehsal güclərinin səviyyə və xarakterinə tam cavab verir. Buna görə də, istehsal vasitələri bazarının infrastrukturunun inkişafı həm respublika, həm də regional səviyyədə prioritet əhəmiyyət kəsb edir.

Ölkədə istehsal vasitələri bazarının infrastrukturunun inkişaf istiqamətlərini şərti olaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür:

1. İstehsal vasitələri bazarında sivil infrastrukturun yaradılması regional, sahə və institusional aspektdə müxtəlif iqtisadi subyektlərin fəaliyyətinin əlaqələndirilməsini tələb edir. Buna görə də, sözügedən bazarın infrastrukturunu inkişaf etdirmək üçün İqti-sadiyyat və Sənaye Nazirliyi tərəfindən kompleks sistemli yanaşma əsasında konkret fəaliyyət proqramı işlənib hazırlanmalı və həyata keçirilməlidir.

Təbiidir ki, bu tip proqramların əsas məqsədi istehsal vasitələri bazarının struktur elementləri arasında qarşılıqlı əlaqələri təmin edən, material axınlarının sərbəst hərəkətinə və təkrar istehsal prosesinin fasiləsizliyinə imkan yarada bilən bir sistemi formalaşdırmaqdan ibarətdir (6).

Qeyd edilən məqsədin reallaşdırılması isə aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsini:

- topdansaş ticarətinin əlverişliliyini, sənaye çeşidindən ticarət çeşidinin yaradılmasını, minimum xərclərlə məhsulların saxlanması və hərəkətini təmin edən vasitəçi təşkilatlar şəbəkəsi və anbar təsərrüfatı sisteminin formalaşdırılmasını;

- beynəlxalq standartların tələblərinə cavab verə bilən tara qablaşdırıcı sənayenin yaradılması və inkişafı hesabına məhsulların rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsini;

- istehsal vasitələri bazarının infrastrukturunun normal fəaliyyətini təmin edən normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsini;

- infrastrukturun müasir idarəetmə formalarından geniş istifadə olunmasını;

- istehsal vasitələri bazarının infrastrukturunun elmi-metodik təminatını;

- kadrların hazırlanması və yenidən hazırlanmasının təşkilini və s. nəzərdə tutur.

Təbiidir ki, kompleks və sistemli yanaşmaya əsaslanan belə bir proqramın işlənib hazırlanması və həyata keçirilməsi həm bütövlükdə istehsal vasitələri bazarının, həm də onun infrastrukturunun normal fəaliyyətini təmin etməklə yüksək iqtisadi səmərənin əl-də edilməsinə şərait yarada bilər.

2. İstehsal vasitələri bazarında məhsul yeridilişinin optimal təşkilinə imkan verən iqtisadi həvəsləndirmə metodlarının təkmilləşdirilməsi

Həvəsləndirmə obyektinə əsasən aşağıdakılar hesab edilir:

- təsərrüfat əlaqələrinin təkmilləşdirilməsi nəticəsində təchizat-satış, topdan təşkilatlarının, məhsul göndərənlərin və istehlakçıların çəkdiyi xərclərə qənaət edilməsi;

- nəqləmə, yükləmə-boşaltma və anbar əməliyyatlarının təşkilinin yaxşılaşdırılması;

- digər bazar subyektləri ilə razılaşdırılmaqla nəqliyyat təşkilatları tərəfindən yük-daşıma şərtlərinə riayət edilməsi;

- nəqlətmənin maya dəyərinin və nəqliyyat müəssisələri və təşkilatları tərəfindən göstərilən xidmətlərə çəkilən xərclərin azaldılması.

İstehsal vasitələri bazarında məhsul yeridilişinin logistik idarə edilməsini iqtisadi baxımdan təmin edən ən mühüm element iki əhəmiyyətli xüsusiyyəti ilə xarakterizə olunan iqtisadi həvəsləndirmə sisteminin formalaşması hesab olunur. Bu sahədə iqtisadi həvəsləndirmə sisteminin spesifik cəhəti ondan ibarətdir ki, o hər şeydən əvvəl istehsal vasitələrinin istehsalçıları və istehlakçıları ilə nəqliyyat müəssisələri arasında qarşılıqlı əlaqələrin yaxşılaşdırılmasına xidmət göstərməlidir. Bu baxımdan, həvəsləndirmə sistemi yükdaşımaları həyata keçirən nəqliyyat təşkilatlarına şamil edilməklə kompleks xarakter daşımali, nəqliyyat xidmətinin keyfiyyətini yaxşılaşdıran iqtisadi təsir vasitələ-rini, məhsul göndərmələrin və yükdaşımaların iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsində tərəflərin, eləcə də məhsul yeridilişi prosesi iştirakçılarının iqtisadi maraqlarının qorunması və təmin edilməsini nəzərə almalıdır. Təbiidir ki, bütün bunlar istehsal vasitələri bazarının subyektləri ilə nəqliyyat xidməti arasında qurulacaq qarşılıqlı iqtisadi münasibətlər sisteminin tələblərinə tam uyğun gəlir (4).

İqtisadi həvəsləndirmə sisteminin digər bir spesifik xüsusiyyəti isə həvəsləndirmə subyektləri (nəqliyyat, ticarət-tədarükat təşkilatları, yükqondərenlər) və obyektlərinin (yüklərin nəql edilməsinə və yük əməliyyatlarına çəkilən xərclərin azaldılması, vaxtında nəqliyyat xidmətinin göstərilməsi, məhsul göndərmələrin bərabərliyi və ahəngdarlığı, məhsul yeridilişi prosesinə çəkilən məcmu xərclərə qənaət edilməsi) tərkibcə müxtəlif olmasına baxmayaraq, istifadə olunan metodların kompleks xarakter daşıməsindən ibarətdir. Daha doğrusu, məhsul yeridilişi prosesinin hər bir mərhələsində proses iştirakçı-ları ayrı-ayrılıqda həvəsləndirilir.

Təbiidir ki, praktikada tətbiq edilmə formalarına görə bir neçə həvəsləndirmə metodlarından istifadə olunur. Bu metodlardan ən əhəmiyyətli və vacibi nəqliyyat xərclərinin normalaşdırılması hesab edilir.

Bu günə qədər fəaliyyətdə olan nəqliyyat xərclərinə qənaət üzrə həvəsləndirmə sistemi bir sıra çatışmazlıqlarla müşahidə olunub. Bu sistem hər şeydən əvvəl sənaye məhsullarının o hissəsinə şamil edilirdi ki, onlar daşınmaya çəkilən xərcləri özündə birləşdirən qiymətlə satılırdı. Belə bir halda məhsul göndərmələri franko-məntəqə və fran-ko-stansiya göndərmə qiymətləri üzrə planlaşdıran ticarət-tədarükat və digər kommer-siya vasitəsi təşkilatlar (baxmayaraq ki, bütün digər hallarda bu təşkilatlar istehlakçılar tərəfindən ödənilən nəqliyyat məsrəflərinin kəmiyyətini müəyyənləşdirirlər) mövcud həvəsləndirmə sisteminin tətbiq dairəsindən kənarda qalırdılar.

Bundan başqa, həvəsləndirmə sistemi daha çox bir nəqliyyat növü ilə həyata keçirilən yükdaşımaları nəzərdə tuturdu. Kommersiya-vasitəçi təşkilatlar, məsələn, dəmir yolu ilə yükdaşımalar zamanı faktiki nəqliyyat xərclərini, istehlakçılar isə yükdaşıma-lara görə orta tarif üzrə xərcləri ödəyirdilər. Təbiidir ki, belə həvəsləndirmə sistemində həvəsləndirmə obyektinin - tariflərdə öz əksini tapan nəqliyyat xərclərinin əhəmiyyəti azalır. Odur ki, fəaliyyətdə olan həvəsləndirmə sistemində

mövcud çatışmazlıqların təhlil edilməsi və onların aradan qaldırılması mümkünlüyü nəqliyyat xərclərinin nor-malaşdırılmasını obyektiv zəruriyyətə çevirir.

Normativ nəqliyyat xərcləri dedikdə, təsərrüfat praktikasında müntəzəm tənzimlənən, tədarükat və digər kommersiya təşkilatları (əgər onlar təsərrüfat müqaviləsinin formalaşmasında iştirak edirlərsə) tərəfindən istifadəsi tövsiyə edilən məhsul vahidinin nəql edilməsinə çəkilən xərclər başa düşülür. Bütün yanaşmalarda normativlər nəqliyyat xərclərinin azaldılması üçün motivasiya yaratmalıdır. (5)

Normativin müəyyənləşdirilməsi üçün konkret nəql etmə sxemindən (marşrutundan) asılı olan, nəqliyyat tarifləri əsasında hesablanan magistral yükdaşıma xərclərini özündə birləşdirən və istehlakçılar tərəfindən real ödənilən xərclər qəbul edilir. Təbiidir ki, bu tip normativlər kommersiya vasitəçi təşkilatlar və nəqliyyat müəssisələrinin bila-vasitə iştirakı ilə işlənilib hazırlanmalı və istehlakçılara (məhsul istehsalçılarına) tövsiyə olunmalıdır.

Beləliklə, məhsul yeridilişinin səmərəli təşkilinə görə proses iştirakçılarının komp-leks maraqları və cavabdehlik məsuliyyəti arasında mövcud olan vəhdət nəticə etibarı ilə ayrı-ayrı sahələrin iqtisadi maraqlarının integrasiyasına xidmət göstərir. İqtisadi subyektlərin təsərrüfat maraqlarının belə integrasiyası məhz məhsul yeridilişinin logistik idarə edilməsinin xarakterik cəhəti kimi dəyərləndirilir.

3. Vasitəçi strukturlar tərəfindən göstərilən xidmətlər spektrinin genişləndirilməsi

Məhsul yeridilişi prosesində iştirak edən vasitəçi müəssisələrin perspektiv bir struktur kimi inkişaf istiqamətlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik:

- yeni integrasiya əlaqələrinin təşəkkül tapması;
- təsir dairəsinin genişləndirilməsi;
- işgüzar aktivliyin yüksəldilməsi;
- yeni növ logistik xidmətlərin miqyasının genişləndirilməsi.

Praktik təcrübəyə istinadən qeyd edə bilərik ki, son dövrlərdə ölkəmizdə müxtəlif logistik xidmətlər göstərən topdansatış müəssisələri şəbəkəsinin miqyası genişlənməkdədir. Bununla əlaqədar olaraq topdansatış təşkilatlarının inkişafında yeni integrasiya əlaqələrinin formalaşması ənənələri təşəkkül tapır.

İlk növbədə təsərrüfat subyektlərinin ticarət və sənaye anbarlarından birgə istifadə etmək məqsədi ilə əksər topdansatış müəssisələrinin özləri arasında və xidmət göstər-dikləri müəssisələrlə kooperasiya əlaqələri qurulur. Ayrı-ayrı regional kommersiyavasitəçi təşkilatlar isə öz fəaliyyətlərinin iqtisadi səmərəliliyini yüksəltmək üçün özləri ilə və beynəlxalq səviyyəli təşkilatlarla assosiativ münasibətlər sistemini inkişaf etdirir. Nəhayət, inkişaf edən bazar münasibətləri sistemində tədarükat-ticarət vasitəçilik fəaliyyətinin yeni funksiya, forma və metodları əmələ gəlir ki, bu da istehlakçıların kompleks şəkildə maddi-texniki təminatını həyata keçirmək üçün yeni imkanlar açır.

Təbii ki, belə bir təcrübənin ölkəmizdə də tətbiqi çox böyük iqtisadi nəticələrin əldə edilməsinə şərait yaradar. Bu isə öz növbəsində yaxın dövr üçün vasitəçi strukturların istehsal-texniki təyinatlı məhsulların satışı prosesində rolunun yüksəlməsinə gətirib çıxaracaqdır. Daha doğrusu, bu gün ümumi satış həcmində vasitəçi strukturların payı ölkə üzrə orta hesabla təqribən 10% həddində qiymətləndirilsə, sonrakı illərdə bu rəqəm 15-20%-ə qədər arta bilər (2).

Beləliklə, qeyd edilən əməlləri uçota almaqla obyektiv tələbatdan doğan integrativ strukturların müxtəlif variantlarda inkişafının təmin edilməsi ölkə iqtisadiyyatının sağlamlaşmasına böyük töhfə verə bilər.

Məhsul yeridilişi prosesində iştirak edən vasitəçi strukturların fəaliyyətinin digər spesifik xüsusiyyəti xidmət göstərilən regionun, ərazinin, yəni təsir dairəsinin genişləndirilməsindən ibarətdir. Əgər əvvəllər sahələrarası təchizat-satış təşkilatları və ya müəssisələri adətən özlərinin yerləşdikləri inzibati-ərazi vahidlərinə xidmət göstərirdilərsə, son illər onların ərazi üzrə xidmətlərinin spektri bir qədər genişlənməmişdir. Daha doğrusu, yeni iqtisadi şəraitdə vasitəçi strukturlar istehlakçılara onların harada məskunlaşmasından asılı olmayaraq məhsul satır, respublikanın müxtəlif bölgələrində, iqtisadi rayonlarında yerləşən müəssisələrin tələbatlarını ödəyirlər. İstehlakçıların tələbatlarının ödənilməsi üçün lazım olan xammal, material və ya hazır məhsulları onlar ölkə daxilində və ya onun hüdudlarından kənarda yerləşən mənbələr hesabına təmin edir və bununla da istehsalçı və istehlakçılara məhsulların satışı və tədarükü üzrə vasitəçilik xidməti göstərir (3).

Deməli, yeni iqtisadi şəraitdə topdansaş ticarəti müəssisələrinin fəaliyyət göstərdikləri ərazilər keyfiyyət dəyişikliklərinə məruz qalır, çünki belə ərazilər maddi-texniki təminat mənbələrindən istehsal vasitələrinin satışı ilə bağlı əraziyə çevrilir və bununla xidmət ərazisi formalaşdırmaqla onların əhatə dairəsi, xidmət radiusu böyüyür.

Beləliklə, vasitəçi müəssisələr hazır məhsulları satmaq, eləcə də öz ərazilərində və ya onun hüdudlarından kənarda yerləşən istehsalçılardan böyük həcmdə tədarük etmək-lə vasitəçilik xidməti həyata keçirir. Bu zaman vasitəçi strukturların fəaliyyətlərində baş verə biləcək hər hansı bir dəyişiklik ilk növbədə sənaye məhsulları istehsalının dina-mikasından və topdansaş ticarəti müəssisələrinin vasitəçilik fəaliyyətinin aktivləşməsindən asılıdır.

Bu gün vasitəçi strukturlar tərəfindən reallaşdırılan məhsulların həcmində əmələ gələn azalma halları təkcə sənaye istehsalındakı tənəzzüllə deyil, eyni zamanda top-dansaş vasitəçilərinin fəaliyyətlərində əmələ gələn spesifik çətinliklərlə, məsələn, ticarət əlaqələrinin artması nəticəsində birbaşa məhsul göndərmələrə marağın azalması ilə əlaqədar xidmət göstərilən müəssisələrin sayının da azalması, anbar əməliyyatlarına və digər xidmətlərə çəkilən xərclərin artması, əmtəə üzrə ixtisaslaşmanın dəyişməsi və s. bağlıdır. Bütün bu amillər isə son nəticədə həm

kommersiya vasitəçi strukturların sayı-nın dəyişməsinə, həm də anbar satışının həcminə bu və ya digər dərəcədə təsir göstərir.

Yeni növ logistik xidmətlərin göstərilməsi istehsal vasitələri bazarında vasitəçi strukturlar üçün yeni imkanlar açır:

- əmtəə mübadiləsi sferasının, həmçinin nəqliyyat vasitələrindən səmərəli istifadəyə imkan verən nəqliyyat şəbəkələrinin əlverişli fəaliyyətinə;

- anbar güclərindən və müxtəlif növ yüklərin emalı və saxlanması təmin edən avadanlıqlardan birgə istifadə əsasında anbar təsərrüfatının səmərəliliyinin yüksəldilməsinə;

- topdansaş bazarlarının məhsulların tədarükü və satışı üzrə funksiyaları yerinə yetirən digər qarşılıqlı fəaliyyətinin təmin edilməsinə və bu əsasda ticarət və ya bölüşdürmə mərkəzlərinin yaradılmasına və s.

4. Məhsul yeridilişinin nəqliyyat təminatını yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə logistik mərkəzlərin formalaşdırılması və yerləşdirilməsi

İlk növbədə nəzərə alınmalıyıq ki, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində istehsalın yerləşdirilməsi üzrə konkret strategiyanın işlənilib hazırlanmasına bilavasitə kömək edə bilən ümumi, vahid bir dünyəvi model mövcud deyil. Lakin nəzərə alınmalıdır ki, müxtəlif funksional təyinatlı firmalararası, xarici logistik mərkəzlərin yerləşdirilməsi strategiyası çoxsaylı amilləri (sosial, iqtisadi, investisiya və s.) nəzərə alan metodoloji yanaşmalar kompleksinin işlənilib hazırlanmasına əsaslanır.

Bu zaman iqtisadi (nəqliyyat) amilin diqtə etdiyi əsas şərt ondan ibarətdir ki, əgər istehsalçılar “ucuz” ilkin xammalın emalına üstünlük verirlərsə, onda logistik mərkəzlər coğrafi baxımdan bu mənbəyə yaxın yerləşdirilməlidir. Əksinə, əgər istehsalçılar dəyəri yüksək olan “bahalı” məhsul istehsal edirlərsə, onda logistik mərkəzlər tədiyyə qabiliyyəti tələbi yüksək olan əhali qrupunun yerləşdiyi məntəqələrə və ya istehsal sahələrinə yaxın yerlərdə təşkil edilməlidir. Deməli, əmtəə-yük bazarlarının formalaşması ilə əlaqədar işlərin düzgün qurulması ümumi istifadə təyinatlı logistik mərkəzlərin yerləşməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir.

Spesifik təsərrüfat obyektini hesab edilən logistik mərkəzlərin dövlət müəssisəsi, müxtəlif sayda maraqlı iştirakçılardan təşkil edilmiş səhmdar cəmiyyət və ya holding kimi hansı təşkilati-hüquqi formaya malik olmalarından asılı olmayaraq məhsul yeridilişini optimallaşdırmaq məqsədi ilə istehlakçı sifarişlərinin vaxtında yerləşdirilməsi, optimal nəqliyyat marşrutlarının seçilməsi, bir çox istehsal vasitələrinə satışdan qabaq, müəyyən güzəştlərin (gömrük, vergi, investisiya, kommunal və s.) verilməsi kimi vəzifələri yerinə yetirir.

Korporativ iştirakçılardan (dövlət, məhsul sahibləri, kommersiya firmaları, korporasiyalar, nəqliyyat təşkilatları) təşkil edilmiş logistik mərkəzlərin yerləşdirilməsi zamanı diqqət mərkəzində saxlanılan metodoloji xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, bu mərkəzlər tərəfindən korporativ iştirakçılara göstərilən xidmətlərin zonası

(sərhədi) əsaslandırılmalı və müəyyənləşdirilməlidir. Xidmət zonasından “istifadənin” əsaslandırılması müxtəlif nəqliyyat növlərindən səmərəli istifadə olunmasına, dövrüvə vəsaitlərinin, yəni cari ehtiyatların səviyyəsinin aşağı düşməsinə, logistik mərkəzlə xidmət istehlakçıları arasında istehsal vasitələrinin yerdəyişməsinin sürətləndirilməsinə imkan verir.

5. Terminal xidmətlərindən və terminal texnologiyalardan istifadə imkanlarının genişləndirilməsi

Təbii ki, vasitəçi müəssisələr və istehsal vasitələri bazarının digər subyektləri tərəfindən məhsul yeridilişi prosesində yerinə yetirilən ənənəvi və yeni logistik funksiyalar kompleksində əsas yerlərdən birini məhz məhsulların anbarlaşdırılması funksiyası tutur. İstehsalçı müəssisələr və istehlakçılar, eləcə də vasitəçi təşkilatlar bu funksiyaları bir qayda olaraq material və hazır məhsul anbarlarında yerinə yetirirlər.

Sənaye və vasitəçi müəssisələrin anbarları öz növbəsində anbar proseslərinin subyekt kimi çıxış edir, öz aralarında nəqliyyat terminalları ilə, həmçinin əsas magistral giriş yollarında yerləşən ümumi istifadədə olan nəqliyyat anbarları ilə qarşılıqlı fəaliyyət göstərirlər. Anbar prosesinin subyektləri arasında nəqliyyat terminalları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Bütövlükdə nəqliyyat terminalları bazar subyektlərinin anbar və nəqliyyat-ekspedisiya xidmətlərinə olan cari tələbatlarını dolğun ödəmək üçün yaradılan müstəqil təsərrüfat subyektləridir.

Terminallar əsasən yüklərin bir nəqliyyat növündən qəbul edilməsi və digəri ilə göndərilməsi müddətinin razılaşdırılması; yüklərin təyinat məntəqələrinin dəyişdirilməsi, gömrük və tara qablaşdırma əməliyyatları; yüklərin müvəqqəti saxlanması üçün qəbul edilməsi, sığortalanması, sortlaşdırılması, dəstləşdirilməsi, xırda partiyalara ayrılması və iriləşdirilməsi; nəqliyyat-ekspedisiya işləri və nəqliyyat xidmətinin satışı; qarışıq yüklərin göndərmələri təşkili və s. bu kimi xidmətləri həyata keçirir. Daha doğrusu, qarışıq göndərmə halında olan bir çox yüklərin təyinat məntəqəsinə tələb olunan forma-da göndərilməsi bu xidmət növlərinə tələbat yaradır.

Qeyd edilən bu xidmət növləri kompleks formada və ya terminalların ixtisaslaşma dərəcəsi asılı olaraq hissə-hissə də göstərilə bilər. Göstərilən xidmətin xarakterindən asılı olaraq terminalları yüklərin emalı, anbarlaşdırılması əməliyyatlarını yerinə yetirən, nəqliyyat-ekspedisiya xidməti göstərən və ya bu xidmət növlərinin hamısını həyata keçirən növlərə ayırmaq mümkündür. Fəaliyyətin miqyası və xidmət zonasının radi-usundan, eləcə də yük növləri üzrə ixtisaslaşmanın xarakterindən asılı olaraq regional, regionlararası və respublika səviyyəli terminalları bir-birindən fərqləndirmək lazımdır.

Ölkəmizin ipək yolu üzərində yerləşməsi, dövlətlərarası təsərrüfat əlaqələrinin genişlənməsi, eləcə də Azərbaycan Respublikasının yaxın və xarici ölkələrlə nəqliyyat əlaqələrinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq regional terminallar daha böyük əhəmiyyət

kəsb edir. Vasitəçi təşkilatların anbar güclərindən istifadə imkanları uçota alınmaqla respublikanın tranzit potensialının üstünlüklərindən yararlanmaq üçün gələcəkdə regionlararası və regional terminalların inkişafı diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Terminalların ən başlıca funksiyası nəqliyyat-ekspedisiya xidmətlərinin göstərilməsi və nəqliyyat müəssisələri ilə qarşılıqlı fəaliyyət əsasında müştəri sifarişlərinin yerinə yetirilməsindən ibarətdir. Belə bir halda, terminalar yüklərin nəql edilməsi və müxtəlif növ nəqliyyat-anbar xidmətlərinin göstərilməsi ilə əlaqədar müqavilələrin bağlanmasına köməklik göstərməklə nəqliyyat-fraxta strukturları, yükləndirənlər, nəqliyyat müəssisələri və yükləyicilər arasında vasitəçi qismində çıxış edir. Bu baxımdan, terminalların səmərəli fəaliyyət göstərməsinin mühüm şərtlərindən biri və demək olar ki, əsas terminallarda icra edilən işləri müasir texnologiyə səviyyədə təmin etməyə qadir olan kifayət qədər geniş sahə və yüksək avadanlıq parkının olmasıdır. Odur ki, terminal texnologiyaya yüklərin nəqliyyat vasitələrinə yüklənməsi-boşaldılması, xüsusi ayrılmış yerlərdə sortlaşdırılması və anbarlaşdırılmasını, habelə terminaldaxili nəqlini təmin edən əlverişli mexaniki qurğulardan istifadəni nəzərdə tutur. Kompleks terminal xidmətləri sisteminin aşağıdakı prinsiplər əsasında formalaşmasını məqsəduyğun hesab edirik:

- nəql etmə prosesinin bütün iştirakçılarının iqtisadi maraqlarını təmin etməklə terminal xidmətlər sisteminin iştirakçıları üçün vahid qarşılıqlı iqtisadi-hüquqi münasibətlər sistemi yaradılmalıdır;

- terminal komplekslərinin mövcud istehsal güclərinə əsaslanmaqla yüklərin nəql edilməsi proseslərində mütərəqqi terminal texnologiyalar tətbiq edilməlidir;

- logistik yüklərin son təyinat məntəqəsinə qədər çatdırılmasına görə bütün hərəkət yolu boyu ekspedisiya xidmətinin cavabdehliyini təmin etməklə müştərilərə kompleks nəqliyyat-ekspedisiya xidmətləri sistemi təşkil olunmalıdır;

- istehsal - nəqliyyat - bölüşdürmə proseslərinin fasiləsizliyini, material axınlarının intensiv hərəkətini və nəql etmə prosesinin bütün iştirakçılarının iqtisadi mənafeələrini təmin edən terminal sistemlərinin formalaşmasına logistik yanaşmadan istifadə olunmalıdır;

- dövlət tənzimlənməsi əsasında terminal texnologiyalar üzrə nəql etmə prosesinin iştirakçıları üçün əlverişli şəraiti təmin etməklə dövlət müdafiə sistemi yaradılmalıdır;

- bütün maliyyə mənbələrini cəlb etməklə terminal xidmətlər sisteminə daxil olan obyektlərin payçı formada maliyyələşdirilməsi təmin edilməlidir;

- yüklərin nəql edilməsi prosesi üzrə informasiya təminatı yaradılmalıdır.

Beləliklə, hesab edirik ki, terminalların bütövlükdə əmtəə bazarı, o cümlədən istehsal vasitələri bazarının subyektləri və anbar prosesləri arasında qarşılıqlı fəaliyyətinə nail olmaq üçün innovativ yönümlü "Azərbaycan Respublikasının nəqliyyat-ekspedisiya xidmətləri sistemi" dövlət proqramı qəbul edilməlidir. Nəqliyyat anbar-

larının normal fəaliyyət göstərməsi ilə bağlı bütün məsələləri bilavasitə özündə ehtiva edə biləcək belə bir proqramın əsas məqsədi bütövlükdə məhsul yeridilişi prosesini yaxşılaşdırmaq və nəqliyyat xərclərini azaltmaqdan ibarət olmalıdır (1).

6. İstehsal vasitələri bazarının informasiya təminatının yaxşılaşdırılması

Respublikanın istehsal vasitələri bazarı üçün xarakterik hesab edilən mühüm problemlərdən biri məhz satış bazarına istiqamətlənmiş məhsul istehsalçıları haqqında zəruri informasiyaların olmamasıdır. Sözügedən bazarda vasitəçilik xidməti göstərən təşkilatların reklam xarakterli informasiyalarını nəzərə almasaq, həqiqətə naminə qeyd etməliyik ki, istehsal vasitələri istehsalçılarını hərtərəfli xarakterizə etməyə imkan verən informasiyalar əksər hallarda mövcud olmur və ya da tam deyil.

Məhsul yeridilişi ilə bağlı proseslərin təkmilləşdirilməsində iştirak etmək üçün dövlət idarəetmə orqanları zəruri informasiyalara malik olmalıdır. Hazırda dövlət idarəetmə orqanları istehsal vasitələri bazarında baş verən proseslər haqqında kifayət qədər informasiyalara malik deyil. Nəticə etibarilə bu da infrastruktur subyektləri ilə dövlət idarəetmə orqanları arasında informasiya və funksional əlaqələri məhdudlaşdırır, logistik monitorinqin aparılmasını çətinləşdirir.

Bu baxımdan, mövcud problemin həlli ölkənin iqtisadi həyatını sağlamlaşdırmaqla yanaşı, istehsal vasitələri bazarında bir sıra müsbət meyillərin əmələ gəlməsinə səbəb ola bilər.

Birincisi, məhsul istehsalçılarının istehsal etdikləri bütün məhsullar haqqında rəhbər işçilərin müvafiq informasiyalara malik olmaları istehlakçılara məhsullar bazarının marketinq tədqiqi ilə bağlı xərcləri azaltmağa və təchizatçıların artırılmış tədarükat qiymətləri üzərində inhisarçılıq meyillərini aradan qaldırmağa imkan verir. Təbiidir ki, əldə edilən informasiyalar həm vasitəçi qurumlar tərəfindən, həm də reklam inhisarının köməkliyi ilə aldanılma hallarını minimuma endirər.

İkincisi, erqonometrik göstəriciləri, texniki-iqtisadi parametrləri və qiymətləri göstərilməklə istehsalçılar (məhsul göndərənlər) tərəfindən bütün məhsullar üzrə kata-loqların tərtibi və nəşri “nümayəndəlik”, “marketinq” filialları və s. kimi adlanan vasitəçilər tərəfindən yaradılmış inhisarçılığın səviyyəsini azaldar. Bu isə öz növbəsində məhsuldar vasitəçilərin və birbaşa istehlakçıların istehsal vasitələri bazarına maneəsiz daxil olmasına şərait yaratmaqla sözügedən bazarın infrastrukturunun sağlamlaşmasına və inkişafına köməklik göstərə bilər.

Üçüncüsü, həm təchizatçıların, həm də satıcıların qeyd edilən bu tip inhisarçılıq siyasəti kriminal strukturların diqqət obyektinə çevrilən böyük həcmli yarıleqal və qeyri-leqal gəlirlərin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Bu baxımdan, bazarın bütün iştirakçıları üçün məhsul və onun istehsalçıları haqqında informasiyaların açıq olması bu monopolizmin mövcud olması imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırır və eyni zamanda cəmiyyətdə kriminogen durumla bağlı əmələ gələ biləcək gərginliyin azaldılmasına köməklik göstərir.

Dördüncüsü, bütün məhsullar və onların istehsalçıları (məhsul göndərənləri) haqqında informasiya kataloqlarının nəşri bir sıra dövlət idrəetmə orqanlarına imkan verir ki, onlar müxtəlif səpkili operativ qərarları qəbul etmək üçün nəzarət tipli məlumatlara malik olsunlar. Birmənalı qeyd edə bilərik ki, bu tip məlumatlara ən çox vergi və göm-rük orqanları, eləcə də bu sahənin tədqiqatçıları daha çox ehtiyac hiss edirlər.

Nəticə. Müntəzəm informasiyalar ilkin olaraq son dövrlərdə infrastruktur subyektlərinin statusu və fəaliyyətlərində əmələ gələn dəyişikliklər, habelə bu subyektlərin xüsusiyyətləri və fəaliyyətlərini xarakterizə edən keyfiyyət göstəriciləri haqqında məlumatları özündə birləşdirməlidir. Belə olan halda, yerli hakimiyyət orqanları yerlərdə infras-truktur subyektləri tərəfindən göstərilən mütərəqqi təcrübə və səmərəli xidmət növləri haqqında məlumatlı olurlar ki, bu da onlara perspektiv dövr üçün infrastruktur təmi-natının yaxşılaşdırılması ilə bağlı konkret fəaliyyət mexanizminin işlənilib hazırlanmasına imkan verə bilər.

Ədəbiyyat

- [1] “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyası
- [2] Azərbaycan Respublikasının statistik göstəriciləri, Bakı: “Səda”, 2014
- [3] İmanov T.İ. İstehsal vasitələri bazarı: problemlər və perspektivlər. Monoqrafiya. Bakı.: “İqtisad Universiteti”, 2008, 340 s.
- [4] Гребнев Е.Т. Совершенствование управления производственной инфраструктурой и его эффективность: Учеб.пособие, М.: МИНХ, 1983.
- [5] Козельская И.Н. Инфраструктурное обеспечение функционирования рынка транзитивной экономики /под.ред.А.И.Добрынина. Саратов: Издат. центр СГЭА, 1997.
- [6] Федько В.П. Инфраструктура товарного рынка: учеб.пособие / В.П. Федько, Н.Г.Федько. Ростов н/Д.: Феникс. 2000.

СТРАТЕГИЯ УПРАВЛЕНИЯ АКТИВНЫМИ ОПЕРАЦИЯМИ КОММЕРЧЕСКОГО БАНКА

Э. Э. Ахмедова

диссертант, UNEC

E-mail: elnare17@rabler.ru

Mobile phone: (+994 50)333 72 24

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 09 mart 2016; Çapa qəbul edilmişdir 17

İyun; online-da çap edilmişdir 30 iyun 2016

Received 09 March 2016; accepted 17 June 2016; published online 30 June 2016

Резюме

Основная цель исследования заключается в управлении активами или управлении структурой баланса как основы надежности современного банка. Банки занимаются работой, связанной с повышением эффективности проведения активных операций. Центральная задача этого процесса состоит в стабилизации и максимизации разницы между процентными ставками. Проблема управления активами банка относится к числу наиболее важных проблем, поскольку ее успешное решение в значительной степени определяет эффективность и потенциал развития банка. Под управлением активами понимают пути и порядок размещения собственных и привлеченных средств банка. Исследуемая работа была выполнена на основе таких методов исследования, как научная абстракция и системный анализ, а также логическое обобщение. В заключение исследования установлено, что к управлению активами банка следует подходить с точки зрения сбалансированного метода управления. Ограничения исследования – в потребности более широкой практической информации. Практическая значимость исследования заключается в том, что практика, нормы и методы управления активами в последние годы существенно изменились. В условиях сложности и неустойчивости современных финансовых рынков потребность в эффективном управлении активами существенно возросла. Оригинальность исследования и научная новизна состоит в том, что анализ действующих теорий и методов управления активами банка выполнен исходя из необходимости реализации концепции комплексного подхода к формированию критериев, параметров и объектов управления.

Ключевые слова: управление активами, активные операции, методы управления, процентные ставки, размещение средств.

JEL Classification Codes: G21

KOMMERSİYA BANKLARININ AKTİV ƏMƏLİYYATLARININ İDARƏ OLUNMASI STRATEGİYASI

Xülasə

Bu tədqiqatın məqsədi müasir bankın etibarlılığının əsası olan aktivlərin idarə olunması və yaxud balansın strukturunun idarə olunmasından ibarətdir. Bankların məşğul olduğu iş aktiv əməliyyatların aparılmasının effektivliyinin yüksəldilməsi ilə bağlıdır. Bu prosesin əsas məqsədi faiz dərəcələrinin arasında olan fərqin stabilliyinin saxlanılmasından və maksimumlaşmasından ibarətdir. Bankların aktivlərinin idarə olunması problemi ən vacib problemlərdən biridir, onun müvəffəqiyyətli həlli bankın inkişaf potensialını və effektivliyini əsaslı dərəcədə müəyyən edir. Aktivlərin idarə olunması anlamı əsas və cəlb olunmuş vəsaitlərin yerləşdirmə qaydasını izah edir. Tədqiqat işi elmi abstraksiya və sistemli təhlil, məntiqi ümumiləşdirmə kimi tədqiqat üsulları əsasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, bankın aktivlərinin idarə olunmasına balanslaşdırılmış idarə metodu nöqteyi nəzərindən yaxınlaşmaq lazımdır. Tədqiqatın məhdudiyyətləri daha geniş praktik informasiya tələbidir. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti aktivlərin idarə olunmasının təcrübəsi, normaları və metodlarının son illərdə kəskin dəyişməsinin, müasir maliyyə bazarlarının çətin və qeyri-müəyyənlik şəraitində aktivlərin idarə olunması tələbatının kəskin şəkildə böyüməsinin müəyyən edilməsindədir. Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, istifadə olunan nəzəriyyələrin və bank aktivlərinin idarə olunması metodlarının təhlili idarəetmənin parametrləri, obyektləri və kriterilərinin formalaşmasına kompleks yanaşma konsepsiyasının reallaşması zəruriliyindən irəli gəlir.

Açar sözlər: aktivlərin idarə olunması, aktiv əməliyyatlar, idarəetmə metodları, faiz dərəcələri, vəsaitlərin yerləşdirilməsi.

STRATEGY OF MANAGEMENT ACTIVE OPERATIONS OF COMMERCIAL BANK

Abstract

The main objective of the study is to manage the assets or management of balance sheet structure as a basis for the reliability of a modern bank. Banks are engaged in work related to improving the efficiency of active operations. The central objective of this process is to stabilize and maximize the difference between the interest rates. asset management problem bank is among the most important problems, since its successful solution to a large extent determines the efficiency and capacity of the

bank's development. Under the asset management understand the way and procedure for placement of own and attracted bank funds. The study work was done on the basis of such research methods as scientific abstraction and system analysis, as well as a logical generalization. In conclusion, the study found that a bank's asset management should be approached from the perspective of a balanced management approach. Limitations of the study - to the needs of a wider practical information. The practical significance of the study lies in the fact that the practices, norms and asset management practices in recent years have changed significantly. In terms of complexity and instability of modern financial markets, the need for effective asset management has increased significantly. The originality of the research and scientific novelty consists in the fact that analysis of existing theories and asset management of the bank is made on the basis of the need to implement the concept of integrated approach to the development of criteria, parameters and control facilities.

Keywords: asset management, active operations, management practices, interest rates, allocation of funds.

В теории и практике банковского менеджмента проблема управления активами банка относится к числу наиболее важных проблем, поскольку ее успешное решение в значительной степени определяет эффективность и потенциал развития банка. Сложность этой проблемы существенно возрастает в связи с необходимостью применения системного подхода к управлению этим наиболее значимым сложно структурированным объектом банковского финансового менеджмента, предусматривающего согласование решений по обоснованию объема и структуры активов на основе исследования и прогноза параметров маржи и рисков операций банка. Одни авторы сводят управление активами к отдельным функциям планирования, стратегического планирования или анализа; другие необоснованно связывают управление только с финансовыми рисками; третьи - только с доходностью; некоторые - подменяют сущность управления целью управления.

Под управлением активами понимают пути и порядок размещения собственных и привлеченных средств. Применительно к коммерческим банкам это распределение на наличные деньги, инвестиции, ссуды и другие активы. Особое внимание при размещении средств уделяется инвестициям в ценные бумаги и ссудным операциям, в частности составу портфелей ценных бумаг и непогашенных ссуд.

Размещение банковских средств в различных видах активов зависит от существующих законов и регулирующих актов, необходимости поддерживать

высокий уровень ликвидности и потребности получать достаточно высокий доход. В попытках разрешить проблему «ликвидность - прибыльность» обозначились три подхода к управлению активами, различающихся тем, на что делается упор в самом процессе управления активами:

- метод общего фонда средств;
- метод распределения активов или конверсии средств;
- математический метод, как правило, с применением ЭВМ.

Метод общего фонда средств. Средства, за размещение которых отвечает управляющий коммерческого банка, поступают из различных источников, включая вклады до востребования, сберегательные, срочные вклады, а также собственный капитал банка. В основе рассматриваемого метода лежит идея объединения всех ресурсов. Затем совокупные средства распределяются между теми видами активов (ссуды, правительственные ценные бумаги, кассовая наличность и т.д.), которые считаются подходящими. В модели общего фонда средств для осуществления конкретной активной операции не имеет значения, из какого источника поступили средства, пока их размещение содействует достижению поставленных перед банком целей.

Данный метод требует от руководства банка равного соблюдения принципов ликвидности и прибыльности. Поэтому средства помещаются в такие виды активных операций, которые наиболее полно соответствуют этим принципам.

Метод распределения активов. При подходе к размещению средств, с позиций общего фонда средств, излишне много внимания уделяется ликвидности и не учитываются различия требований ликвидности по отношению к вкладам до востребования, сберегательным вкладам, срочным вкладам и основному капиталу. По мнению многих банковских деятелей, этот недостаток служит причиной нарастающего сокращения нормы прибыли. С течением времени срочные и сберегательные вклады, требующие меньшей ликвидности, чем вклады до востребования, растут более высокими темпами. Метод распределения активов, известный также как метод конверсии средств, позволяет преодолеть ограниченность метода общего фонда средств.

Модель распределения активов устанавливает, что размер необходимых банку ликвидных средств зависит от источников привлечения фондов. Этим методом делается попытка разграничить источники средств, в соответствии с нормами обязательных резервов и скоростью их обращения или оборачиваемостью. Например, вклады до востребования требуют более высокой нормы обязательных резервов по сравнению со сберегательными и срочными вкладами и скорость их оборота, как правило, также выше, чем у других видов вкладов. Поэтому большая доля каждого вклада до востребования должна поме-

щаться в первичные и вторичные резервы и меньшая часть - в такие инвестиции, как ссуды под долгосрочные облигации муниципальных органов.

Математический метод управления. Управление активами с помощью научных методов и исследования операций предполагает использование более сложных моделей и современного математического аппарата для анализа сложных взаимосвязей между различными статьями банковского баланса и отчета о прибылях и убытках. Этот подход может оказать большую помощь руководству банка в принятии решений.

Более сложная методика предполагает научный подход к решению управленческих проблем с использованием прогрессивных математических методов и ЭВМ для изучения взаимодействия элементов в сложных моделях. Этот подход требует определения целей, установления связей между различными элементами проблемы, идентификации переменных, находящихся и не находящихся под контролем руководства, оценки возможного поведения неконтролируемых переменных и выявления тех внутренних и внешних ограничений, которые регламентируют действия руководства. Этот метод управления делает попытку ответить на три вопроса: в чем суть проблемы, каковы варианты ее решения, какой вариант наилучший?

Ни один из методов нельзя считать идеальным, поскольку у каждого из них свои достоинства и недостатки. В любом из методов имеются элементы, которые можно использовать при решении конкретных проблем отдельного банка. В управлении активами банков просматривается общая закономерность - чрезмерная ориентация на один из оправдавших себя методов, например, на формирование общего фонда денежных ресурсов (рисунок 1).

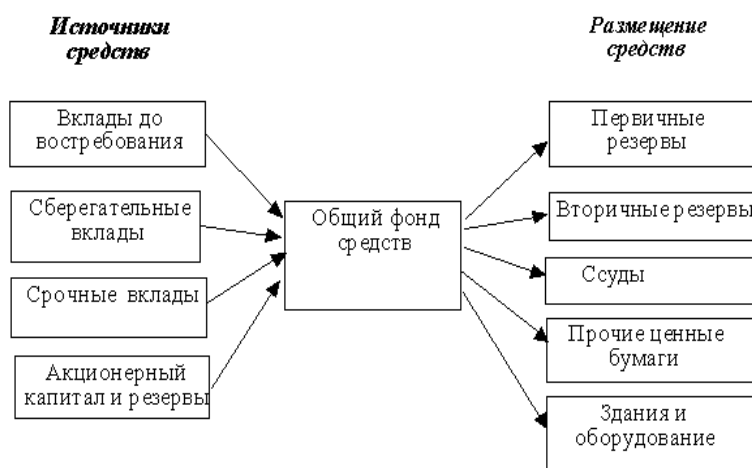

Рисунок 1. Управление активами с помощью модели общего фонда

Большая часть привлеченных банком средств подлежит оплате по первому требованию клиентов или с очень коротким сроком уведомления. Поэтому первоочередным условием разумного управления банком является обеспечение способности удовлетворять требования вкладчиков. Второе условие - наличие средств, достаточных для удовлетворения обоснованных потребностей в кредите. Предоставление такого кредита главный вид коммерческой деятельности банка. Неспособность банка удовлетворить обоснованные потребности клиентов в кредитах приведет к немедленной потере банком выгодных операций и в конечном итоге к возможному краху банка как жизнеспособного коммерческого предприятия.

К управлению активами банка можно подойти с точки зрения рассмотрения трех различных теорий.

Теория коммерческих ссуд. Эта теория уходит корнями в английскую банковскую практику XVIII в. Защитники этой теории утверждают, что коммерческий банк сохраняет свою ликвидность, пока его активы размещены в краткосрочные ссуды, своевременно погашаемые при нормальном состоянии деловой активности. Иными словами, банкам следует финансировать последовательные стадии движения товаров от производства к потреблению. В наше время эти ссуды получили бы название ссуд под товарные запасы или на пополнение оборотного капитала. На протяжении почти всей истории банковского дела считалось, что банки не должны кредитовать покупку ценных бумаг, недвижимости или потребительских товаров или предоставлять долгосрочные кредиты сельскому хозяйству.

Основным недостатком теории было то, что она не учитывала кредитных потребностей развивающейся экономики. Строгое соблюдение теории запрещало банкам финансировать расширение предприятий и оборудования, приобретение домов, скота, земли. Неспособность банков удовлетворять подобного рода потребности в кредите явилась важным фактором в развитии конкурирующих финансовых институтов, таких, как взаимосберегательные банки, ссудо-сберегательные ассоциации, финансовые компании потребительского кредита и кредитные союзы.

Теория перемещения. Теория перемещения основана на утверждении, что банк может быть ликвидным, если его активы можно переместить или продать другим кредиторам или инвесторам за наличные. Если кредиты не погашаются в срок, переданные в обеспечение ссуды товароматериальные ценности (например, рыночные ценные бумаги) могут быть проданы на рынке за наличные; в случае нужды в средствах ссуды могут быть, рефинансированы в Центральном банке. Таким образом, условием покрытия потребностей отдельного коммерческого банка в ликвидных ресурсах является постоянное

наличие активов, которые можно продать. Аналогичным образом банковская система будет ликвидной, если Центральный банк будет свободно покупать предлагаемые для переучета активы [1. ст. 220-221].

Легко реализуемые рыночные ценные бумаги долгое время рассматривались в качестве прекрасного источника ликвидных ресурсов. Такие ценные бумаги можно легко превратить в наличные, поэтому на них часто ссылаются как на резервы второй очереди. Нормальным для включения первоклассных легкорезуемых ценных бумаг в резервы второй очереди многие банкиры считают срок погашения не более года.

Хотя теория перемещения в известной степени обоснована, сотни банков, следовавших ее указаниям, не избежали проблемы ликвидности в 20-е и 30-е годы. Некоторые банки чрезмерно полагались на ликвидность онкольных ссуд, обеспеченных ценными бумагами, рассчитывая на то, что эти ссуды могут быть отозваны в течение 24 часов. К сожалению, когда рыночная стоимость ценных бумаг покатилась вниз, банки обнаружили, что погашение этих ссуд несет убытки.

Теория ожидаемого дохода. Согласно этой теории, банковскую ликвидность можно планировать, если в основу графика платежей в погашение кредитов положить будущие доходы заемщика. Она не отрицает рассмотренных выше теорий, но подчеркивает, что увязка доходов заемщика с погашением ссуды предпочтительнее, чем акцент на обеспечении кредита. Данная теория утверждает далее, что на банковскую ликвидность можно воздействовать, изменяя структуру сроков погашения кредитов и инвестиций. Краткосрочные кредиты промышленности более ликвидны, чем срочные ссуды, а кредиты потребителям на оплату покупок в рассрочку более ликвидны, чем ипотечные ссуды под жилые строения.

Банк может управлять своим процентным риском, изменяя сроки размещения и привлечения своих активов, суммы проценточувствительных активов, уровень доходности по проценточувствительным активам, диапазон изменчивости процентных ставок. Руководство банка может проводить либо агрессивную, либо защитную, либо умеренную политику в области управления процентным риском [2.ст.9-13].

Указанные выше теории и методы управления активами коммерческого банка дают возможность сделать следующий вывод, что к управлению активами банка, следует подходить с точки зрения сбалансированного метода управления, так как данный метод позволяет сбалансировано строить стратегию управления как активами, так и пассивами. Ориентация управления активами и пассивами не на стратегическую, а на текущую деятельность банка насущно

необходима. Это, тем не менее, не означает отрицания необходимости стратегического планирования и деятельности, ориентированной на перспективу.

Размещение средств в различные виды активов зависит от существующей законодательной базы и регулирующих актов, необходимости поддерживать высокий уровень ликвидности и потребности получать самый высокий доход.

Управление структурой баланса, или управление активами - основа современного надежного банка. Банки занимаются работой, связанной с повышением эффективности проведения активных операций. Центральная задача этого процесса состоит в стабилизации и максимизации разницы между процентными ставками, по которым банк получает средства и по которым выдает заемщикам, и одновременно в обеспечении адекватной ликвидности и приемлемого уровня риска. Вместе с тем практика, нормы и методы управления активами в последние годы существенно изменились. В условиях сложности и неустойчивости современных финансовых рынков потребность в эффективном управлении активами существенно возросла. Освоение методов такого управления является необходимой предпосылкой более интегрированного подхода к управлению риском, связанным с балансовыми и внебалансовыми статьями.

Особое внимание при размещении средств уделяется инвестициям в ценные бумаги и кредитным операциям, в частности составу портфелей ценных бумаг и непогашенных кредитов.

Очевидным решением проблемы размещения средств является формирование таких активов (предоставление кредитов и инвестиций), которые могут принести наивысший доход при таком уровне риска, на который готово пойти руководство банка, т.е. всегда должно поддерживаться объективно необходимое равновесие между стремлением к максимальному доходу и минимальному риску. Однако управление активами в банках осложняется целым рядом факторов: во-первых, поскольку банки являются наиболее регулируемой отраслью предпринимательства, они должны осуществлять размещение средств, в строгом соответствии с законами и предписаниями органов контроля; во-вторых, отношения между банками и их клиентами по кредитам и вкладам строятся на основе доверия и помощи; в-третьих, держатели акций банка, подобно всем прочим инвесторам, рассчитывают на норму доходности, соответствующую инвестиционному риску и сравнимую по величине с прибылью от аналогичных инвестиций.

Подавляющая часть привлеченных банком средств подлежит оплате по первому требованию клиента, т.е. первым условием разумного управления банком является обеспечение способности удовлетворять требования вкладчиков. Второе условие предполагает наличие средств, достаточных для удовлетворения

обоснованных потребностей в кредите банковских клиентов. Предоставление такого кредита – главный вид коммерческой деятельности банка. Неспособность банка удовлетворить обоснованные потребности клиентов в кредитах приведет к немедленной потере банком выгодных операций и в конечном итоге – к возможному краху банка как жизнеспособного коммерческого предприятия.

Существует взаимозависимость между активными и пассивными операциями, направленная на обеспечение ликвидности банка. Последнюю можно обеспечить, поддерживая высокий уровень кассовой наличности или помещая средства в высоколиквидные активы, а также гарантируя банку возможность привлекать дополнительные вклады и занимать деньги из других источников. Большая изменчивость суммы вкладов, требования долгосрочного погашения долгов также обуславливают необходимость увеличения ликвидных активов. К тому же имеется прямая связь между издержками банка по вкладам и заемными средствами, с одной стороны, и доходами от различных видов активных операций – с другой. Повышать прибыльность банковских операций, не выходя за границы ликвидности, помогает тщательное сопоставление предельных издержек по привлеченным средствам и предельных доходов от кредитов и инвестиций. Размещение банковских средств в различные виды активов зависит от существующих законов и регулирующих актов, необходимости поддерживать высокий уровень ликвидности и потребности получать достаточно высокий доход.

Среди всего спектра рисков, которые сопровождают банковскую деятельность, в компетенцию управления активами и пассивами входит управление риском ликвидности, процентными и рыночными рисками, а также риском неплатежеспособности. Поскольку зеркальным отражением риска является финансовый результат (прибыль или убыток), управление рентабельностью банка в целом, его структурными подразделениями, продуктами и клиентами также входит в систему управления активами банка [10, с.128].

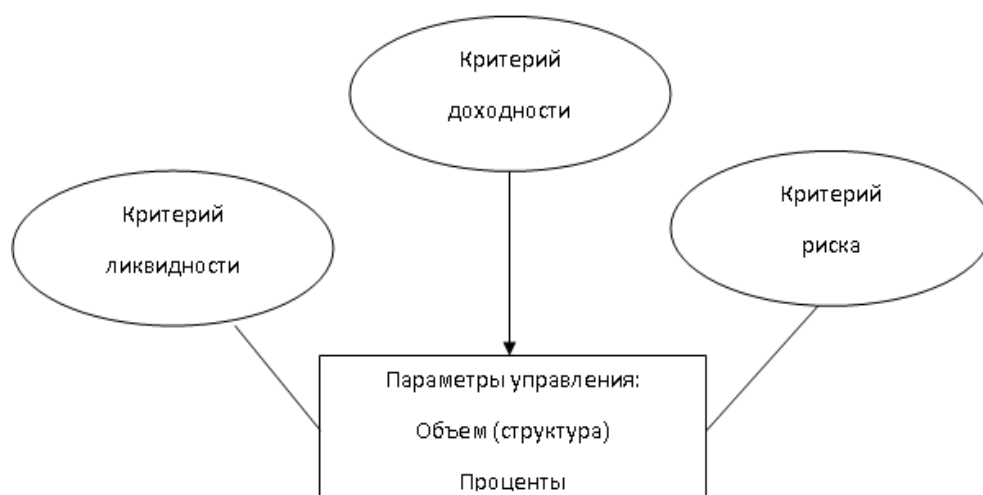

Рисунок 2 — Критерии, параметры и объекты управления активами банка [3.ст.394]

Анализ действующих теорий и методов управления активами банка выполнен исходя из необходимости реализации концепции комплексного подхода к формированию критериев, параметров и объектов управления, представленных на рисунке 2. Применяемые в банковской практике и предлагаемые методы управления ориентируются преимущественно, как показано в процессе исследования, только на отдельные изолированные критерии, параметры или объекты управления, без учета их взаимосвязей.

Для учета основных взаимосвязей в системе формирования активами банка как целостным объектом управления в исследовании возможно использование подхода, базирующегося на модификации классической модели распределения активов.

Литература

- [1] Банки и банковские операции: Учебник для вузов / Под ред. проф. Е.Ф. Жукова.-М.: Банки и биржи. ЮНИТИ, 2007
- [2] Маркова О.М. и др. Коммерческие банки и их операции: Учебное пособие. – М.: Банки и биржи, ЮНИТИ, 2008
- [3] Усоскин В.М. Современный коммерческий банк: управление и операции. - М.: ИПЦ «Вазар-Ферро», 2008.
- [4] Лаврушин О.И. Банковское дело, Москва 2011
- [5] Журнал - «Банковский вестник», Бишкек 1, 2, /2011

ЗНАЧЕНИЕ СТРАТЕГИЧЕСКОЙ КАРТЫ В БИЗНЕС- ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КОМПАНИИ

Л. Лазвиашвили

ассоц. проф., Академия бизнеса и менеджмента.

levani.uni5@mail.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 12 aprel 2016; Çapa qəbul edilmişdir 27 may;
online-da çap edilmişdir 30 iyun 2016

Received 12 April 2016; accepted 27 May 2016; published online 30 June 2016

Резюме

В научной статье уделено внимание структуре сбалансированной стратегической карты – по направлениям финансов, потребителей, бизнес – процессов, обучения и развития (стратегические цели и стратегические индикаторы). Дополнительно охарактеризовано функциональные сферы – по направлениям качества, эффективности и реагирования. В статье предусмотрены результаты использования стратегической карты в деловой среде и регуляция организационных вопросов на основе информационной доски. В статье рассмотрены системы маркетингового контроля и стратегического мониторинга.

Ключевые слова: стратегическая карта, комплексное управление качеством, стратегические цели и индикаторы, кайзен, бенчмаркинг.

JEL Classification Codes: M21, F23

ŞİRKƏTİN BİZNES FƏALİYYƏTİNDƏ STRATEJİ XƏRİTƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Xülasə

Bu elmi məqalədə maliyyə istiqamətlərinə, istehlakçılara, biznes-proseslərə, tədris və inkişaf istiqamətlərinə görə balanslaşdırılmış strateji xəritələrin strukturuna diqqət ayrılmışdır (strateji məqsədlər və strateji indikatorlar). Əlavə olaraq keyfiyyət, səmərəlilik və reaksiya vermə istiqamətləri üzrə funksional sferalar da səciyyələndirilmişdir. Məqalədə işgüzar mühitdə strateji xəritədən istifadə nəticələri göstərilmiş və informasiya lövhəsi əsasında təşkilati məsələlərin tənzimlənməsi nəzərdə tutulmuş, həmçinin marketing nəzarəti və strateji monitoring sistemləri də nəzərdən keçirilmişdir.

Açar sözlər: strateji xəritə, keyfiyyətin kompleks idarə edilməsi, strateji məqsədlər və indikatorlar, kayzen, bençmarkinq.

MEANING OF STRATEGIC MAP IN BUSINESSWORK

Abstract

In scientific work attention is pointed at structural balance of strategic map – it point of view of finances, consumer, business and teach and grow. Is characteristic functional sphere and applications result of strategic map in variable active environment and is decided regulation of organizations question with it support an data of informative blackboard.

Keywords: strategic map, a comprehensive quality management, strategic objectives and indicators, kaizen, benchmarking.

Введение. Балансированная стратегическая карта – это информационная доска, т.е. интерфейс о системе управления и контроля, которая компаниям дает возможность, чтобы прояснить стратегии, совершить их транслирование в операционной деятельности бизнес-единиц и функциональных действиях и получить количественные результаты об эффективности стратегий, т.е. какую ценность создает стратегия, удовлетворяет ли она потребителей и какие финансовые результаты приносит для акционеров. В стратегической карте охарактеризована связь между финансовой сферой, управленческими процессами и контролем стратегического плана. Тор-менеджмент компании широко использует стратегическую карту для стратегического планирования и это является мозговым центром деятельности команды.

Балансированная стратегическая карта охватывает идею комплексного управления качеством, которая объединяет следующие характеристики: оценка качества со стороны потребителей, кайзен или программа постоянного совершенства, объективная связь, финансовый анализ, данные о состоянии внутренних бизнес-процессов и данные о результатах деловых стратегий. Комплексное управление качеством охватывает следующие направления:

1. Основная ответственность за правильную идентификацию потребностей и требований покупателей.
2. Донесение ожидания покупателей до создателей товаров.
3. Правильное и своевременное оформление заказов.
4. Проверка получения покупателями необходимых инструкций при использовании товара.
5. Ответственность за поддержание связей с покупателями после продажи, чтобы не потеряли они свою удовлетворенность.
6. Аккумулирование идеи покупателей по улучшению продукции и обслуживанию и донесение их до соответствующих отделов компании.

Основу стратегической карты представляют следующие характеристики: уточнение стратегических предпосылок, стратегическое предвидение, реагирование на особые обстоятельства, контроль выполнения задач.

Стратегический мониторинг дает возможность обсудить факторы успеха компании:

1. Контроль издержек
2. Валовая прибыль
3. Процент возврата проданных товаров
4. Спецификация продукта
5. Стоимость проданных товаров на одного работника
6. Расширение товарной линейки
7. Предложение новых продуктов конкурентами.

Во время стратегического контроля невозможно оставить без внимания маркетинговый контроль, который рассматривает следующие составляющие маркетинговой ситуации:

1. Маркетинговая среда – функциональная и широкая среда
2. Маркетинговая стратегия – интенсивный рост, интеграционный рост и диверсификационный рост
3. Маркетинговая организация
4. Маркетинговые системы
5. Производительность маркетинга
6. Маркетинг – микс (программа на уровне компании и потребителей).

Типологизация маркетингового контроля

Тип контроля	Цель контроля	Подходы
Контроль ежегодных планов	Степень достижения Запланированных результатов	Анализ сбыта Анализ доли рынка Сравнение затрат и продаж Финансовый анализ Рыночный анализ
Контроль рентабельности	Денежные доходы и издержки	Рентабельность товаров Рентабельность покупателей Рентабельность сегментов рынка Рентабельность каналов сбыта Рентабельность размеров заказа
Контроль эффективности	Эффективность расходования средств и влияние маркетинговых расходов	Эффективность торгового персонала Эффективность рекламы Эффективность стимулирования сбыта Эффективность распределения
Стратегический контроль	Степень использования рыночных возможностей	Маркетинговый контроль Анализ качества маркетинга Анализ этической и социальной ответственности компании

Следовательно, стратегическая карта связывает 2 направления анализа – качество эффективность управления бизнес-процессами и финансовые результаты (прибыль и доход на 1 акцию). Мы можем сделать вывод, что финансовые и операционные цели взаимосвязаны.

Рассмотрим стратегическую карту по 4 направлениям.

1. По направлению финансов – финансовая оценка состояния компании, т.е. насколько хорошо работает компания для акционеров.

Стратегические цели	Стратегические индикаторы
Рентабельность инвестированного капитала	Показатель рентабельности инвестированного капитала
Денежные потоки и прирост количества продаж	Исчисление денежного дохода и прирост производства
Прибыльность	Маржа прибыли
Минимизация затрат	Исчисление затрат
Прибыль на 1 акцию	Финансовый коэффициент
Диверсификация финансовых рисков.	Индекс риска

2. По направлению потребителей – степень удовлетворенности потребителей и потребительские отношения.

Стратегические цели	Стратегические индикаторы
Удовлетворение потребности целевой аудитории и укрепление ориентации на потребителей	Создание потребительской ценности и мероприятия разработки нового товара.
Улучшение состояния партнерских сетей и развитие партнерских отношений	Процент рекламации. Срок доставки
Обратная связь	Эффективность гарантированного обслуживания
Охват рынка	Доля рынка и рейтинг продаж. Изучение рыночной ситуации

3. По направлению внутренних бизнес-процессов – совместимость с техническими стандартами, имидж компании и конкурентоспособность, надежность и безопасность.

Стратегические цели	Стратегические индикаторы
Инновационный продукт и инновационное обслуживание. Качество функционирования каналов распределения.	Доходы и прибыль.
Сокращение производственных затрат. Улучшение эксплуатационных характеристик.	Производительность труда.
Логистика – организация торговых отношений.	Операционный цикл.
Безопасность.	Оценка качества.

4. По направлению обучения и развития – улучшение ценности и мотивация.

Стратегические цели	Стратегические индикаторы
Бихевиоризм – сплоченность в организационной деятельности. Создание атмосферы тотальной сплоченности.	Ведение персонала. Внедрение трудовой культуры.
Бенчмаркинг – инновационный опыт.	Технологическое лидерство.
Стратегическая информация.	Информация о конкурентах и стратегические действия.
Организационное развитие и постоянное улучшение.	Улучшение операционных процессов и цикл разработки продукта.

На протяжении времени сильно изменились представления об организационной эффективности. Некогда успешной считалась организация, сосредоточенная на внутренних задачах, со структурированным взаимодействием сотрудников, самодостаточная, управляемая сверху вниз. В будущем организациям требуется внешняя фокусировка, гибкие взаимодействия между сотрудниками, взаимозависимость и управление снизу вверх, которые ассоциируются с успешной стратегией.

Подходы к успешным организационным решениям

Характеристика	Подходы
организация	сеть
фокусировка	внешняя
стиль	гибкий
источник силы	изменения и бескомпромиссное качество
структура	взаимозависимая вдохновляющее лидерство
охват рынков	глобальный
финансирование	в реальном масштабе времени

Усилия по реформированию организационных структур связаны с сокращением функции контроля и обеспечением открытости организаций внешним влияниям. Мировое экономическое сообщество использует следующие характеристики при оценке успешности деятельности компании: качество менеджмента, качество товаров или услуг, новаторство, ценность долгосрочных инвестиций, финансовая стабильность, способность привлекать, удерживать и развивать талантливых работников, ответственность перед местным сообществом и окружающей средой и использование активов корпорации.

	Качество	эффективность	реагирование
маркетинг	Информация о преимуществах потребителей.	Рекламная компания для целковой аудиторрии. Оптимизация рекламных затрат.	Зафиксирование изменений рыночных тенденций и обеспечение реагировании.
Бизнес – процессы	Стандарты для разработки продукта.	Минимизация отходов и максимизация полезных отходов.	Производственная гибкость и срочная адаптация в деловой среде.
Исследование и разработка	Связь между потребностей потребителей и оптимальных способностей производства.	Создание полномасштабного прототипа и тестирование идея.	Внедрение инноваций и паралельная работа над процессамы и продуктами.
Бухгалтерский отчет	Обеспечение функциональных менеджеров информацией для принятия эффективных решений.	Компютеризация отчета.	Обеспечение приема данных в режиме реальной времени.
Реализация	Принцип эффективного партнерства.	Совершенствование ценности и проведение деловых переговоров.	Эффективный график доставки и управление складскими запасамы.
Управление персоналом.	Переподготовка персоналов.	Минимизация текущести кадров.	Обеспечение дополнительными кадрами в случае активности реализации.

Вывод. Направления стратегической карты указывают на то обстоятельство, что сбалансированная стратегическая карта связывает бизнес – стратегии компании с созданием ценностей и охватывает критерий оценки реализации стратегии в краткосрочной перспективе. Использование стратегической карты приносит компании конкретные результаты, например стратегические менеджеры имеют возможность реагировать и принимать адекватные решения и выработать управленческие действия в режиме реального времени; долгосрочный успех бизнеса, а также контроль предпринимательских и инновационных способностей в деловой среде. Менеджмент компании на основе стратегической карты осуществляет разработку мероприятий по следующим организационным вопросам: количество заказов, обслуживание клиентов, темп миграции клиентуры, эксплуатационные затраты, претензии потребителей.

Литература

- [1] Р. Робинсон – стратегический менеджмент. Питер. 2014.
- [2] М. Алберт – менеджмент. 2012.
- [3] К. Келлер – маркетинг менеджменту питер. 2012.

BANKIN MALİYYƏ SABİTLİYİNİN TƏHLİLİ

G. Ş. Mahmudova

Doktorant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti(UNEC),

“NBC Bank” ASC,

aliyeva_gular@yahoo.com

mobil tel.: (+994 55) 4510484

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 09 mart 2016; Çapa qəbul edilmişdir 17 iyun;
online-da çap edilmişdir 30 iyun 2016

Received 09 March 2016; accepted 17 June 2016; published online 30 June 2016

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi bankın maliyyə sabitliyinin səviyyəsini müəyyən etməyə imkan verən bank aktivləri və passivlərinin strukturunun təhlilidir. Tədqiqat işi əsaslı və sistemli təhlil üsulları əsasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti: aktiv və passivlərin strukturu bankın cari maliyyə durumuna, onun likvidliyinə, keçirilən əməliyyatların ümumi effektivliyinə və bütün cari və gələcək risklərin səviyyəsinə təsir edir. Banklar fəaliyyət prosesində daim maliyyə risklərinə məruz qalır. Bu risklərin miqyası ehtimalla, gəlirlərin və bankların şəxsi kapitalının mümkün itkilərinin ölçüsüylə xarakterizə edilir. Tədqiqatın nəticəsi: bankın maliyyə fəaliyyəti risklərinin növləri faiz riski, likvidlik riski, kred riski, valyuta riski, ödəniş qabiliyyətinin olmaması riskidir. Bu risklərin maliyyə analitikləri tərəfindən təhlili bankın rəhbərliyinə onların mümkün neqativ nəticələrinin minimallaşdırılması üzrə tədbir görməyə imkan verir.

Açar sözlər: maliyyə sabitliyi, aktiv və passivlər, faiz riski, valyuta riski, ödəniş qabiliyyətinin olmaması riski.

JEL Classification Codes: G32

ANALYSIS OF THE BANK FINANCIAL STABILITY

Abstract

The main purpose of the research is to determine the level of analysis of the bank's financial stability in the structure of assets and liabilities of the bank. The research was carried out on the basis of fundamental and systematic analysis techniques. Practical importance of the research: The structure of assets and liabilities affects current financial position of the bank, its liquidity, and the effectiveness of the operations and all current and future level of risks. Banks are constantly exposed to financial risks in the process of their existence. The scale of the risks is characterized

by probability, income and the size of possible loss of bank equity. The results of the research: The types of risks in the financial activities of the bank are interest rate risk, liquidity risk, credit risk, currency risk, the risk of insolvency. The risks which are analyzed by financial analysts allow the bank managers to take action about to reduce their possible negative consequences.

Key words: financial stability, assets and liabilities, interest rate risk, currency risk, the risk of insolvency.

АНАЛИЗ ФИНАНСОВОЙ УСТОЙЧИВОСТИ БАНКА

Резюме

Основная цель исследования состоит в том, чтобы определить уровень анализа финансовой устойчивости банка в структуре активов и пассивов банка. Исследование проводилось на основе фундаментальных и систематических методов анализа. Практическая значимость: структура активов и пассивов влияет на текущее финансовое положение банка, его ликвидность, а также эффективность операций и на уровень всех текущих и будущих рисков. Банки постоянно подвергаются финансовым рискам в процессе их деятельности. Шкала рисков характеризуется вероятностью, размером возможной потери дохода и собственного капитала банка. Результаты научно-исследовательской работы: ниже перечислены виды финансовых рисков: риск изменения процентных ставок, риск ликвидности, кредитный риск, валютный риск, риск неплатежеспособности. Анализ рисков финансовыми аналитиками позволяют руководителям банка принять меры, чтобы уменьшить их возможные негативные последствия.

Ключевые слова: финансовая стабильность, активы и пассивы, риск изменения процентных ставок, валютный риск, риск неплатежеспособности.

Bankın maliyyə sabitliyinin səviyyəsini müəyyən etməyə imkan verən ilk addım bankın aktiv və passivlərinin strukturunun təhlilidir.[2]

Aktivlərin və passivlərin struktur təhlili [4] bank əməliyyatlarının diversifikasiyası səviyyəsinin kafiliyinin üzə çıxarılması, bankın bank xidmətləri və məhsul bazarının müxtəlif segmentlərində xarici vəziyyətin inkişafından, ümumiqtisadi və regional tendensiyalardan, bir müştərinin və ya öz arasında əlaqəli olan müştərilərin davranışından asılılıq dərəcəsinin müəyyən edilməsi üçün keçirilir.

Bankın ehtiyat bazası strukturunun təhlili bankın passivlərinin kəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikaları nöqtəyi-nəzərindən onlar haqqında ümumi təsəvvür verir.

Bankın aktiv əməliyyatları strukturunun təhlili onun ehtiyatlarından istifadənin istiqamətlərinin və iqtisadi məqsədəuyğunluğun qiymətləndirilməsini və ayrıca aktiv əməliyyatların risk təhlilini təşkil edir. Aktivlərin strukturunun təhlili zamanı növbəti məqamları nəzərə almaq əhəmiyyətlidir:

* *bankın balansında işləyən aktivlərin payı*. Onlar ən azı 50% olmalıdır. Bankın balansında olan pis aktivlərlə və əmlakla həddən artıq yüklənməsi aktivlərin qaytarılmasının azalmasına və likvidliyin itməsinə gətirib çıxarır;

* *işləyən aktivlərin əsas növlərinin nisbəti*: kreditlər və qiymətli kağızlar. Hesab edilir ki, bankın aktivləri portfelində kreditlərin payı balansın valyutasının 60-65%-ni ötməməlidir, qiymətli kağızların payı isə 20-25% olmalıdır. Burada bankın (kassada və "Nostro" hesablarında qalıqlar) kassa aktivlərinə diqqəti yetirmək lazımdır, çünki onlar banka gəlir gətirərək, konversiya əməliyyatlarının bütün növlərinin keçirilməsi zamanı işləyir və həmçinin icarə və ipoteka əməliyyatlarına (kreditləşdirmənin mülki təmin edilmiş formalı olan) və trest əməliyyatlarına (burada kredit və sistem riskinin bir hissəsi bankın müştərisinin üzərinə düşür) ən yüksək likvidlik səviyyəsinə malikdirlər;

* *kredit portfelinin strukturu*: kredit portfelinin strukturunun təhlili Rusiyada sistem risklərinə xüsusi məruz qalan banklararası kreditlərin payını, təmin edilmiş və təmin edilməmiş kreditlərin payını aşkar etməlidir, əmanətlərin regional və sahə üzrə strukturlarını, uzunmüddətli və qısamüddətli ssuda əməliyyatlarının həcmələrini göstərməlidir;

* *bank filialları üzrə kredit qoyuluşları* və digər aktivlərin strukturu: aktiv əməliyyatların əhəmiyyətli həcminə malik olan filialları seçmək və bu əməliyyatlara və onların ayrı növlərinə ümumi limitlərin artırılmasının və ya azaldılmasının məqsədəuyğunluğunu təhlil etmək lazımdır. Bu təhlil, şübhəsiz ki, filialların aktiv əməliyyatlarının effektivlik göstəricilərinin cəlb edilməsiylə keçirilməlidir.

Passiv əməliyyatların strukturunun təhlili zamanı aşağıdakılara diqqət yetirmək lazımdır:

* bankın şəxsi və cəlb edilmiş ehtiyatlarının nisbəti;

* banklararası bazardan asılılıq səviyyəsi. Banklararası kreditlərin payı cəlb edilmiş ehtiyatların ümumi həcmində 10-12%-i ötməməlidir;

* cəlb edilmiş vəsaitlərin 70-75%-ni formalaşdırmalı, tələb olunana qədər hesablarda və əhalinin hesablarında sabit qalıqlar;

* depozitlər bazarının müxtəlif sektorlarından, xüsusilə maliyyə böhranı dövrlərində panikaya daha çox məruz qalan əhalinin vəsaitlərindən asılılıq səviyyəsi;

* cəlb edilmiş ehtiyatlardan istifadə müddətidir ki, bu da ehtiyatların idarə edilməsi sahəsində bankın siyasətini qiymətləndirməyə imkan verir: uzun depozitlərin cəlb edilməsi bank tərəfindən nə qədər müvəffəq olunarsa, uzunmüddətli və ya qısamüddətli sərmayə bank tərəfindən həyata keçirilir;

* filiallarda ehtiyatların strukturunu. Bu təhlil bankın hansı filiallarının donor olmasını (yəni, yalnız şəxsi aktiv əməliyyatların keçirilməsi üçün istifadə edilməyən ehtiyatlar cəlb etmir, həm də başqa filialların əməliyyatlarını cəlb edir) və hansı yad ehtiyatlardan istifadə etmələrinin müəyyən edilməsi üçün lazımdır. Təhlilin növbəti mərhələsində, bir ehtiyatların bir filialdan digər filiala ötürülməsinin nə qədər effektiv olmasını, onun onların fəaliyyətinin müflisliyini gizlədib-gizlətmədiyini qiymətləndirmək çox əhəmiyyətlidir.

Aktivlərin və passivlərin strukturu bankın cari maliyyə durumuna, hər şeydən əvvəl onun likvidliyinə, keçirilən əməliyyatların ümumi effektivliyinə və bütün cari və gələcək risklərin səviyyəsinə təsir edir.

Bankın maliyyə fəaliyyətinin risklərinin təhlili. Banklar fəaliyyətləri prosesində daim maliyyə risklərinə məruz qalır ki, onların da miqyası ehtimalla və gəlirlərin və bankların şəxsi kapitalının mümkün itkilərinin ölçüsü ilə xarakterizə edilir. Bankın maliyyə fəaliyyəti risklərinin təhlili bankın maliyyə analitiklərinin əhəmiyyətli funksiyalarından biridir:[3]

Faiz riski – bank marjasının azalmasına, yox olmasına və ya mənfəətin artmasına səbəb olan bank üçün gözlənilməyən, qeyri-əlvərişli faiz dərəcələrinin dəyişməsinə görə itkilər imkanındır. Faiz riski bankın eyni icra müddətlərinə malik olan tələbləri və öhdəliklərinin həcmində təsbit edilmiş faiz dərəcəsi ilə uyğunsuzluğundan yaranır.

Məlum olduğu kimi, bazarın faiz dərəcələrinin qeyri-əlvərişli dəyişməsinə görə bankın məruz qala biləcək itkiləri, hansılar ki, iki cür təzahür olunur, bir tərəfdən kəskin düşmə şəklində (hətta mənfəət sahəyə keçid ola bilər) faiz marjası və digər tərəfdən iqtisadi vəziyyətin qeyri-əlvərişli dəyişməsi şəklindədir ki, nəticədə bu, bankın bazar kapitallaşdırmasının dərəcəsinə mənfəət təsir edir. Faiz riskinin əsas göstəricisi bankın və onun xalis faiz marjasının faiz gəlirinin mümkün itkilərinin ehtimalı və ölçüsüdür. Bank öz aktivlərinin və passivlərinin yerləşdirilməsi və cəlb edilməsi müddətlərini, faiz dərəcələrinin dəyişməsinə həssas aktivlər üzrə gəlirliliyin səviyyəsini, faiz dərəcələrinin dəyişkənliyi diapazonu dəyişdirərək, faiz riski göstəricilərini minimallaşdırma bilər.

Likvidlik riski maliyyə aktivlərinin ödəniş vasitələrinə itkisiz sürətli konversiyasının qeyri-mümkünlüyü ilə şərtləndirilib. Aktiv əməliyyatlar planında likvidlik riski satıla bilən aktivlərin satışıyla, passiv əməliyyatlar planında isə - vasitələrin yeni mənbələrinin sürətli cəlb edilməsi ilə yaranır.

Kredit riski problemli kreditlərin yaranmasıyla şərtləndirilib ki, bu zaman borc alan müqavilədə nəzərdə tutulmuş ssuda və faizlərin ödənilməsi həcmi və şərtləri üzrə öhdəlikləri yerinə yetirə bilmir və ya bunu istəmir. Kredit riski bank fəaliyyətinə məxsus ən əhəmiyyətli risklərdən biridir. Kreditləşdirmənin həcmi və gəlirliliklərinin artmasının az templəri bankları müntəzəm və planlı şəkildə kredit risklərini

idarə etmə metodologiyasını hazırlamağa, təkmilləşdirməyə və gündəlik bank təcrübəsində onun reallaşdırılması üçün təşkilati strukturlarını yaratmağa vadar edir.

Valyuta riski xarici ticarət, kredit, valyuta əməliyyatlarının keçirilməsi, aktivlərin, passivlərin və pul tələblərinin və mübadilə kurslarının dəyişməsi ilə əlaqədar öhdəliklərin dəyərinin dəyişməsi səbəbindən fond və mal birjalarında əməliyyatları zamanı baş verir. Müəyyən valyuta üzrə uzun mövqeyə malik istənilən bank (onun xarici valyutada tələblərinin məbləği onun öhdəliklərinin məbləğini üstələyirsə), əgər bu valyutanın məzənnəsi enməyə başlayarsa, zərər çəkmə riskinə məruz qalır. Əgər valyutanın məzənnəsi artmağa başlayarsa, itki təhlükəsi qısa valyuta mövqeyinə malik bank üçün də mövcuddur (onun xarici valyutada tələblərinin məbləği onun tələblərinin məbləğini ötürsə). Valyuta riski yalnız xarici valyutada olan pul vəsaitlərinə aid deyil, həm də qismən bankın valyuta qoyuluşları və öhdəliklərinə də aiddir.

Ödəniş qabiliyyətinin olmaması riski (və ya bank kapitalının az olması riski) kritik uzunmüddətli dövr ərzində bankın xərcləri onun gəlirlərini ötdüyü zaman yaranır.

Maliyyə analitikləri tərəfindən sadalanan risklərin təhlili və qiymətləndirilməsi bankın rəhbərliyinə onların mümkün neqativ nəticələrinin minimallaşdırılması üzrə tədbir görməyə imkan verir.

Ədəbiyyat

- [1] Banklar haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu;
- [2] Aktivlərin təsnifləşdirilməsi və mümkün zərərlərin ödənilməsi üçün xüsusi ehtiyatların yaradılması Qaydaları;
- [3] Banklarda risklərin idarə olunması haqqında Qaydalar;
- [4] Maliyyə sabitliyi icmalı 2014-cü il və 2015-ci il;
- [5] Məmmədov Z.F. Finans iqtisadiyyatı. – Bakı: Qanun, 2003. - 375 s.

ИССЛЕДОВАНИЕ СОСТАВА АЛИФАТИЧЕСКИХ КЕТОНОВ

С. М. Аббасова

Старший преподаватель, UNEC

Tel:(+994 50) 530 02 15

E-mail : uzeirqasimli@yandex.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 05 aprel 2016; Çapa qəbul edilmişdir 27 may;
online-da çap edilmişdir 30 iyun 2016

Received 05 April 2016; accepted 27 May 2016; published online 30 June 2016

Резюме

Физическими и химическими методами идентификации установлено, что применение гидропероксида олефина в реакции присоединения олефинов с альдегидами способствует получению метилалкилкетонов алифатического ряда. На примере исследования реакции присоединения н-гексена-1 к ацетальдегиду показано, что реакция протекает с присоединением в основном по альфа-углеродному атому и частично по бета-углеродному атому олефина с образованием, как нормального, так и разветвленного кетон.

Ключевые слова: свободнорадикальное присоединение, алифатические кетоны, гидропероксид, метилалкил кетоны.

JEL Classification Codes: H75

ALİFATİK KETONLARIN TƏRKİBİNİN TƏDQIQI

Xülasə

Fiziki-kimyavi təhlil üsulları ilə müəyyən edilmişdir ki, olefinlərin aldehidlərə birləşmə reaksiyasının olefinlərin hidroperoksidi iştirak ilə aparılması alifatik ketonların metilalkilketonların alınmasına səbəb olur. n-heksenin asetaldehidə birləşmə reaksiyasının tədqiqi misalında göstərilmişdir ki, birləşmə reaksiyası əsasən olefinin alfa-karbon atomuna, az miqdarda isə betta-karbon atomuna birləşməsi ilə gedərək normal və şaxəli quruluşlu ketonlar alınır.

Açar sözlər: sərbəst radikal birləşmə, alifatik ketonlar, hidroperoksid, metilalkil ketonlar.

STUDY OF ALIPHATIC KETONES

Abstract

It has been established use of the hydroperoxide olefins with aldehydes that contributes to obtaining aliphatic ketones. It has been shown that the addition

reaction generally proceeds with attachment at the alpha-carbon atom, and partly on the beta carbon atom of the olefin to form as normal and branched ketones.

Key words: free-radical accession, aliphatic ketones, hydroperoxide, methylethyl keton.

Постановка проблемы. Кетоны алифатического и алициклического ряда и их производные представляют собой ценные продукты органического и нефтехимического синтеза, и являются полупродуктами или исходным сырьём для получения синтетических волокон, ароматизаторов, душистых композиций, поверхностно-активных соединений и др.

Целью настоящего исследования является изучение состава и структуры алифатических кетонов, полученных свободнорадикальным присоединением, олефинов к алифатическим альдегидам применены для приготовления композиций для мыл. Анализ литературных источников показывает, что одним из перспективных и простых методов получения алифатических кетонов является реакция свободнорадикального присоединения алифатических альдегидов к олефинам в стационарном и непрерывном режиме [1-4] с использованием в качестве инициаторов трет-бутил гидропероксида и изопропилбензола, а также (трет-бутил) пероксида и трет-бутил пербензоата.

Однако, вышеперечисленные инициаторы у нас в республике не производятся, закупка их в зарубежных странах обходится дорого, и это, в конечном счёте, отражается на себестоимости целевого продукта. С этой точки зрения для проведения реакции присоединения карбонильных соединений к олефинам представляет интерес впервые в качестве инициатора использовать гидропероксид самого олефина, полученного инициированным жидкофазным окислением олефина кислородом воздуха.

Поиск оптимальных условий окисления олефинов осуществлён на примере н-гексена-1. Изучено влияние различных параметров: температуры и продолжительности опытов на выход и состав продуктов реакции. Найдены оптимальные условия синтеза гидропероксида н-гексена-1: скорость подачи воздуха 20 л/час, температура 45⁰С и продолжительность 5 часов. Выход при описанных условиях составляет 10,2 – 12,0 % масс. на исходный олефин.

Полученный гидропероксид н-гексена-1 без предварительного выделения из оксидата использовали для присоединения ацетальдегида к н-гексену-1. Таким образом, в результате исследования реакции присоединения олефинов к карбонильным соединениям в присутствии гидропероксида самого олефина, установлена возможность синтеза кетонов алифатического ряда.

Состав и структура полученных кетонов доказаны физическими и химическими методами идентификации, на примере кетона, полученного присоединением н-гексена-1 с ацетальдегидом.

Физические методы анализа приведены газо-жидкостной хроматографированием (ГЖХ) на приборе «Цвет 500М» и спектроскопией на приборе ИК-Фурье фирмы «Bruker» модель ALPNA при диапазоне 400-4000 см⁻¹.

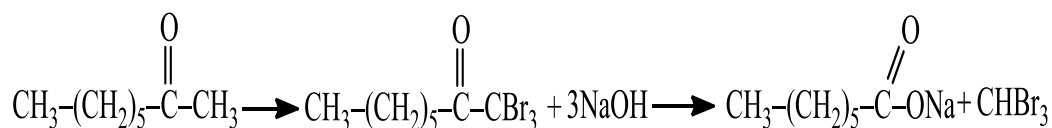
При хроматографировании кетона синтезированного иницированным присоединением ацетальдегида к 92 – 96%-ным н-гексеном-1 получается продукт, состоящий из двух пиков. С целью выяснения состава полученных продуктов, синтезирован н-гексен-2, дегидратацией первичного гексилового спирта над окисью алюминия, обработанной хлористым водородом в жёстких условиях, способствующих изомеризации образовавшегося н-гексена-1 в н-гексен-2, с последующим выделением его из катализата чёткой ректификацией. При найденных для реакции присоединения гексена-1 с ацетальдегидом в оптимальных условиях синтезирован 3-метилгептанон-2 присоединением гексена-2 с ацетальдегидом.

При хроматографическом анализе, последний оказался хроматографически идентичным с малым из двух пиков на ГЖХ аддукта 1:1 ацетальдегида с н-гексеном-1, результаты которого отражены на рис.1.

Таким образом, экспериментально подтверждено частичное протекание реакции по бета-углеродному атому олефина с образованием соответствующего разветвленного кетона.

С целью исследования состава и структуры продуктов пользовались также химическими методами. Для этого окислением вторичного октилового спирта бихроматом калия и дегидрированием первичного октилового спирта на медно-серебряном катализаторе при 350⁰С по известной методике [5] были получены, соответственно, октанон-2 и октаналь. При хроматографировании метилгексилкетона, полученного иницированным присоединением ацетальдегида к н-гексену-1, с последовательной добавкой полученных встречным синтезом октанала и октанона-2, последний совпал с большим из двух пиков. Идентичность их доказана и ИКС-методом (рис.1.)

Известно, что [6] метилалкилкетоны легко дают галоформную реакцию, характерную для метилалкилкетонов. С целью доказательства состава полученного кетона проведено исследование действием раствора едкого натрия на смесь метилгексилкетона брома и льда, получен бромформ в виде тяжёлых маслянистых капель тёмно-жёлтого цвета. Реакция протекает по схеме:

Некоторые из синтезированных кетонов охарактеризованы кристаллическими производными. Так, взаимодействием их с рассчитанным количеством ди-нитрофенилгидразона в виде раствора в концентрированной серной кислоте в весовом соотношении 1:1, разбавленного восьмикратным количеством абсолютного этилового спирта, получены соответствующие динитрофенилгидрозоны (ДНФГ), которые после промывки холодным абсолютным спиртом охарактеризованы температурой плавления и содержанием азота, оказавшимся близким к вычисленному (таб. 1).

С учётом практически ценных свойств алифатических кетонов и возможности получения предлагаемым способом с достаточно высокими оценками при органолептическом исследовании способствует применению их в составе композиций для туалетного мыла.

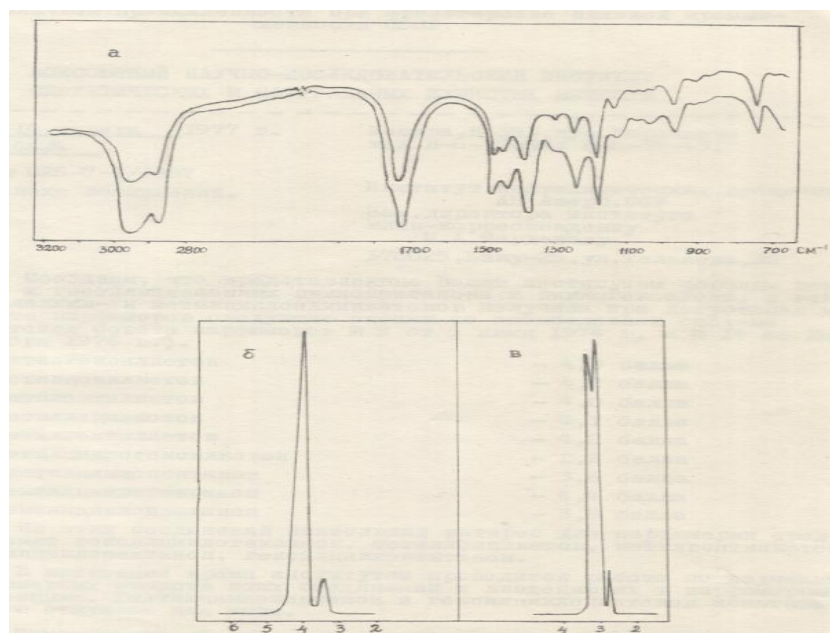

Рис.1. Хроматограмма и ИКС метил-н.-гексилкетона.

а) ИКС аддукта 1:1 н-гексена-1 с ацетальдегидом и октанона-2, полученного из октилового спирта.

б) ГЖХ продукта с добавкой октанона-2, полученного окислением втор.-октилового спирта.

в) с добавкой октаналя, полученного дегидрированием первичного октилового спирта

Выводы. В результате проведённых физико-химических исследований состава и структуры метилалкилкетонов, полученных свободнорадикальным присоединением н-гексена-1 с ацетальдегидом в присутствии гидропероксида самого олефина показано, что реакция протекает с присоединением по альфа-углеродному атому и частично по бета-углеродному атому олефина с образованием, как нормального так и разветвлённого кетонов.

Литература

- [1] Нонхибел Д., Уолтон Дж. «Химия свободных радикалов», Изд. «Мир», М. 1977. 345с.
- [2] Сулейманова Э.Т., Мехтиев С.Д., Миргасанова М.И. и др. Реакция свободно радикального присоединения алифатических альдегидов к цикленам и разработка способа получения алкилциклоалкил кетонов. // Нефтехимия, 1979, №3. Т XIX, с.452-457.
- [3] Сулейманова Э.Т., Хейфиц Л.А., Подберёзина А.С. и др. Получение душистых веществ радикальным присоединением карбонильных соединений к циклододецену. // Масло-жировая промышленность, 1987, №9. С. 27-29.
- [4] Аббасов М.Ф. Синтез кетонов циклододеконового ряда.//Азерб.Хим. Журнал, 2003. №2, с.62-67.
- [5] Кост. А.Н. «Общий практикум по органической химии». М.Изд. «Мир», 1965., 343.
- [6] «Препаративная органическая химия», пер. с польск., М., ГХИ, 1959, с.179.

ÖLKƏ BRENDİNİN FORMALAŞASI VƏ İNKİŞAF XÜSUSIYYƏTLƏRİ (AZƏRBAYCAN TİMSALINDA)

T.S.Suleymanov

müəllim, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
(MSc in Business Administration. Linköping Universiteti)

e-mail: turan.suleymanoff@gmail.com

mobil: +994502163574

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 09 mart 2016; Çapa qəbul edilmişdir 17 iyun;
online-da çap edilmişdir 30 iyun 2016

Received 09 March 2016; accepted 17 June 2016; published online 30 June 2016

Xülasə

Son on illikdə məhsul, xidmət və korporativ brendlərlə yanaşı həyata vəsiqə alan və tədqiqatçılar arasında populyarlıq qazanan brend növlərindən biri də yer, şəhər və ölkə brendləridir. Ölkə brendləməsi o qədər populyarlaşmışdır ki, artıq onların müqayisəsi üçün “ölkə brend indeksi” adlanan yeni kriteriyadan da istifadə olunur. Məqalə brendləmə sahəsində mövcud olan nəzəri və praktiki biliklərin Azərbaycan nümunəsində ölkələrin brendləməsinə tətbiq olunmasından bəhs edir. Məqalədə ilk öncə ölkə brendləməsinin aparılmasının zərurətləri və onun digər brend növlərindən fərqli cəhətləri və özünə məxsus xarakteristikası öz əksini tapmışdır. Daha sonra ölkə brendinin uğurla qurulması üçün beş əsas mərhələ təklif olunur. Bu mərhələlər brend auditin aparılması, brend kimliyinin yaradılması, brendin mövqeləndirilməsi, brendləmənin tətbiqi və nəzarət daxildir. Məqalədə Azərbaycan nümunəsində uğurlu ölkə brendinin qurulması zamanı hər bir mərhələdə görülməli işlər və aparılma qaydları da öz əksini tapıb.

Açar sözlər: brend, ölkə brendi, brendləmə, ölkə brendinin qurulması, Azərbaycan.

JEL Classification Codes: M31

THE FORMATION AND DEVELOPMENT FEATURES OF THE COUNTRY BRAND (Case of Azerbaijan)

Abstract

In the last decade, parallel to product, service and corporate branding, a new concept, nation, city and place branding have been developed and gained popularity among scholars. Popularity of nation branding has even led to the creation of the "nation branding index" to measure and compare country brands. The aim of this article is to implement existing theoretical and practical branding knowledge into

country branding in the particular case of Azerbaijan. The Author identifies the significance of country branding and specific characteristics of nation brand and suggests five steps for successful country branding. These steps include; brand audit, brand identity building, brand positioning, implementation and controlling. In addition, the author also suggests work to be done at each stage of successful country branding in the case of Azerbaijan.

Key words: brand, nation brand, branding, country branding, Azerbaijan

ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ БРЕНДА СТРАНЫ (на примере Азербайджана)

Резюме

В последние годы наряду с товарными, сервисными и корпоративными брендами, одним из разновидностей брендов, получивший путевку в жизнь и завоевавший популярность среди исследователей, является бренд по местности, городу и стране. Брэндинг по странам стал настолько популярным, что уже для сравнений между ними стал применяться новый критерий под таким названием как «индекс бренда страны». В этой статье говорится об использовании существующих теоретических и практических знаний в области брэндинга различных стран на примере Азербайджана. Автор в первую очередь подчеркивает необходимость проведения брэндинга страны, а также его отличительные черты от других брендов и своеобразную характеристику. Далее предлагается пять важных этапов для успешного создания бренда страны. В эти этапы входят проведение аудита, создание личности бренда, позиция бренда, внедрение брэндинга и контроль. Также в статье отражено выполнение работ и правила проведения на каждом этапе во время создания бренда страны на примере Азербайджана.

Ключевые слова: бренд, бренд страны, брэндинг, создания бренда страны, Азербайджан.

Gün ərzində yüzlərlə brendlərlə rastlaşırıq. Bu firma və məhsul brendləri artıq həyatımızın ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Həmin brendlərdən bəziləri bizim şüurumuzda elə güclü inam və sevgi yaradıb ki, tərəddüd etmədən yüzlərlə brend arasında məhz onları seçirik. Firma və məhsul brendləri arasında elələri də var ki, dünya çapında onların loqosu bir sıra böyük ölkələrin bayrağından daha yaxşı tanınır. Belə bir faktın mövcudluğu brend və brendləmənin müasir dünyamızda oynadığı rolun əhəmiyyətini bir daha təsdiq edir. Dilimizdə istifadə etdiyimiz brend sözünün mənşəyi ingilis dilindəki “brand” sözüdür. Riezebosa (2003) görə qədim

Norse (Skandinaviya) dilində damğalamaq mənasını verən “brandr” sözü vikinqlər tərəfindən İngiltərəyə gətirilərək müasir ingilis dilinin tərkib hissəsinə çevrilmişdir.

Müasir dövrdə brendlər və brendləmə prosesi məhsul və firma brendlənməsindən tutmuş ölkə və yer brendlənməsinə qədər bir çox sahədə tətbiq olunur. İşlənmə sahələrindən asılı olaraq brendləri dörd kateqoriyaya ayıra bilərik. Bura məhsul, xidmət, korporativ və nəhayət, ölkə və ya yer brendləri daxildir. İqtisadi ədəbiyyatda hər bir brend növünə müxtəlif yanaşmalar var ki, bu da brendə hamı tərəfindən qəbul olunan konkret bir tərifi verilməsini çətinləşdirir. Brend firmanın ən qiymətli aktiviti, müştərilərə təsir edən ad, məhsul və xidmətləri digərlərindən fərqləndirən göstərici və sair kimi başa düşülə bilər.

Ümumilikdə isə brendi Çernatoninin (2001b) tərif etdiyi kimi, gözəl bir təcrübə vəd edən emosional və funksional dəyərlər toplusu kimi başa düşə bilərik. Qərbi dünyasında uzun müddət brendlərdən məhsul və xidmətləri inkişaf etdirmək və onları başqalarından fərqləndirmək üçün istifadə edilirdi. Lakin 1990-cı illərdən bu yana iqtisadi ədəbiyyatda yeni bir brend növü – korporativ brend terminindən istifadə edildi. Bu yeni konsept müəssisə və ya firmanın ümumi brendinin yaradılması üçün tətbiq olunur.

Məhsul, xidmət və korporativ brendlərlə yanaşı, son zamanlar həyata vəsiqə alan yer və ölkə brendləri də çox böyük populyarlıq qazanmaqdadır. Hətta son bir neçə ildə ölkə brendlərinin populyarlığını müqayisə etmək üçün “ölkə brend indeksi” adlanan yeni kriteriyadan da istifadə olunur. Hər bir ölkədə turizm, mədəniyyət və mədəni irs, biznes mühitinin yaxşılığı, həyatın keyfiyyəti və dəyərlər sistemi ölkə brend indeksini təyin edən zaman əsas göstəricilər kimi götürülür. 2015-ci ildə aparılan araşdırmalara görə, brendləmədə ilk yerləri Amerika Birləşmiş Ştatları və Almaniya tutur. Uyğun olaraq Birləşmiş Krallıq üçüncü, Fransa dördüncü və Kanada beşinci yerlərdə qərarlaşıb (Anholt-GfK Roper Nation Brands IndexSM). Beynəlxalq praktika göstərir ki, yaxşı brendlənmə gələn turistlər, qoyulan investisiya və ixracın artması nəticəsində ümumdaxili məhsulun artımında öz əksini tapmaqla yanaşı, ölkənin yumşaq gücünü -“soft power”i də artırır. Buna görə də bir çox ölkələr – Böyük Britaniya, Fransa və Türkiyədən tutmuş Latviya, Estoniya, Bolqarıstan, Qətər, Portuqaliya və BƏƏ kimi ölkələr də milyonlarla dolları milli ölkə brendlərinin formalaşmasına və gücləndirilməsinə xərcləməkdədir.

Xüsusilə, ölkə brendinin yaradılması və ya mövcud brendin gücləndirilməsi bu ölkələrdə gözlənilən beynəlxalq tədbirlərin keçirilməsi qabağı sürətlənir. Məsələn, Böyük Britaniyada bu 2012-ci il Olimpiya oyunları ilə bağlı idisə, Qətdə isə dünya çempionatına hazırlıq ilə əlaqələndirilir. Ona görə də “Avroviziya”, “I Avropa Oyunları” və “Formula 1” kimi böyük və beynəlxalq tədbirlərə ev sahibliyi edən və 2017-ci ildə “IV İslam Həmrəylik Oyunları”na hazırlaşan Azərbaycanın milli brendinin sistematik şəkildə yaradılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir və bu

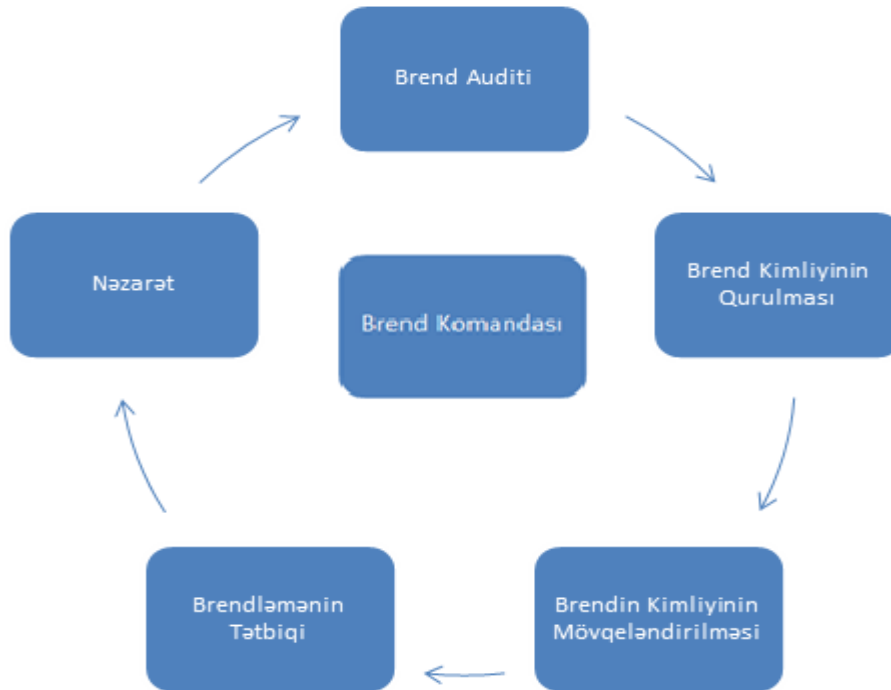
işin başlanması və müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi Azərbaycanın gələcək inkişafı, beynəlxalq imici və milli mənafeyi baxımından dövlət və xalqımız qarşısında duran vacib məsələdir. Çünki 25 ildən çox dövlət müstəqilliyi olan Azərbaycan bütün dünyanın diqqətini yenidən öz üzərinə cəlb edəcək. Bu da Azərbaycanın beynəlxalq arenada imicinin daha da yaxşılaşdırılması və azalan neft qiymətləri fonunda ölkəyə investisiya axınında və insanların rifahının yaxşılaşdırılmasında təkan verici rol oyanaya bilər

Milli brendin necə qurulması ilə əlaqədar hamı tərəfindən qəbul olunan konkret bir model yoxdur. İqtisadi ədəbiyyatda məhsul, servis və korporativ brendlərin qurulması üçün müxtəlif modellər var və bəzi konsultantlar korporativ brend qurulması modelinin ölkə brendlənməsinə də tətbiq edilməsini təklif edirlər. Bunun əsas səbəbi korporativ brendlə milli brend arasında daha çox oxşarlıq olmasıdır. Məsələn, məhsul brendinin qurulması zamanı müştərilər əsas götürülürdüsə, korporativ və milli brendləmə zamanı bu auditoriya daha da genişlənir. Eyni zamanda korporativ və milli brendləmə zamanı məhsul brendlərində olduğu kimi, sadəcə, loqo və adın vizual təqdimatı deyil, həmçinin tarix, dəyərlər və insanların da vizual təqdimatı gedir.

Korporativ və milli brendlərini məhsul brendindən fərqləndirən başqa bir əlamət buraya sosial məsuliyyətin də daxil olması və onun insanların fikirlərində yaratdığı dəyişikliyi hiss etdirməsidir. Əlbəttə, korporativ brendlə milli brend arasında fərqli cəhətlər də var. Bu mənada ən böyük fərqlərdən biri milli brendin əsas məqsədinin, sadəcə, gəlir əldə etmək olmamasıdır. Milli brendə əsas məqsəd ölkənin beynəlxalq aləmdə imicinin yaxşılaşdırılması və onun haqqında xoş təəsüratların yaranmasıdır. Sözsüz ki, sonda bu, ölkənin iqtisadi dirçəlişinə qulluq edir. Digər əsas fərq də ondan ibarətdir ki, brendləməyə ayrılan vəsaitin mənbəyi korporativ brendləmədən fərqli olaraq vətəndaşların ödədikləri vergilərlə formalaşan dövlət büdcəsidir. Bu isə həmin pullardan necə və hansı dərəcədə brendləmə üçün istifadə edilməsi məsələsini qaldırır. Və nəhayət, sosial və siyasi amillərin milli brendin qurulmasında xüsusi rol oynaması da əsas şərtlərdən biridir. Ona görə də hər hansı bir modeli tətbiq edən zaman yuxarıda qeyd olunan milli brendə məxsus xüsusiyyətlər nəzərə alınmalıdır. İqtisadi ədəbiyyatda Aaker, Çernatoni, Urde kimi alimlər müxtəlif brendləmə modelləri yaratmışlar. Son olaraq, İsveçli tədqiqatçı Ted Karlsson (2008) mövcud brendləmə modellərinin nəzəri-praktiki təhlili əsasında korporativ brend yaradılma prosesini beş mərhələdə təsnif edir. Ted Karlssona görə, bu mərhələlər brend audit, brend kimliyinin yaradılması, brendin mövqeləndirilməsi, tətbiq və nəticələrin analizidir. Karlssonun bu modeli korporativ brendlər üçün nəzərdə tutulurdu.

2008-ci ildə İsveçin Linköping Universitetində təhsil aldığım zaman yazdığım magistr diplom işinin mövzusu korporativ brendləmə modelinin dövlət müəssisəsi üzərində tətbiq olunub-olunmaması idi. Bu zaman dövlət tərəfindən maliyələşən Linköping Universitetinin brendləmə modelini tədqiq etdik və araşdırmamız göstərdi ki,

dövlət müəssəsində də brendləmə modeli strukturu özəl şirkətlətin korporativ brendləmə modeli ilə uyğunluq təşkil edir. Ən azı brendləmə modelinin mərhələlərinin eyniliyi əsas verir ki, korporativ brendləmə modelinə kiçik dəyişikliklər aparmaqla ölkə və milli brendləmə üçün tətbiq edilsin. Əlbəttə bu zaman ölkə brendinin yuxarıda qeyd olunan özüne məxsus xarakteristikasını nəzərə almaq lazımdır. Bu təcrübədən istifadə edərək ölkə brendinin qurulması mərhələlərini aşağıdakı sıralamaqla olar.

Sxem 1. Ölkə brendinin qurulması prosesi

Azərbaycanın ölkə brendinin qurulması istiqamətində duran ilk addım brend auditidir ki, bu da iki istiqamətdə aparılmalıdır. Birincisi, respublikamızda vətəndaşların, firmaların, digər qurum və təşkilatların ölkəmizin tarixini, regionda və dünyada rolunu, mədəniyyətini, dəyərlər sistemini necə başa düşdükləri və Azərbaycanın vizyonunu necə gördüklərini müəyyənləşdirməkdir. Auditin ikinci hissəsi isə qonşu və digər ölkə vətəndaşlarının, dövlətlərin və media qurumlarının Azərbaycan haqqında hansı məlumatlara sahib olmalarını və onların fikirlərini öyrənməkdir. Bu ölkənin milli brendləmə strategiyasının obyektlərinin, viziyonunun və s. başa düşülməsinə və müəyyənləşdirilməsinə kömək göstərəcək ilkin addımlardır. Bu mərhələdə auditin nəticələrini nəzərə alaraq milli strategiyanın obyektlərini, viziyonumuzu və digər aspektləri müəyyən etmək lazımdır. Bu mərhələdə xarici auditin rolu xüsusi qeyd edilməlidir. Çünki Azərbaycanın ölkə brendinin əsas hədəfi xarici vətəndaşlardır. Onların şüurlarına təsir etmək üçün, ilk növbədə, Azərbaycan haq-

qında nə düşündüklərini öyrənməliyik. Xarici ölkə vətəndaşları heç də həmişə düzgün məlumatlara sahib olmurlar. Məsələn, Portuqaliyanın milli brendini quran zaman Avropada biznesmenlər arasında sorğu aparılır ki, Portuqaliyanın ən böyük sənayesi nədir və cavabların 90 faizi balıqçılığa aid olur. Əksinə, Portuqaliyanın ən böyük sənayeləri turizm, informasiya texnologiyaları və moda sektorudur. Balıqçılıq isə ÜDM-un 1 faizindən az yer tutur.

Daxili və xarici auditdən sonra ilk olaraq Azərbaycanın ölkə brendinin obyektlərini müəyyənləşdirməliyik. Yəni bilməliyik ki, bu strategiya bizə nə verəcək? Məsələn, bizim strategiyanın əsasında Azərbaycanda turizmi inkişaf etdirməkmə, ölkəyə xarici investisiyaları cəlb etməkmə, ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsini, yoxsa bunların üçünə də nail olmaq durur? Bundan sonra isə biz milli brendimizin viziyonunu, yəni gələcəkdə nə olmaq istədiyimizi müəyyən etməliyik. Daha konkret desək, məsələn, biz deyə bilərik ki, bizim viziyonumuz 10 il sonra Azərbaycanı dünyanın ən çox inkişaf etmiş 40 sənaye ölkəsi arasında görməkdir. Viziyon elə seçilməlidir ki, bu reallıqlara cavab versin və bu zaman ölkənin keçmiş ilə gələcəyi arasında bağların saxlanması ən mühüm amildir.

İkinci addım isə Azərbaycanın ölkə brendinin kimliyinin qurulmasıdır. Milli brend kimliyi xalqın dəyərlərini, xüsusiyyətlərini və münasibətlərdə insanların davranışlarını əks etdirməlidir. Bu mənada xalqımıza xas olan əsas dəyərlər seçilməli, sonra, bu dəyərləri və Azərbaycanın necə göründüyünü nəzərə alaraq, başqalarına çatdırılması üçün bir brend kimliyinin yaradılması nəzərdə tutulmalıdır. Bu mərhələdə biz Azərbaycan haqqında nəyi fəxrlə və sevgilə dünyaya çatdırmalıyıq sualına cavab axtarmalıyıq. Brend kimliyinin formalaşması zamanı əsasən üç komponentdən istifadə olunur. Birincisi, millətin davranışı, mentaliteti, dəyərləri və məhsullardır. Məsələn, İsveç milli brendində bu baxımdan yüksək fərdi azadlığı, insanların bərabərliyini və kollektivçiliyini təmin edən sosial sistem, təbiətə və ətraf mühitə dərin qayğı və s. durur.

Maraqlı fakt ondan ibarətdir ki, güclü ölkə brendləri olan dövlətlərin transmilli korporasiyalarının korporativ brend kimliyi bəzən həmin ölkənin brend kimliyini əks etdirir. Məsələn “İKEA”nın brend ideyası olan “dizayn demokratiyası” ilk növbədə sosial bir mesajdır və ya “H&M”in “kütlə üçün lyuks mallar” və “Volvo”nun “həyat birgə yaşadıqda gözəldir” kimi devizləri İsveç milli brendinin təəcəssümüdür. Bu mənada “İKEA”, “VOLVO”, “H&M” kimi İsveç brendləri dünyada İsveç dövlətinin brendləmə üçün gördüklərindən qat-qat böyük iş görür. Belə ki, bu firmalar öz mallarını satan zaman yaşadıqları ölkənin milli dəyərləri haqqında alıcıları məlumatlandırmış olurlar. Bu mənada Azərbaycanın böyük firmaları olan SOCAR, Pasha Holding, GILAN Holding və digər yerli transmilli korporasiyalar ölkə brendinin qurulması zamanı daha fəal rol oynaya bilərlər.

İkinci komponent kimi ölkə haqqında olan əfsanələr, tarixi faktlar istifadə oluna bilər. İsveçdə bu rolu qədim vikinqlər və onların şərəfli tarixi oynayır. Misal

üçün hər hansı bir beynəlxalq idman turniri zamanı İsveçli fanatlar sarı-göy rəngli iki buynuzlu vikinq papaqları ilə meydana çıxırlar. Azərbaycan bu mənada Babək, Şah İsmayıl, Cavanşir və Koroğlu kimi tarixi və əfsanəvi qəhrəmanları ilə yanaşı, Qız Qalası, İçərişəhər və digər tarixi abidələr və tarixi şəxslərdən çox gözəl istifadə etmək imkanlarına malikdir.

Milli brendin kimliyini quran zaman üçüncü ən mühüm amil xalq musiqisi, sənət əsərləri, moda və sair kimi mədəni zənginliklərdən istifadə etməkdir. Millətə məxsus olan gözəl sənət əsəri və istedadlı mədəniyyət xadimi hər şeydən daha çox insanların yaddaşında iz buraxır. İsveçin “ABBA” qrupu, məşhur İsveç kinorejissoru İngmar Bergmanın, tanınmış yazıçı Stieg Larssonun əsərləri bu mənada çox böyük rol oynayır. Bizim də muğamımız, klassik musiqi əsərlərimiz, məşhur yazıçı və rəsamlarımız milli brendimizin kimliyinin çox böyük komponentləri hesab oluna bilər.

Azərbaycanın milli brendinin qurulmasının üçüncü mərhələsində bizim qarşımızda duran əsas məsələ bu milli brend kimliyimizin xarici ölkə vətəndaşlarına kommunikasiya olunması və çatdırılması məsələsidir. Bir çox brendin uğursuzluğa düşər olmasının səbəbi elə bu pilləni adlaya bilməməsidir. Belə ki, bir çox hallarda gözəl brend kimliyi düzəldilir, lakin bunu uğurlu şəkildə kommunikasiya edə bilmirlər. Bu məsələni aradan qaldırmaq üçün biz hədəfimizdəki insanları iş adamları, turistlər və s. kimi müxtəlif qruplara ayırmalı və hər birinə uyğun qısa mesajlar hazırlamalı və brend kimliyinin o qrupu maraqlandıran tərəfləri üzərində dayanmalıyıq. Məsələn, biz ölkəyə investisiya qoymaq istəyən xarici biznesmenə ölkəmizin gözəl təbiəti, zəngin yeməkləri və tarixi yerlərini deyil, milli sərvətlərimizin zənginliyini, yaxşı infrastrukturun mövcudluğu və istedadlı gənc nəslin varlığını əks etdirən mesajlar göndərməliyik.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək istərdim ki, bəzi adamlar “PR” (xalqla əlaqələr) ilə brendləmə prosesini eyniləşdirirlər. Amma bu yalnız fikirdir. Çünki, “PR” kampaniyası ölkə brendinin formalaşması prosesində, sadəcə, bir mərhələdir. İlk öncə, brend strategiyası və brend kimliyi yaradılmalıdır ki, sonra “PR” vasitəsi ilə stabil və uzun müddətli ölkə imicinin yaradılması mümkün olsun. Əks halda strategiyasız və kororanə “piar”la böyük nailiyyətlər qazanmaq qeyri-mümkündür.

Dördüncü mərhələdə biz öz brend kimliyimizi brend kommunikasiya strategiyamıza uyğun olaraq həyata keçirməliyik. Bu zaman hazırlanmış strategiya əsasında yerli və xarici agentliklərin seçilməsindən tutmuş düzgün kommunikasiya vasitə və metodların seçilməsinə qədər qurulmuş brend strategiyasının tətbiqi həyata keçirilir.

Nəhayət, beşinci mərhələdə nəticələri və ümumi brendləmə prosesini analiz edərək bu zaman yol verilən səhvləri aradan götürür və strategiyanın səmərəliliyini artıran məsələlərə xüsusi diqqət yetirilir.

Bütün prosesi başa çatdırmaq üçün bizim milli brendləmə təşkilatına – özündə müxtəlif dövlət, özəl və media qurumlarından olan mütəxəssisləri birləşdirən peşə-

kar təşkilata və güclü “piara” ehtiyacımız var. Bu təşkilat təkcə dövlət məmurlarından ibarət olmamalıdır. Çünki bu, ümümmilli məsələdir.

Sonda qeyd etmək istədim ki, brendləmə prosesini daxildən xaricə yönəltmək lazımdır. Yəni milli brend kimliyimiz, ilk növbədə, ölkə vətəndaşlarına, milli firmalarda və digər qurumlarda çalışan hər kəsə aydın olmalı, ondan sonra xarici ölkə vətəndaşları bu barədə məlumatlandırılmalıdır.

Ədəbiyyat

- [1] De Chernatony, L. (2001b), Would a Brand Smell Any Sweeter By a Corporate Name?, Birmingham University Business School.
- [2] Riezebos, R. (2003). Brand Management, a Theoretical and Practical Approach. Pearson Education Limited. ISBN: 0273-65505-1.
- [3] Karlsson, T. (2008), Branding Behind the Scenes - Internal Corporate Brand Building in Three Swedish Service Firms, VDM Verlag, ISBN 10: 3639084608 ISBN 13: 9783 639084603
- [4] Suleymanov, T. Rajapunsan, A. (2008) The Internal Corporate Brand Building Process of a Swedish University. Case Study: Linköping University. ISRN: LIU-IEI-FIL-A--08/00276—SE
- [5] GfK. <http://www.gfk.com/en-in/insights/press-release/usa-regains-position-as-top-nation-brand-from-germany-1/>

AZƏRBAYCANDA DÖVLƏT BORCUNUN VƏ BÜDCƏ KƏSİRİNİN SƏMƏRƏLİ İDARƏ EDİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

F.A.Quliyev

direktor müavini, UNEC Biznes Məktəbi

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 20 aprel 2016; Çapa qəbul edilmişdir 27 may;

online-da çap edilmişdir 30 iyun 2016

Received 20 April 2016; accepted 27 May 2016; published online 30 June 2016

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycanda dövlət borcunun və büdcə kəsirinin yaranması ilə əlaqədar baş verən proseslərin araşdırılması, mövcud vəziyyətin təhlil edilməsi, davamlı inkişaf kontekstində bu sistemin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində təklif və tövsiyələr verməkdən ibarətdir. Bu məqsədlə məqalədə dövlət borcunun və büdcə kəsirinin səmərəli idarə edilməsi istiqamətləri araşdırılmışdır. Tədqiqat işi elmi abstraksiya və sistemli təhlil, məntiqi ümumiləşdirmə, statistik təhlil kimi tədqiqat üsulları əsasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, ölkələr müəyyən inkişaf mərhələlərində, inkişaf xüsusiyyətlərindən və şəraitindən asılı olaraq büdcə kəsirinə yol verirlər. Eyni zamanda dövlət borcunun ölkə iqtisadiyyatında rolu və əhəmiyyəti, dövlətin büdcə siyasəti maliyyə siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri kimi, büdcə gəlirlərinin meydana çıxması səbəbləri və onun əsas konsepsiyaları, büdcə gəlirlərinin maliyyələşdirilməsi mənbələrinin araşdırılması, büdcə kəsiri ilə mübarizə strategiyası və tədbirləri mərhələli şəkildə araşdırılmışdır. Tədqiqatın məhdudiyyətləri: daha geniş praktik informasiya tələb edir. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti: dövlət borcunun və büdcə kəsirinin yaranması sahəsində tədqiqatlar aparan və bu sahədə çalışan mütəxəssislərin elmi və əməli biliklərinin zənginləşdirilməsində müsbət rol oynaya bilər.

Açar sözlər: dövlət borcu, büdcə kəsiri, borc siyasəti, xarici dövlət borcu, daxili dövlət borcu.

DIRECTION OF EFFICIENT MANAGEMENT OF STATE DEBT AND BUDGET DEFICIENCY IN AZERBAIJAN

Abstract

The main purpose of the study is to provide recommendations and opinions as to the improvement of the system within the sustainable development context by researching processes with respect to the emergence of public debt and budget deficit in Azerbaijan and analysis of current situation. For this purpose, the article studied courses of efficient public debt and budget deficit management. The study

was performed based on such research methodologies as scientific abstraction, systemic analysis, logical generalization and statistical analysis. As a result of the study, it was identified that during certain stages of development countries depending on the characteristics and conditions of development allow budget deficit. At the same time, the role and significance of state budget in the economy, state budget policy as one of the directions of the state's financial policy, causes of budget revenues and related concepts, determining sources of financing budget revenues, strategies and arrangements to cope with budget deficit were investigated step by step. Constraints of the research: requires extensive practical information. Practical significance of the research: May play a role in enriching both, scientific and practical, knowledge possessed by specialists that make research in public finance and emergence of budget deficit and is employed in the related field.

Key words: state debts, budget deficit, debt policy, external state debts, internal state debts.

НАПРАВЛЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОГО УПРАВЛЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОГО ДОЛГА И БЮДЖЕТНОГО ДЕФИЦИТА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Резюме

Основная цель исследования состоит в том, чтобы предоставить рекомендации и мнения к улучшению системы в контексте устойчивого развития путем изучения процессов относительно возникновения государственного долга и бюджетного дефицита в Азербайджане и анализ текущей ситуации. С этой целью, в статье изучены курсы эффективного государственного управления долгом и дефицита бюджета. Исследование было проведено на основе таких исследовательских методологий как научной абстракции, системного анализа, логического обобщения и статистического анализа. В результате исследования было выявлено, что на определенных стадиях развития страны в зависимости от характеристик и условий развития допускается дефицита бюджета. В то же время, роль и значение государственного бюджета в экономике, государственной бюджетной политики в качестве одного из направлений финансовой политики государства, причины доходов бюджета и связанных с ними понятий, определение источников финансирования доходов бюджета, стратегий и механизмов по преодолению с дефицитом бюджета были исследованы поэтапно. Ограничения исследования: она требует обширной практической информации. Практическая значимость исследования: может играть определенную роль в обогащении как, научное и практическое знание, которыми обладают специа-

листы, которые делают исследования в области государственных финансов и возникновение дефицита бюджета и используется в соответствующей области.

Ключевые слова: государственная задолженность, бюджетный дефицит, долговая политика, внешняя государственная задолженность, внутренняя государственная задолженность.

JEL Classification Codes: H 63

Giriş. Büdcə prosesi dövlət gəlirləri və xərclərinin balanslaşdırılmasını nəzərdə tutur. Büdcənin qeyri-balanslılığı büdcənin gəlirləri və xərcləri arasında kəmiyyət bərabərsizliyini göstərir. Büdcə xərclərinin onun gəlirlərini ötüb keçmə kəmiyyəti büdcə kəsiri sayılır. Büdcə kəsiri və dövlət borcunun kəmiyyəti-iqtisadiyyatın vəziyyətinin ən vacib göstəriciləridir. Odur ki, bu problemə ənənəvi olaraq böyük diqqət yetirilir.

1.Dövlət borcunun ölkə iqtisadiyyatında rolu və əhəmiyyəti

İqtisadi ədəbiyyatda dövlət borcu-dövlətin hüquqi və fiziki şəxslər, beynəlxalq təşkilatlar, xarici dövlətlər qarşısındakı borc öhdəlikləri kimi şərh olunur (4, s.338). Bəzən isə dövlət borcu iqtisadiyyatın normal fəaliyyətini mürəkkəbləşdirən yük kimi təqdim edilir (7, s.438). Dövlət borcunun artması iqtisadiyyatda kapitalın ehtiyatını azaldır. Belə ki, əmanətlərin sahibi onun iqtisadiyyata investisiyalaşmaya yönəlmək əvəzinə, kapitalını genişləndirmək üçün kreditləşdirmə və ya sənaye şirkətlərinin səhmlərini almaq yolu ilə dövləti maliyyələşdirərək istiqrazlar əldə edir. Əgər əmanətlər artmırsa, onda dövlət borcunun mövcudluğu potensial kəmiyyətinə rəğmən səhmdar kapitalın payını azaldır. İqtisadiyyatda investisiya və əmanətin bərabərliyi nəzərdə tutulduğuna görə, əmanətin aşağı düşməsi investisiyanın aşağı düşməsinə, bu isə öz növbəsində, ÜDM-in səviyyəsinin, gələcəkdə əhalinin həyat səviyyəsinin aşağı düşməsinə gətirib çıxaracaqdır. Rayzberqin fikrincə, dövlətin bu borc üzrə faiz ödəmələri artacaq, dövlət vergiləri artacaq ki, bu da yenidən ÜDM-in aşağı düşməsinə və ya gələcəkdə borcun artmasına səbəb olacaqdır (7, s.438).

“Dövlət borcu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa görə, dövlət borcu müvafiq xərclərin maliyyələşdirilməsi üçün dövlət zəmanəti ilə alınan və dövlətin öhdəliyi əsasında müəyyən edilmiş müddətlərdə qaytarılması nəzərdə tutulan maliyyə vəsaitidir (1).

Dövlət borclarının əsas ödəniş mənbəyi kimi borc vəsaitlərinin sərf edildiyi maliyyə obyektinə gətirilir. Bu isə o deməkdir ki, dövlət cəlb etdiyi vəsaitləri hansı istiqamətə yönəldirsə, onların qaytarılması da oradan həyata keçirilir. Həmin ödəniş formasında vəsaitlərin qaytarılması üçün onların nə dərəcədə istifadə olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə ki, bu halda borc vəsaitlərinin qaytarılması bilavasitə onların istifadə səviyyəsindən asılıdır. Başqa sözlə, borc vəsaitlərinin səmərəli

və məqsədyönlü şəkildə istifadəsi, son nəticədə, borcun ödənilməsində ciddi problemlərin yaranmamasına gətirib çıxaracaqdır. Əgər dövlət borcları yalnız cari istehlak məqsədlərinə istifadə olunursa, onda cəmiyyət ağır bir yükə çevriləcəkdir (5, s.261).

2. Dövlətin büdcə siyasəti maliyyə siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri kimi

Dövlətin borc siyasəti maliyyə siyasətinin mühüm bir istiqaməti kimi çıxış etsə də, bütövlükdə o, maliyyə sisteminin digər həlqələri üçün yardımçı rolunu həyata keçirir. Məhz ona görə də dövlətin borc siyasəti bütün ölkələrin, o cümlədən də keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin maliyyə siyasətinin bünövrəsində dayanır. Bu baxımdan hesab edirik ki, dövlətin borc siyasətini maliyyə strategiyasının həyata keçirilməsinə yönəldilən tədbirlərin tərkib və yardımçısı kimi qiymətləndirənlər heç də öz fikirlərində yanılırlar (6, s.195). Həm də bu siyasətin əsas məqsədi daha sərfəli maliyyə mənbələrini araşdırıb tapmaqdan və borc vəsaitlərindən effektiv istifadə yollarını əsaslandırır və həyata keçirməkdən ibarət olmalıdır.

Borc siyasətinin əsas istiqamətlərini işləyib hazırlayarkən, dövlət qarşıya qoyduğu məqsədləri uğurla həyata keçirə biləcək maliyyə mexanizminin təşkili prinsiplərini və elmi cəhətdən əsaslandırılmış dövlət borclarının həcmi, optimal strukturunu müəyyən etməlidir. Azərbaycanda dövlət borcu siyasəti işləyib hazırlanarkən mövcud şəraitdə ölkənin maliyyə sisteminin spesifik xüsusiyyətləri, onu təşkil edən həlqələrin maliyyə vəziyyəti və s. nəzərə alınmalıdır. Maliyyə sisteminin təhlükəsizliyinin təminatı baxımından daha ucuz və güzəştli şərtlərlə verilən kreditlərə üstünlük verilməli, onlardan effektiv istifadəyə nail olunmalıdır. Adətən, ucuz və güzəştli kreditlər dedikdə, çox vaxt beynəlxalq kreditlər başa düşülür. Daxili borc vəsaitləri xarici kreditlərlə müqayisədə bir sıra üstünlüklərə malik olsa da, o, əksər hallarda yuxarı faizli və qısamüddətli olduğu üçün beynəlxalq kreditlər daha sərfəli hesab edilir.

İqtisadiyyatda investisiya qıtlığı yarandıqda və müəssisələrin kapital resurslarına olan ehtiyacları daxili mənbələrdən formalaşan ehtiyatlarla ödənilə bilmədikdə xarici borclara tələbat artır. İnkişaf etmiş dünya ölkələrində bu problem çox vaxt xüsusi investisiya resursları, o cümlədən fiziki şəxslərin əmanətləri hesabına təmin edilsə də, bizdə əhəlinin xeyli hissəsi kasıblıq həddində yaşadığına görə problemin həll edilməsi bir müddət imkan xaricində olacaqdır. Onu da qeyd edək ki, ölkəyə verilən xarici borcların həcmi onların kredit reytingindən, beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının mövqeyindən, və digər amillərdən asılı olaraq müxtəlif olur.

3. Büdcə gəlirlərinin meydana çıxması səbəbləri və onun əsas konsepsiyaları

Dövlət büdcəsi gəlirlərinin onun xərclərindən artıqlığı büdcənin müsbət saldosunu, gəlirlərin xərclərə bərabərliyi büdcə balansının formalaşmasını, gəlirlərin xərclərə nisbətən azlıq təşkil etməsi isə büdcənin mənfi saldosunu yaradır. Sonuncu hal, yəni gəlirlərin xərclərə nisbətən geridə qalması büdcə kəsiri adlanır.

Büdcə kəsirinin meydana çıxması bir çox səbəblərlə şərtlənir ki, bunların da arasında aşağıdakıları qeyd etmək olar:

1. Qabaqcadan nəzərə alına bilməyən və qəflətən baş verən fəvqəladə hadisələrin (məsələn, müharibənin, böyük dağıntılara səbəb olan geniş miqyaslı təbii fəlakətlərin və s.) baş verməsi. Bu halda ölkənin mövcud maddi və maliyyə ehtiyat fondları əmələ gələn disproporsiyaları aradan qaldırmağa, təxirəsalınmaz bir sıra zəruri sosial-iqtisadi xərcləri ödəməyə kifayət vermir və ona görə də digər xüsusi mənbələrdən, eləcə də büdcə vəsaitindən istifadə etmək zərurəti meydana çıxır.

2. Ölkənin iqtisadi-sosial sistemində dərin böhranın baş verməsi, onun maliyyə-kredit sisteminin sarsılması, pul tədaviyünün pozulması və nəticədə maliyyə vəziyyətinin tənzimlənməsinə dövlətin nəzarət etmək qabiliyyətinin olmaması. Belə bir vəziyyətdə büdcə kəsirinin baş verməsi labüd olmaqla yanaşı, həm də qorxuludur və bu halda nəinki təcili olaraq təsirli iqtisadi tədbirlər görülməlidir, eləcə də müvafiq operativ siyasi qərarlar qəbul etmək lazımdır.

3. Büdcə kəsiri ölkənin iqtisadiyyatına böyük məbləğdə dövlətin investisiya qoyuluşu ilə əlaqədar ola bilər. Belə ki, ölkənin iqtisadi konyukturunu tənzimləmək, onun ictimai istehsal sistemində daha mütərəqqi və strateji əhəmiyyətli struktur dəyişikliyi aparmaq üçün dövlətin nəhəng maliyyə vəsaiti sərf etməsi nəticəsində büdcə kəsiri əmələ gələ bilər ki, bu da onun iqtisadiyyatının böhranlı olması ilə əlaqədar deyildir. Qeyd etmək lazımdır ki, inkişaf etmiş ölkələrin tarixi inkişaf təcrübəsində və müasir dövrdə də bu cür hallar olmuşdur və bu vəziyyəti normal hal kimi qiymətləndirmək lazımdır.

Deməli, ölkənin sabit inkişaf etdiyi və səmərəli beynəlxalq iqtisadi münasibətləri olduğu biri şəraitdə mümkün hədd dairəsində büdcə kəsirinin olmasına qeyri-nominal hal kimi baxmaq olmaz. Lakin büdcə kəsirinin həddini elə səviyyədə saxlamaq lazımdır ki, onun kəmiyyəti əks keyfiyyətdə çevrilməsin, yəni ölkəni daim borclu vəziyyətdə saxlamasın və gələcəkdə əhalinin sosial ehtiyaclarının ödənilməsinə mənfi təsir göstərməsin. Dünya ölkələrinin təcrübəsindən məlum olduğu kimi, büdcə kəsirinin yol verilən həddi ÜDM-in 2-3%-dən artıq olmamalıdır. Əgər büdcə kəsiri göstərilən həddən yuxarı olarsa, onun ixtisar edilməsi üçün zəruri tədbirlərin görülməsi vacibdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatlı qərbi ölkələrinin də dövlət büdcələri xroniki olaraq kəsirlidir. Lakin nisbətən dayanıqlı iqtisadi vəziyyət şəraitində büdcə kəsirləri fəlakətli mənfi iqtisadi göstəricilər kimi nəzərdən keçirilməlidir.

İqtisadi ədəbiyyatda büdcənin balanslaşdırılmasının müxtəlif konsepsiyalarına rast gəlinir. Birinci konsepsiyanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, büdcə hər il balanslaşdırılmalıdır. Keçən əsrin 30-cu illərindəki “Böyük tənəzzülə” kimi hər il balanslaşdırılan büdcə dövlət maliyyəsinin və maliyyə siyasətinin arzuolunan məqsədi sayılırdı. Lakin bu problemi daha dəqiq nəzərdən keçirdikdə, aydın olur ki, illik balanslaşdırılan büdcə dövlətin antitsiklik, sabitləşdirici istiqamətliliyinə malik fiskal siyasətinin effektivliyini, əsasən ya istisna edir, ya da əhəmiyyətli dərəcədə azaldır. Ən pisi

isə odur ki, illik balanslaşdırılan büdcə həqiqətən də iqtisadi tsiklik kənarlaşmaları dərinləşdirir.

İkinci konsepsiyaya görə, büdcə hər il deyil, iqtisadi tsiklin gedişində balanslaşdırılmalıdır. Həmin konsepsiya nəzərdə tutur ki, hökumət antitsiklik təsir həyata keçirir və bununla eyni vaxtda büdcəni balanslaşdırmağa can atır. Lakin bu halda büdcə illik olaraq balanslaşdırılmamalıdır. Onun iqtisadi tsiklik gedişində balanslaşdırılması kifayətdir. Büdcə siyasətinin bu konsepsiyasının məntiqi əsaslandırılması sadə, əqlabətən və cəlbədicidir. Hökumət tənəzzülə qarşı durmaqdan ötrü vergiləri aşağı salmalı, hökumət xərclərini qaldırmalıdır. Bu isə şüurlu olaraq büdcə kəsirinə səbəb olur. Növbəti inflyasiya yüksəlişi gedişində hökumət vergiləri və dövlət məsrəflərini qaldırır. Bunun əsasında meydana çıxan müsbət büdcə saldosu tənəzzül dövründə yaranmış dövlət borcunun örtülməsində istifadə oluna bilər. Beləliklə, hökumət pozitiv antitsiklik siyasət aparır və eyni zamanda büdcəni illik deyil, bir neçə il dövrü əsasında balanslaşdırır. Lakin büdcə siyasətinin bu konsepsiyasında əsas problem ondan ibarətdir ki, iqtisadi tsikldə tənəzzül və yüksəliş dərinliyinə və davam etmə müddətinə görə qeyri-bərabər ola bilərlər.

Üçüncü konsepsiya funksional maliyyə adlandırılan maliyyə ilə əlaqədardır. Bu ideyaya görə, büdcənin balanslılığı haqqında məsələ ikinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edir. Maliyyənin ikinci məqsədi qeyri-inflyasiyalı tam məşğulluğun təmin edilməsi sayılır, daha doğrusu, büdcənin deyil, iqtisadiyyatın balanslaşdırılması hesab olunur. Bu konsepsiyaya görə, dövlət kəsiri və ya artıqlığı ilə bağlı problemlər yüksək dərəcəli arzu olunmayan alternativ davamlı tənəzzüllərə və ya dayanıqlı inflyasiyaya nisbətən az əhəmiyyətli olur.

İkinci və üçüncü konsepsiyalar büdcə siyasətinə yönəldilən və ölkənin pul təsərrüfatı potensialına söykənən maliyyə siyasətinin əsasında durur.

4. Büdcə gəlirlərinin maliyyələşdirilməsi mənbələrinin araşdırılması

Əhalinin demografik strukturu ilə əlaqədar olaraq ÜDM-də sosial xərclərin xüsusi çəkisi hər bir ölkədə özünəməxsus problem yaradır. Bu xüsusi olaraq Azərbaycana aiddir. Azərbaycanda müharibə şəraiti problemi bir az da kəskinləşdirir. Dövlət büdcəsinin “pensiya yükü” və digər sosial xərclər büdcə xərclərinin artmasını obyektiv olaraq irəli sürür. Bu səbəbdən və əvvəl göstərdiyimiz digər səbəblərə görə indi dünya ölkələri miqyasında dövlət gəlirlərinin idarə edilməsi konsepsiyası ilə yanaşı dövlət xərclərinin idarə edilməsi konsepsiyası da ön plana keçmişdir. Bu baxımdan indi dünyanın əksər ölkələri dövlət büdcəsi kəsirinin maliyyələşdirilməsi üzərində ciddi bir səylə düşünlür. Ona görə də indi dünya ölkələrinin iqtisadçıları dövlət büdcəsi kəsirinin maliyyələşdirilməsi ilə əlaqədar olaraq aşağıdakı təsnifatı təklif edirlər: könüllü və məcburi, bank və qeyribank qaydası, daxili və xarici, inflyasiyalı və qeyri-inflyasiyalı yolu ilə dövlətin büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsi və s. Həm də bütün bunlar makroiqtisadi nəticələrin əl-

də edilməsilə əlaqələndirilir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, ayrı-ayrı ölkələrdə büdcə kəsirinin maliyyələşmə variantları və şərtləri fərqli ola bilər. Lakin həmin hər hansı fərqlərdən asılı olmayaraq bütün ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda, büdcə kəsirinin maliyyələşməsi mənbələri və başlıca istiqamətləri son dərəcə dəqiq halda müəyyənləşməli və makroiqtisadi siyasətdən irəli gələn məqsədlərlə optimal qaydada uzlaşmalıdır. Bundan başqa, demək olar ki, əksər ölkələrdə büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsi üçün standart olan aşağıdakı istiqamətlər mövcuddur: a) pul-kredit emissiyası(monetizasiya); b) borcların maliyyələşməsi(daxili və xarici); v) vergi daxilolmalarının, habelə özəlləşmədən əldə edilən gəlirlərin çoxalması.

Dövlət büdcəsi kəsirinin monetizasiyası yalnız nəgd pulun emissiyası ilə məhdudlaşmır və dövlət bankının güzəştli kreditləri və yaxud ödəmələrin vaxtının uzadılması formalarında da həyata keçirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, pul emissiyası heç də bütün hallarda inflyasiyalı nəticələrə səbəb olmur. İqtisadi artım, iqtisadi fəallıq pula olan tələbatın artması qeyri-inflyasiyalı da ola bilər. Bu baxımdan və digər səbəblərə görə büdcə kəsirinin monetizasiyasında həmişə inflyasiyanın neqativ nəticələrini axtarmaq düzgün olmazdı.

5. Büdcə kəsiri ilə mübarizə strategiyası və tədbirləri

Son dərəcə mənfəətli maliyyə, iqtisadi və sosial nəticələrə gətirib çıxaran böyük həcmdə büdcə kəsirini aradan qaldırmaq üçün siyasi-iqtisadi tədbirlər sistemi həyata keçirilməsini, fəal maliyyə siyasəti yeridilməsini, dünya təcrübəsində qəbul edilmiş metodlarla mübarizə aparılmasını tələb edir. Dövlət büdcəsinin balanslaşdırılması yolu ilə onun gəlirləri və xərclərinin tarazlaşdırılmasına nail olmağa doğru edilən cəhdlər hazırda qarşıda duran ən başlıca vəzifələrdən biridir.

Lakin büdcə kəsiri ilə mübarizə strategiyası və tədbirləri işlənilib hazırlanarkən aşağıdakı mühüm prinsipləri nəzərə almaq vacibdir:

1. Büdcənin gəlirləri və xərcləri arasında tarazlığın yaradılması və hətta gəlirlərin xərclərdən artıq olması heç də həmişə sağlam və dinamik inkişaf edən iqtisadiyyatdan xəbər vermir. Dünya təcrübəsindən məlumdur ki, bu və ya digər ölkənin müəyyən inkişaf mərhələlərində, inkişaf xüsusiyyətlərindən və şəraitindən asılı olaraq büdcə kəsirinə yol verilir.

2. Büdcə kəsiri arzuolunmaz və ölkənin iqtisadiyyatı və maliyyə sistemi üçün daha böyük bəla olmaqla, onun aradan qaldırılmasına xalis riyazi metodla yanaşdıqda, bu nəinki iqtisadiyyatı stimullaşdırmağa, hətta onun vəziyyətini daha da ağırlaşdırmağa səbəb olur, yəni iqtisadiyyatı “müalicə” etmək əvəzinə daha ağır “xəstəliyə” düşür edir.

3. Büdcə kəsiri, dünya təcrübəsində sübut olunduğu kimi, yol verilən həddən, yəni ÜDM-ə nisbətən 2-3%-dən artıq olmamalıdır. Əgər büdcə kəsiri göstərilən həddən yüksək olarsa onda dövlət ciddi iqtisadi və siyasi tədbirlər görməklə onu ixtisar etməyə çalışmalıdır.

4. Büdcə kəsirini azaltmaq və aradan qaldırmaq üçün hər şeydən əvvəl iqtisadiyyatın özünü dirçəltmək və sağlamlaşdırmaq lazımdır. Hər hansı mütərəqqi maliyyə tədbiri görülməsinə baxmayaraq ölkə iqtisadiyyatını inkişaf etdirmədən maliyyə sabitliyinə və eləcə də büdcə kəsirini aradan qaldırmağa nail olmaq mümkün deyildir.

5. Büdcə kəsirini aradan qaldırmaq üçün müxtəlif maliyyə metodlarından, o cümlədən daxili və xarici dövlət borclarından istifadə etmək olar. Lakin çox vaxt təcrübədə büdcə kəsirini ləğv etməkdə asan yol kimi pulun emissiyasından istifadə edilir ki, bu da pul tədaviyə qanununa zidd olmaqla sonradan büdcəni daha ağır vəziyyətə salır, yəni onun kəsiri növbəti mərhələdə daha da artır, ona görə də büdcə kəsirinin aradan qaldırılması üçün maliyyə bazarında dövlətin qiymətli kağızlarını yerləşdirməklə, yalnız borc əsasında örtmək məqsəduyğundur.

Büdcə kəsirini aşağı salmaq və onu idarə etmək sahəsində konkret tədbirlər proqramı işlənib hazırlanarkən, ölkənin inkişaf xüsusiyyətləri, siyasi, iqtisadi, sosial şəraiti nəzərə alınmaqla, yuxarıda göstərilən prinsiplər mütləq həyata keçirilməlidir.

Büdcə kəsirini azaltmaq üzrə konkret tədbirlər proqramına elə məsələləri daxil etmək və ardıcıl həyata keçirmək lazımdır ki, bunlar bir tərəfdən, ölkənin dövlət büdcəsinə daxil olan gəlirlərini artırmağa stimulyar yaratsın, digər tərəfdən isə büdcə xərclərini ixtisar etməyə köməklik göstərsin. Bu cür tələblərə xüsusilə aşağıdakılar aid edilməlidir:

- özəlləşdirmə proqramının həyata keçirilməsi və özəlləşdirilən əmlakdan gələn gəlirlərin büdcəyə daxil edilməsi;
- dövlət bölməsində olan təsərrüfat sahələrinin məhdudlaşdırılması və dövlət maliyyələşdirilməsinin azaldılması;
- istehsalın dirçəlməsinə və inkişafına stimulyar yaradan maliyyə güzəştlərinin və sanksiyaların tətbiq edilməsi;
- büdcə vəsaitindən səmərəli istifadə etmək və onun maliyyə faydasını artırmaq məqsədilə büdcədən xalq təsərrüfatının investisiya qoyuluşunun istiqamətini dəyişdirmək;
- sülh və xarici təhlükəsizlik şəraitində büdcədən hərbi xərclərə təxsisatı ixtisar etmək;
- ölkənin iqtisadiyyatını sürətlə inkişaf etdirmək məqsədilə xarici investisiyanın cəlb olunmasını genişləndirmək, yəni kapital idxalını artırmaq və s.

Nəticə

Ölkənin iqtisadi-sosial inkişafına nail olmaq məqsədilə digər tədbirlərlə yanaşı, büdcənin gəlirlərini artırmağa onun xərclərini ixtisar etməyə və eləcə də büdcə kəsirini nizamlamağa və səmərəli idarə etməyə yönəldilən kompleks tədbirlər

sisteminin hazırlanması və həyata keçirilməsi Azərbaycan Respublikasının bazar iqtisadiyyatı istiqamətində inamla irəliləyişinə imkan verəcəkdir.

Ədəbiyyat

- [1] Azərbaycan Respublikasının “Dövlət borcu” haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (6 avqust 2007-ci il).
- [2] Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Azərbaycan rəqəmlərdə 2011. Bakı, 2011
- [3] Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2010-cu ildə fəaliyyəti haqqında hesabat. Bakı, 2011
- [4] Ələkbərov Ə.Ə. Sosial-iqtisadi inkişafın maliyyə-büdcə parametrlərinin tənzimlənməsi (monoqrafiya). Bakı: “Elm”, 2007.
- [5] İqtisadi nəzəriyyə. Dərslik. T.S.Vəliyevin, Ə.R.Babayevin, M.X. Meybullayevin ümumi elmi redaktəsi ilə. Bakı, 2001.
- [6] Quliyev F.T. Millət və dövlət gəlirləri (Gəlir nəzəriyyəsi). Bakı, “Nağıl evi”, 2004.
- [7] Курс экономики. Под ред. Б.А. Райзберга. «Инфра», М., 1997.

AZƏRBAYCANDA KREDİT BAZARININ MÜASİR VƏZİYYƏTİ, PROBLEMLƏR VƏ ÇAĞIRIŞLAR

Ə.T.İmanzadə
dissertant, UNEC
afgan252@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 08 aprel 2016; Çapa qəbul edilmişdir 15
iyun 2016; online-da çap edilmişdir 30 iyun 2016
Received 08 April 2016; accepted 15 June 2016; published online 30 June 2016

Xülasə

Həyata keçirilən çoxşaxəli, uzunmüddətli iqtisadi islahat və tədbirlər nəticəsində ölkə iqtisadiyyatının digər sektorlarında olduğu kimi, bank sektoru və onun tərkib hissəsi olan kredit bazarı da nəzərəcarpacaq dinamik inkişaf nümayiş etdirmişdir. Lakin, dünya iqtisadiyyatının bir parçası olan Azərbaycan iqtisadiyyatı qlobal iqtisadi mühitdə baş verən dəyişikliklərə və modern çağırışlara adekvat reaksiya verməlidir. Cari məqalədə ölkəmizdə kredit bazarının müasir vəziyyətinin statistik təhlili aparılmış, onun qarşılaşdığı problemlər qeyd edilməklə yeni kredit məhsullarının tətbiqi imkanları üzrə təkliflər öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: kredit qoyuluşu, kredit bazarında problemlər, müasir çağırışlar

JEL Classification Codes: E51, H81

Modern condition of credit market in Azerbaijan, problems and challenges

Abstract

Recently, they were carried out many-branched long-term economic reform and meeting. In such situation credit market which is an integral part of the banking sector showed considerable dynamic growth. The economy of Azerbaijan comment on an adequate changes and modern challenges which happen in the global economic environment. They were seen statistical analysis modern state of credit market in this article and we also see a new proposals for apply credit products but meeting problem was made a note.

Key words: credit investment, problems in the credit market, modern challenges

СОВРЕМЕННОЕ ПОЛОЖЕНИЕ КРЕДИТНОГО РЫНКА АЗЕРБАЙДЖАНА, ПРОБЛЕМЫ И ВЫЗОВЫ

Резюме

Многогранный, долгосрочные экономические реформы и меры в других секторах экономики является неотъемлемой частью банковского сектора и кредит-

ного рынка, также показал значительный динамичный рост. Тем не менее, экономика Азербайджана, которая является частью мировой экономики, изменения в глобальной экономической среде должен дать адекватный ответ на современные вызовы. В данной статье, проведен статистический анализ текущего состояния кредитного рынка, проблемы, с которыми сталкивается введения новых кредитных продуктов находит свое отражение в предложениях.

Ключевые слова: кредитные вложение, проблемы в кредитном рынке, современные вызовы

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində Azərbaycan Respublikasında infrastruktur kompleksləri içərisində inkişaf etmiş bazarlardan biri də maliyyə bazarı hesab olunur. Müasir şəraitdə aktiv maliyyə resurslarına sahib bazar subyektləri olan hüquqi və fiziki şəxslər öz sərbəst maliyyə vəsaitlərini əlverişli şərtlərlə müxtəlif maliyyə institutlarında yerləşdirməklə yüksək dividendlərin əldə edilməsinə çalışırlar. Belə bir şəraitdə kreditor və pul vəsaitlərinə ehtiyacı olan tərəflər maliyyə agentlərinin xidmətlərindən istifadə edərək maliyyə bazarlarında işgüzar əlaqələr qururlar. Deməli, maliyyə bazarının əsas funksiyası hüquqi və fiziki şəxslərin dövrüyyədənkənar azad pul vəsaitlərini təkrar dövrüyyəyə cəlb etməkdən ibarətdir.

Ölkəmizdə maliyyə bazarlarının normal təşkili və səmərəli fəaliyyəti üçün əsas şərt makro səviyyədə maliyyə sabitliyinin təmin edilməsidir. Yəni, maliyyə bazarlarında iqtisadi fəaliyyətin səmərəli təşkilinin əsasını makromaliyyə sabitliyi təşkil edir.

Bazar münasibətləri sisteminin inkişaf etdiyi ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, ölkə daxilində sosial-iqtisadi dirçəlişə, dinamik və davamlı iqtisadi inkişafa, beynəlxalq iqtisadi integrasiyanın təmin edilməsinə təsir edən makroiqtisadi sabitlik geniş miqyasda iqtisadiyyatda aparılan struktur islahatları və tənzimləmə sistemindən bilavasitə asılıdır (10).

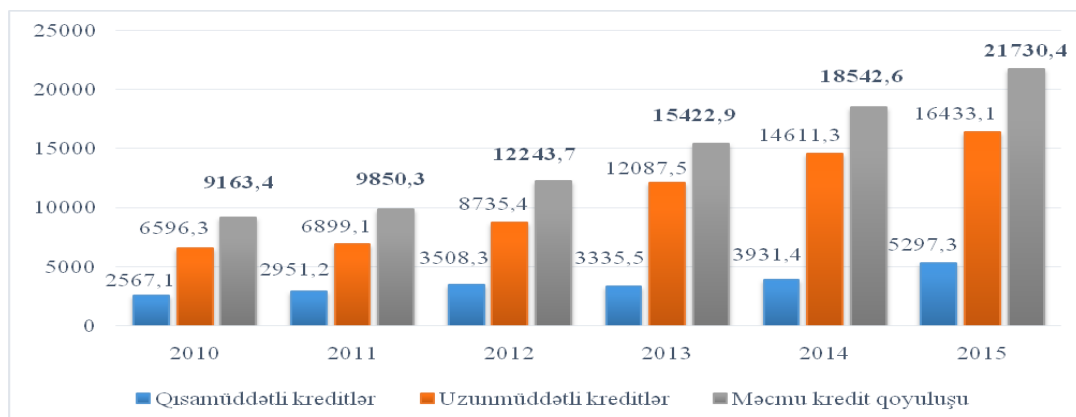
Kredit bazarının hüquqi tənzimlənməsində önəmli məqamlar. Müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkəmizdə bütün sahələrdə olduğu kimi bank qanunvericiliyi sahəsində də yeni quruculuq işlərinə başlandı. Bank sisteminin və onun normativ hüquqi bazasının inkişaf etdirilməsi və bank sistemində aparılan ardıcıl islahatların daha da dərinləşdirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidenti 2002-ci ildə bank qanunlarının yenidən işlənməsilə bağlı fərman vermişdir. Nəticədə "Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında" və "Banklar haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunları 2004-cü ildə yeni redaksiyada qəbul edilmişdir. Bu qanunların qəbulu kredit bazarında, maliyyə-kredit münasibətlərində və bank sistemində yeni bir mərhələnin başlamasından xəbər verirdi. Qeyd edilənlərlə yanaşı, təsbit olunmuş bank nəzarətinin prinsipləri, forma və metodları bank nəzarətinin üzrə Bazəl prinsiplərinə uyğun həyata keçirilməsinə və ölkənin bank sisteminin etibarlılığının artırılmasına, əmanətçilərin və kreditorların maraqlarının daha səmərəli qo-

runmasına zəmin yaratmışdır. Azərbaycanın bank qanunvericiliyi tarixində ilk dəfə olaraq bank inzibatçıların mənəvi keyfiyyətləri ilə bağlı tələblər müəyyənləşdirilmiş ki, burada inzibatçıların "məqbul və lazımi keyfiyyətlərə malik şəxs" və "vətəndaş qüsursuzluğu" göstəricilərinə malik olması faktorları bank sistemi üçün layiqli namizədlərin seçilməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır.(10)

2008-ci ildə qəbul edilmiş, 2010-cu ildə üzərində dəyişikliklər aparılmış "Banklarda kreditlərin verilməsi Qaydaları"nı kredit bazarının tənzimlənməsi üzrə qanunvericilik toplusu sırasında xüsusilə fərqləndirməliyik. Belə ki, bu sənəd ölkədə fəaliyyət göstərən kommersiya banklarında və xarici bankların yerli filiallarında kredit riski və kreditlərin verilməsi üzrə bankların daxili strategiya və qaydalarına dair minimum tələbləri müəyyən etmiş, hər bir bank qarşısında fəaliyyətinin xüsusiyyətinə və həcminə uyğun olaraq kreditlərin verilməsi üzrə strategiya, habelə kredit riskinin müəyyənləşdirilməsi, idarə edilməsi, o cümlədən qiymətləndirilməsi və nəzarətin həyata keçirilməsi üzrə bankdaxili qaydalar işlənilib hazırlanması tapşırığı qoymuşdur (1).

Banklarda kredit risklərinin effektiv idarə edilməsi və onların maliyyə sabitliyinin gücləndirilməsi məqsədilə isə 2003-cü ildə "Aktivlərin təsnifləşdirilməsi və mümkün zərərlərin ödənilməsi üçün xüsusi ehtiyatların yaradılması Qaydaları" qəbul edilmişdir. Bank sektorunun müasir çağırışlarına cavab vermək və sistemin dayanıqlığını təmin etmək üçün həmin Qaydalar ötən dövr ərzində bir neçə zəruri dəyişikliyə məruz qalmışdır.

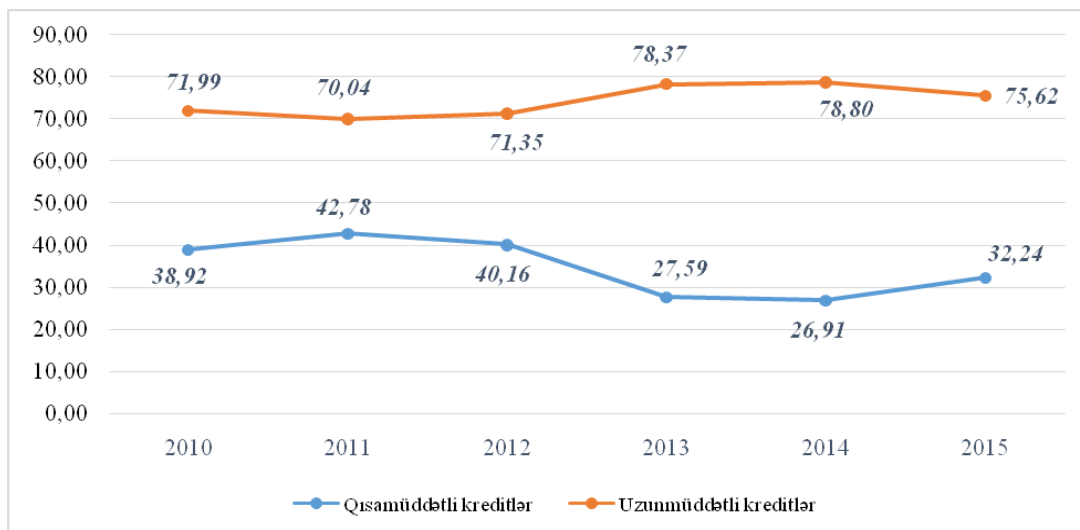
Qrafik1. Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyata kredit qoyuluşları
(mln.manatla)

Mənbə: qrafik müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Kredit bazarı rəqəmlərdə. Ölkənin kredit bazarında bankların oynadığı xüsusi rol əsasən onların təsərrüfat subyektlərinə və əhaliyə verdikləri kreditlərlə ölçülür. Bu gün ölkəmizdə fəaliyyət göstərən bankların milli iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri üzrə qısa və uzunmüddətli kredit qoyuluşlarının həcmi və onların məcmu kredit qoyuluşunda payının dinamika 1 və 2-ci qrafiklərdə göstərilmişdir.(2)

Qrafik 2. Qısa və uzunmüddətli kreditqoyuluşlarının məcmu kredit qoyuluşunda xüsusi çəkisinin dinamikası (%-lə)

Mənbə: qrafik müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

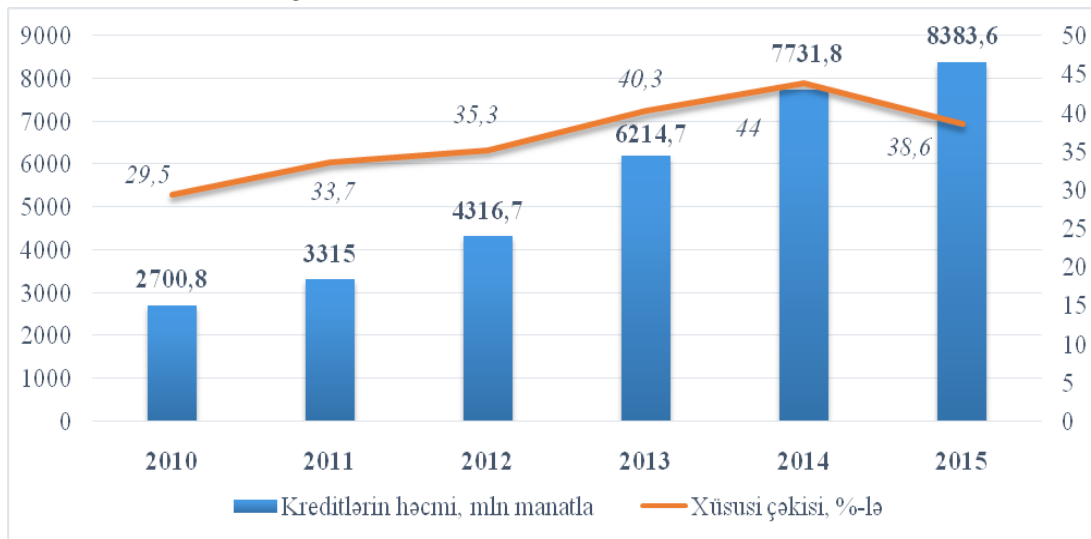
Beləliklə, son ildə iqtisadiyyata qoyulmuş qısamüddətli kreditlərin nominal həcmi 2 dəfə, uzunmüddətli kreditlərin nominal həcmi isə 2,5 dəfə artmışdır. Faiz nisbətində ifadə etsək, qrafik 2-dən göründüyü kimi məcmu kredit qoyuluşlarının həcmində uzunmüddətli kreditlərin payı 2010-cu ildə 72%-dən 2015-ci ildə 75,6% səviyyəsinə çatmışdır. Uzunmüddətli kreditlərin ümumi kredit qoyuluşlarındakı payının getdikcə yüksək olması faktı bir daha ölkədə kredit bazarlarında əlverişli mühitin formalaşması, maliyyə-kredit sisteminin sağlamlaşması və investisiya mühitinin və biznes iqliminin yaxşılaşmasının əyani sübutudur.

Aparığımız tədqiqatın nəticəsi olaraq qeyd edə bilərik ki, son 10 ildə ölkə iqtisadiyyatına kredit qoyuluşlarının sahələr üzrə artım tempi də müxtəlif olmuşdur. Təhlil aparılan dövr ərzində məcmu kredit qoyuluşunun ümumi həcmi 15 dəfə, o cümlədən ticarət və xidmət sektoru üzrə 8,7, energetika, kimya və təbii ehtiyatlar sektoru üzrə 1,7, kənd təsərrüfatı və emal sektoru üzrə 5,2, sənaye və istehsal sektoru üzrə 23,3, nəqliyyat və rabitə sektoru üzrə 11,4, ev təsərrüfatları üzrə isə 21,5 dəfə artmışdır.

Burada ev təsərrüfatlarına verilən kreditlərin dinamik eskalasiyası diqqət cəlb etməyə bilməz. Belə ki, təkcə 2015-ci ildə məcmu kredit qoyuluşunda ev təsərrüfatlarına verilən kreditlərin xüsusi çəkisi 38,6% (8383,6 mln. manat) təşkil etmişdir. Aydınır ki, ölkədə işgüzar aktivliyin artımının təmin edilməsinə təkcə təklifin deyil, həmçinin tələbin həcmində artımı hesabına da nail olmaq mümkündür. Lakin, əgər istehlak kreditləri əsasən idxal mallarına yönəldilirsə, bu hal nəinki ölkədə xili işgüzar aktivliyi yüksəltmir, əksinə ölkə iqtisadiyyatı üçün kifayət qədər çətin-

liklər yaradır. Son 5 ildə ölkə iqtisadiyyatında ev təsərrüfatlarına verilən kreditlər və onların məcmu kredit qoyuluşunda xüsusi çəkisi qrafik 3-də öz əksini tapmışdır:

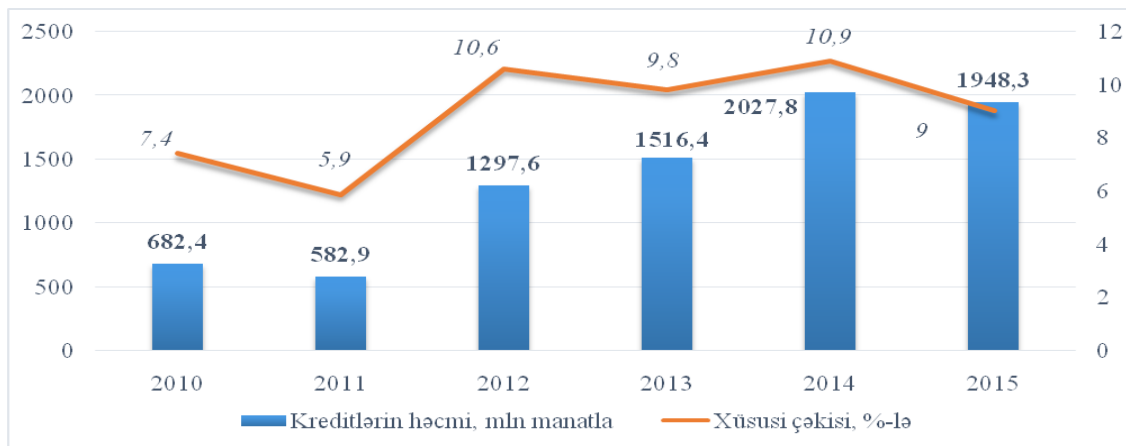
Qrafik 3. Ev təsərrüfatlarına verilən kreditlər

Mənbə: qrafik müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Təhlil aparılan dövr ərzində sənaye və istehsal sektoruna kredit qoyuluşları əhəmiyyətli dərəcədə yüksələn xətlə inkişaf etsə də, onların məcmu kredit portfelinə xüsusi çəkisi ev təsərrüfatlarına ayrılan resurslarla müqayisədə nəzərəcarpacaq dərəcədə az olmuşdur (Qrafik 4.).

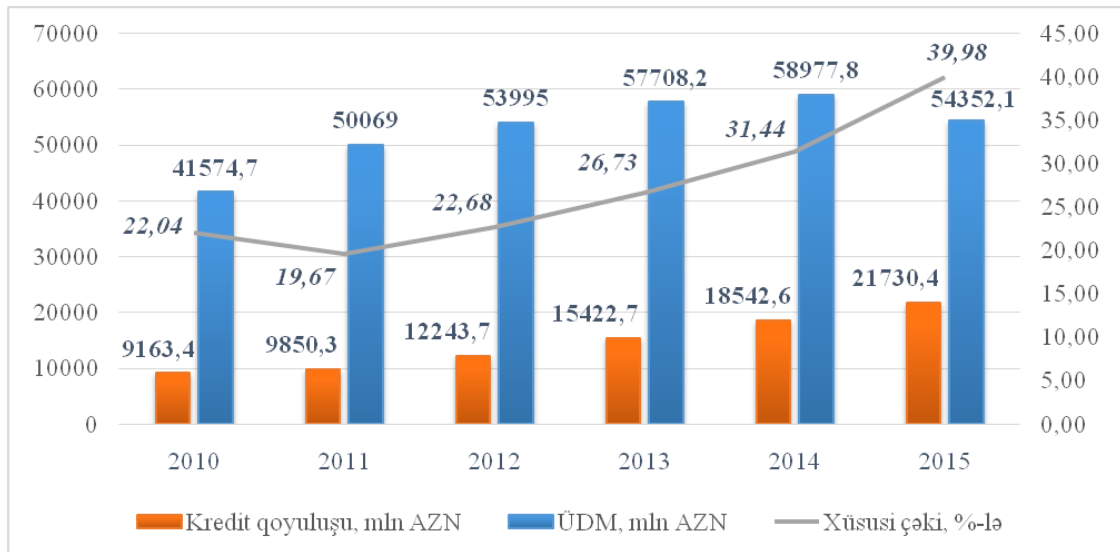
Qrafik 4. Sənaye və istehsal sektoruna kredit qoyuluşları

Mənbə: qrafik müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

İqtisadi inkişafın digər bir ölçü parametri də kredit qoyuluşlarının ÜDM-də xüsusi çəkisi göstəricisidir. Ölkə iqtisadiyyatının müvafiq göstəricisi qrafik 5-də əks olunmuşdur (Qrafik 5.).

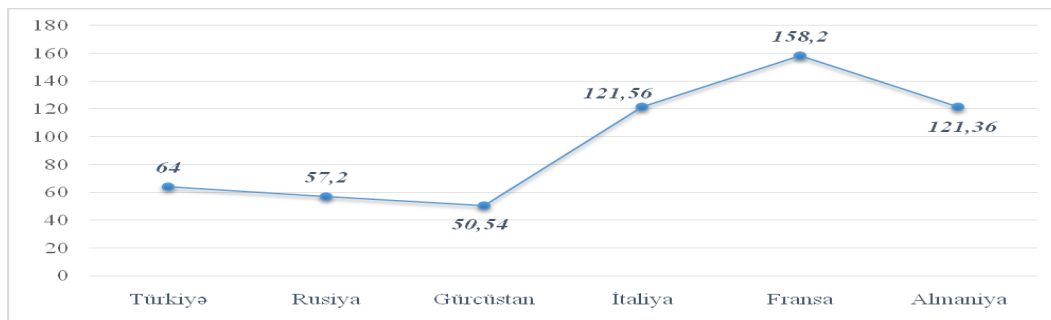
Qrafik 5. Kredit qoyuluşlarının ÜDM-də payı

Mənbə: qrafik müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Qlobal maliyyə böhranının özünü ciddi şəkildə hiss etdirməyə başladığı 2008-ci ildə ölkə iqtisadiyyatında müvafiq göstərici 18% olmuşdur. Çoxşəxəli islahatların həyata keçirilməsi, habelə pul-kredit siyasəti alətlərinin proaktiv tətbiqi sayəsində 2009-cu ildə müvafiq rəqəm 24,74%-dək yüksəlmişdir. Qeyd etməliyik ki, həmin dövrdə Mərkəzi Bank uçot faiz dərəcəsinə 2008-ci il üzrə mövcud 8%-dən 2009-cu il üzrə 2%-dək endirməklə sistem əhəmiyyətli kredit təşkilatlarının mərkəzləşdirilmiş kredit resurslarına rahat çıxışını təmin etmiş, yaranmış likvidlik çatışmazlığının aradan qaldırılmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Qrafik 6. Azərbaycan Respublikasının strateji ticarət partnyorlarında kredit resursları

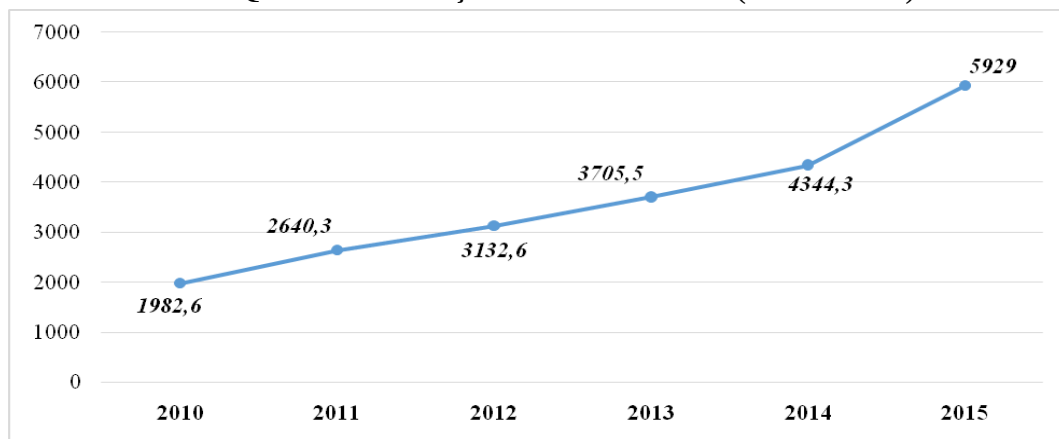
Mənbə: qrafik müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Digər inkişaf etmiş, eyni zamanda ölkəmizin strateji ticarət partnyorları olan ölkələrin iqtisadiyyatlarında isə müvafiq göstərici aşağıdakı kimidir:

Kredit bazarında problemlər və çağırışlar: Hal-hazırda ölkənin kredit bazarında subyektlər arasında kredit münasibətlərində bir sıra problemlər mövcuddur ki, bu çətinliklər ölkədə effektiv kredit bazarının formalaşmasına və normal inkişaf etməsinə, beynəlxalq maliyyə-kredit bazarlarına inteqrasiya olunmasına maneələr törədir. Burada nəzərəcarpacaq problemlərdən biri bank kreditlərinin birtəfəli axını ilə bağlıdır. Bu axınlar bankların real sektorun kreditləşdirilməsindəki iştirakını ləngidir və ya maraqsız edir. Belə ki, dövlət qiymətli kağızların daha yüksək likvidliyə və gəlirliyə malik olması və digər qiymətli kağız növlərinin zəif inkişaf etməsi həmin segmentin cəlbediciliyini artırmışdır. Bu da, öz növbəsində, bankların kredit resurslarının qeyri-real sektora, daha doğrusu, dövlət qiymətli kağızlar bazarına axınını stimullaşdırmışdır. Nəticədə real sektorun kreditləşmə dərəcəsi tələb olunan səviyyədə olmamışdır.

Kredit bazarının resurs bazasının zəifliyidə aktual problemlər sırasındadır. Bankların sərəncamında olan vəsaitlərin tərkibində qısamüddətli əmanətlərin yüksək çəkiyə malik olması tendensiyası son 5 ildə artan xətlə inkişaf etmişdir (bax. qrafik 7). Belə ki, 2015-ci ilin sonuna əhalinin banklarda olan əmanətlərinin məcmu həcmi 9473,9 mln. manat təşkil etmişdir ki, onun 63%-ə yaxını qısamüddətli dövr üçün yerləşdirilmişdir.

Qrafik 7. Fiziki şəxslərin əmanətləri (mln.manatla)

Mənbə: qrafik müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Aparığımız təhlillərdən də göründüyü kimi, 2015-ci ildə ölkənin kredit bazarında təqdim edilən kredit resurslarınınisə böyük hissəsi uzunmüddətli kreditlərin payına düşmüşdür. Belə olan halda, bankların likvidlik riski ilə üzləşməsi ehtimalı yüksəkdir. Məhz bu riskini minimallaşdırmaq və onu idarə etmək üçün hər bir bank daxili siyasət və qaydalar müəyyənləşdirməli, mümkün kritik vəziyyətləri təhlil edən, likvidlik mövqeyinin mənfi dəyişməsi riskinin artmasını və əlavə maliyyələşdirməyə tələbatın yaranmasını müəyyən edən və izləyən erkən xəbərdarlıq sisteminə və prosedurlara

malik olmalıdır. Bu sistem daim nəzarət altında olan kəmiyyət və keyfiyyət meyarlarından ibarət olmaqla, uzunmüddətli vəsaitlərin cəlb edilməsində çətinliklər, qısamüddətli öhdəliklərin yerləşdirilməsində problemlər, eyni zamanda, müddətləri başa çatmamış depozitlər də daxil olmaqla depozitlərin geri çağırılması parametrlərini əhatə etməlidir.

Dünyada baş verən iqtisadi proseslər fonunda ölkə iqtisadiyyatının inkişafı, investisiya və biznes mühitinin daha da yaxşılaşdırılması, kredit bazarının daha təkmil və sosial-iqtisadi tələbatı nəzər alan səviyyədə inkişafını təmin etmək məqsədilə yeni kredit məhsullarının bazara çıxarılmasına zərurət yaranmışdır. Qeyri-neft sektorunun inkişafının prioritet vəzifə kimi müəyyənləşdirildiyi, post-neft dövrünə keçidlə bağlı konkret tapşırıqların verildiyi və islahatların aparıldığı cari dövrdə, fikrimizcə, ölkədaxili ticarət dövriyyəsini genişləndirmək, habelə sahibkarlıq subyektlərinin qarşılıqlı inam və etibar əsasında çalışmasını təmin etmək üçün *faktoring* məhsullarının bazarda aktiv şəkildə tətbiqi öz müsbət töhfələrini verə bilər (12).

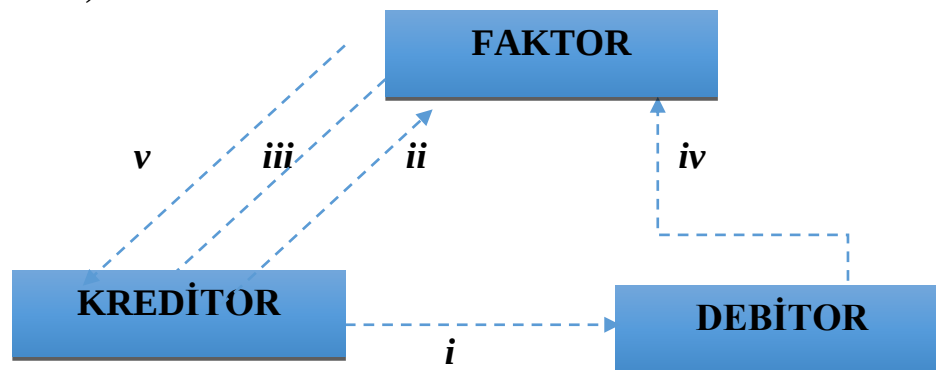
Faktoring, bankların və ya bu fəaliyyətlə birbaşa məşğul olan şirkətlərin öz müştərilərinə göstərdikləri kompleks maliyyə xidmətlərinin elə bir formasıdır ki, faktor təşkilat, yəni bank və ya faktoring şirkəti öz müştərisindən onun borclarını almaq hüququnu əldə etməklə həmin borcları hissəli şəkildə ödəyir. Faktoring əməliyyatlarında adətən 3 iştirakçı tərəf mövcuddur:

- **Faktor** – bu faktoring şirkəti və ya bankdır, tələbin alıcısı qismində çıxış edir;
- **Kreditor** – malın təchihatçısı;
- **Debitor** – malın alıcısı.

Bəzi hallarda dördüncü – *vasitəçi* adlanan tərəfin də iştirakı mümkündür ki, həmin vasitəçiliyin mahiyyətində faktoring əməliyyatlarının icrası təmin etmək üçün elektron platforma və ya məkanın təşkil edilməsi dayanır.

Faktoringin müddəti və debitor borcların maliyyələşdirilməsi limitləri hər bir ölkə iqtisadiyyatının özünəməxsus xüsusiyyətindən və iqtisadi şəraitdən asılı olsa da, beynəlxalq təcrübədə adətən faktoringin müddəti 180 gündən artıq olmur, maliyyələşdirmə həddi isə 90%-i keçmir.

Faktoring prosesini detallı izah etmək üçün aşağıdakı sxemi nəzərdən keçirə bilərik (sxem 1):

Sxem 1

Burada:

- i* – malın təchizatçısı (kreditor) malları alıcıya verir;
- ii* – kreditor malın satıldığını bildirən təhvil sənədlərini faktora təqdim edir;
- iii* – faktor bank malın dəyərinin müəyyən edilmiş hissəsini kreditora ödəyir;
- iv* – debitor müəyyən edilmiş vaxtda vəsaiti faktora ödəyir;
- v* – faktor məbləğin qalan hissəsini kreditora ödəyir.

Faktoring təşkilatının üzərinə götürdüyü riskin dərəcəsindən asılı olaraq faktoringin bir neçə növü mövcuddur ki, bunlara reqressli (recourse factoring) və reqressiz (non-recourse factoring) faktoring daxildir.

Faktoring nəinki daxili bazarda (domestic factoring), eyni zamanda beynəlxalq ticari münasibətlərdə də (international factoring) aktiv şəkildə istifadə edilir. Beynəlxalq faktoringdə faktor və kreditorun fərqli ölkələrin rezidentləri olması mütləqdir. Dünyanın 90 ölkəsi üzrə 400-dən çox üzvü olan beynəlxalq faktorlar təşkilatının (*Factors Chain International, tanınan abbreviaturada – FCI*) hesabatına əsasən 2014-cü il üzrə faktoringin inkişaf etdiyi dünyanın 10 iri iqtisadiyyatı barədə məlumatlar aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir: (3;4;6;7;)

Cədvəl 1. Beynəlxalq ticari münasibətlərdə də faktoring şirkətlərinin rolu

Ölkə	Faktoring şirkətlərinin sayı	Yerli faktoringin həcmi (mln. avro)	Beynəlxalq faktoringin həcmi (mln. avro)	Cəmi dövriyyə (mln. avro)
Çin	25	261,573	144,529	406,102
Birləşmiş Krallıq	40	328,614	22,008	350,622
Fransa	14	169,625	56,973	226,598
Almaniya	190	141,780	48,100	189,880
İtaliya	40	142,505	40,499	183,004
İspaniya	18	97,409	15,567	112,976
ABŞ	110	81,670	16,000	97,670
Tayvan	22	14,590	42,090	56,680
Belçika	5	41,531	13,844	55,375
Niderland Krallığı	5	45,278	8,100	53,378

Ölkəmizin əsas ticarət tərəfdaşları olan ölkələr üzrə müvafiq göstəricilər cədvəl 2-də öz əksini tapmışdır.

Cədvəl 2. Azərbaycan Respublikasının tərəfdaş olduğu ölkələrdə faktoring şirkətlərinin rolu

Ölkə	Faktoring şirkətlərinin sayı	Yerli faktoringin həcmi (mln. avro)	Beynəlxalq faktoringin həcmi (mln. avro)	Cəmi dövriyyə (mln. avro)
------	------------------------------	-------------------------------------	--	---------------------------

Türkiyə	76	33,633	7,596	41,229
Rusiya	64	28,711	459	29,170
Ukrayna	23	1,021	14	1,035
Gürcüstan	2	4	1	5

Ümumilikdə 2014-cü il üzrə qlobal miqyasda fəaliyyət göstərən faktoring müəssisələrinin sayı 2,330 olmuşdur ki, həmin şirkətlərin yerli faktoring dövryyəsinin həcmi 1,857,410, beynəlxalq faktoring dövryyəsinin həcmi 490,114 olmaqla məcmu dövryyə 2,347,513 mln.avro təşkil etmişdir.(5;8;9)

Beləliklə, faktoringin bazarda aktiv tətbiqi sayəsində satıcı alıcıdan pul vəsaitinin əldə edilməsini gözləmədən faktor təşkilatdan satdığı malın dəyərini böyük hissəsini qısa müddətdə almaq imkanı əldə edir ki, bununla da o, öz maliyyə axınları üzərində sağlam nəzarəti təmin edir. Başqa sözlə ifadə etsək, faktoring:

- ✓ müəssisəni real pul vəsaitləri ilə təmin edir;
- ✓ kapitalın dövryyəsinə sürətləndirir;
- ✓ müəssisənin gəlirliliyini artırır;
- ✓ satıcının qarşılaşa biləcəyi likvidlik, valyuta və kredit riski kimi risklərini minimallaşdırmağa dəstək olur.

Nəticə

Ölkəmizin kredit bazarının müasir vəziyyətinə həm institusional-iqtisadi, həm də hüquqi nöqteyi-nəzərdən yanaşma göstərir ki, kompleks iqtisadi inkişafın təmin edilməsində bank sisteminin müstəsna əhəmiyyəti vardır. Çünki, məhz bank sistemi ölkədə kredit münasibətlərini tənzimləyir, bazarda mövcud sərbəst maliyyə resurslarını təklif edənə ona tələb duyan subyektlər arasında körpü rolunu oynayır. Lakin, hal-hazırda kredit bazarının qarşılaşdığı bir neçə problem mövcuddur ki, onlardan bazarın resurs bazasının istənilən səviyyədə olmaması, vəsaitlərin qısa müddətə cəlb edilməsi fonunda onların uzunmüddətli periodda yerləşdirməsi ilə yanaşı, real sektora kredit qoyuluşu istiqamətində kredit təşkilatlarının yetərli motivasiyasının olmaması halları nəzərə alınmalıdır.

Qeyd edilənlərlə yanaşı, kredit bazarının iştirakçısı olan kredit təşkilatları bazara ənənəvi və geniş yayılmış olmayan, lakin, müasir şəraitdə uzunmüddətli perspektivdə iqtisadi inkişafı təmin edən, biznes subyektlərinin maraqlarına cavab verməklə işgü-zar iqlimi yaxşılaşdıran məhsulların çıxarılması istiqamətində əməli addımlar atmalıdırlar.

Ədəbiyyat

- [1] Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının statistik bülleteni, №12 (190), 12/2015
- [2] Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi internet sahifəsi http://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/

- [3] Almaniya Federativ Respublikasının Dövlət Statistika İdarəsinin rəsmi internet səhifəsi, <https://www.destatis.de>
- [4] Factors Chain Interational (FCI) təşkilatının 2015-ci il üzrə illik hesabatı
https://www.fci.nl/downloads/annual_review_2015.pdf
- [5] Türkiyə Cumhuriyyətinin Dövlət Statistika İdarəsinin rəsmi internet səhifəsi
<https://www.tuik.gov.tr>
- [6] Fransa Mərkəzi Bankının rəsmi internet səhifəsi. www.banque-france.fr
- [7] İtaliya Mərkəzi Bankının rəsmi internet səhifəsi. www.bancaditalia.it
- [8] Rusiya Federasiyası Mərkəzi Bankının rəsmi internet səhifəsi. www.cbr.ru/statistics/
- [9] Gürcüstan Mərkəzi Bankının rəsmi internet səhifəsi. www.nbg.gov.ge
- [10] Ф.Н.Филина, И.А.Толмачев, А.В.Сутягин. «Все виды кредитования». Москва 2009, ISBN 978-5-4760-0788-3, глава 6, стр.284
- [11] Mehmet Vurucu, Mustafa Ufuk Arı. “A’dan Z’ye bankacılık”. Ankara 2014, ISBN 978-975-02-2780-6, s.613
- [12] D.Muraleedharan. “Modern banking: theory and practice”. Delhi-2014, ISBN 978-81-203-5032-8, chapter 2, page 144.

MÜASİR AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATINDA İNVESTİSİYA AKTİVLİYİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

A. Ə. QULİYEVA

doktorant, ADİU (UNEC)

E-mail: aquliyeva5@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 07 aprel 2016; Çapa qəbul edilmişdir 27 may;
online-da çap edilmişdir 30 iyun 2016

Received 07 April 2016; accepted 27 May 2016; published online 30 June 2016

Xülasə

Təqdim edilən məqalədə müəllif hazırda Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyatının investisiya sahəsində yaranmış vəziyyəti nəzərdən keçirir. İnvestorların sahə üzrə üstünlük verdiyi meyillər göstərilir, ölkəmizdə sosial sahələrə investisiyaların vəziyyətinə xüsusi diqqət yetirilir.

Açar sözlər: investisiya fəaliyyəti, əsas kapitala investisiya qoyuluşu, Azərbaycan Respublikasının neft sektoru, iqtisadiyyatın qeyri-neft sektoru, sosial sfera sahələri.

JEL Classification Codes: D92, E22

THE POSSIBILITIES OF INVESTMENT ACTIVITY IN MODERN AZERBAIJAN ECONOMY

Abstract

In proposed article the author examines situation which has been formed nowadays in investment sphere of the national economy of the Republic of Azerbaijan. There are also showed trends in investors' branch preferences as far as special attention is given to the situation with investments to the branches of social sphere of Azerbaijan.

Key words: investment activity, investments to the fixed capital, oil sector of Azerbaijani economy, non-oil sector of economy, branches of social sphere.

ОСОБЕННОСТИ ИНВЕСТИЦИОННОЙ АКТИВНОСТИ В СОВРЕМЕННОЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЭКОНОМИКЕ

Резюме

В предлагаемой статье автор рассматривает ситуацию, сложившуюся в настоящее время в инвестиционной сфере национальной экономики Азербайджанской Республики. Показаны тенденции в отраслевых предпочтениях инвесторов, при этом особое внимание обращается на состоянии инвестиций в отрасли социальной сферы Азербайджана.

Ключевые слова: инвестиционная деятельность, инвестиции в основной капитал, нефтяной сектор экономики Азербайджана, нефтяной сектор экономики, отрасли социальной сферы.

Giriş. Müasir dövrdə istənilən milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafı üçün maşın-texnika parkının daim yenilənməsi, istehsal və sosial infrastrukturun təkmilləşdirilməsi zəruridir. Bu halda sadəcə əsas kapitalın yenilənməsindən yox, onun məhz innovasiyalar əsasında yenilənməsindən söhbət gedir, bu isə həm əmtəə istehsalı sahəsinə, həm də iqtisadiyyatın başqa sahələrinə yeni və labüd olaraq daha çox məsrəf tələb edən texnologiyaların tətbiq olunmasını nəzərdə tutur.

Bütün bunlar istehsalə və milli iqtisadiyyatın başqa sahələrinə əhəmiyyətli kapital qoyuluşlarının (investisiyaların) praktik olaraq fasiləsiz həyata keçməsinə tələb edir. İnvestisiyaların daxil olması iqtisadi inkişafın xarakterinə birbaşa təsir göstərir. Bu təsir aşağıda sadalanan vasitələrlə həyata keçir:

- qabaqcıl elmi-texniki həllər əsasında əsas fondların texniki-texnoloji baxımdan yenilənməsi;
- milli iqtisadiyyatın strukturunun şaxələndirilməsi, bu məqsədlə elm tutumlu sənaye sahələrinin və müvafiq müəssisələrin rolunun yüksəldilməsi, kənd təsərrüfatının fondlarla və enerji baxımından təchizatının yaxşılaşdırılması;
- yeni yaradılan və ya investisiyaların köməyi ilə modernləşdirilən obyektlərdə əməyin xarakterinin mürəkkəbləşməsi ilə əlaqədar, məşğul əhəlinin ümumi ixtisas səviyyəsinin yüksəldilməsi;
- bu və ya digər sahə çərçivəsində qarşıya qoyulmuş hədəflərə uyğun olaraq sərəfətlik dərəcəsi müxtəlif olan ixtisaslı kadrların hazırlanması və yenidən hazırlanması sisteminin təkmilləşdirilməsi;
- ölkənin sosial sferasının əsaslı surətdə modernləşdirilməsi, o cümlədən əhəlinin əksəriyyətinin yaşayış səviyyəsinin və həyat keyfiyyətinin, onların ən qabaqcıl səviyyəli sosial infrastruktur obyektlərindən istifadə etmək imkanlarının artırılması;
- sosial sahəyə və konkret sosial infrastruktur obyektlərinə investisiyalar yönəldilməsi sayəsində ümummilli iqtisadi siyasətin sosial tərkib hissəsinin gücləndirilməsi.

İnvestisiyalara əsaslanan inkişafın dövlət tərəfindən dəstəklənməsi müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Bu dəstək iqtisadi artımın bilavasitə stimullaşdırılması deməkdir, çünki o, hər şeydən əvvəl, büdcə vəsaitlərinin infrastruktur obyektlərinə (o cümlədən sosial obyektlərə) sərmayə qoyulması və ya müəyyən sahələrə birbaşa maliyyə köməyi və hətta ayrı-ayrı əhəmiyyətli müəssisələrə göstərilməsi ilə bağlıdır. İnkişaf etmiş bazar münasibətlərinin təşəkkülü prosesinin hələ başa çatmadığı və bu münasibətlərin formalaşması mərhələsinin hələ davam etdiyi sərəfətdə inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlar üçün də belə dəstək xüsusilə əhəmiyyətlidir.

Əhəmiyyətli təbii resurslara malik olan və inkişaf etməkdə olan istənilən iqtisadiyyatın (Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatı da bu sıraya aiddir) investisiya imkanlarının artması, hər şeydən əvvəl, yanacaq-enerji kompleksinin hesabına həyata keçirilir. Çox vaxt məhz bu kompleksə, həmçinin aqrar sektora aid sahələrə investisiyalar təsərrüfatın başqa sahələrini də öz arxasınca “çəkib aparmaqla” bütövlükdə milli iqtisadiyyatın inkişafına təkan verə bilər.

Statistika göstərir ki, milli iqtisadiyyat dinamik inkişaf yoluna düşərək daha çox şaxələndikdə investisiya axınları da şaxələnir. Azərbaycanın nümunəsi bu fikri təsdiq edir. Belə ki, hazırda ölkəmizin iqtisadiyyatına investisiyaların ümumi həcmində aqrar sektorun payı küçükdür (2013-cü ilin yekunlarına görə 1,6 faiz və 2014-cü ilin yekunlarına görə 2,3 faiz), əsas kapitala investisiyaların əsas hissəsi isə, bir tərəfdən, sənaye sahələrinə, digər tərəfdən, qeyri-istehsal sahələrinə yönəldilir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, 2014-cü ilin yekunlarına görə investisiyaların ümumi həcmində sənayenin payı 2013-cü ilin müvafiq göstəricisi ilə müqayisədə təqribən bir yarım dəfə azalaraq 44,9 faizə qarşı 31,7 faiz təşkil etmişdir.

Azərbaycan sənayesinə investisiya axınlarının strukturunda da ciddi dəyişikliklər baş vermişdir. Belə ki, investisiyaların ümumi həcmində hasilat sənayesinin payı 2013-cü ildəki 31 faizdən 2014-cü ildə 17,8 faizə qədər azalmış; eyni zamanda emal sənayesi sahələrinin payı bir qədər artaraq 2013-cü ildəki 7,8 faizdən 2014-cü ildə 9,9 faizə çatmışdır (1, s.545).

Bu məlumatlara əsasən investorların üstünlük verdiyi sahələrdə hər hansı keyfiyyət dəyişiklikləri haqqında danışmaq olarmı? Və 2014-cü ildə sənaye sahələrinə investisiyaların birdən-birə azalmasını Azərbaycan iqtisadiyyatının sənayesizləşmə təhlükəsi haqqında həyəcan signalı deməkdirmi? Bizim fikrimizcə, hər hansı uzun müddət üçün nəticələr çıxarmaq hələ tezdir, çünki ölkəmizin iqtisadiyyatında investisiya axınlarının sonrakı dinamikası aydın deyil; bu barədə hər hansı əsaslandırılmış nəticələr çıxarmaq yalnız bir neçə ildən sonra mümkün olacaq. Eyni zamanda bir sıra əvvəlki illər ərzində Azərbaycan iqtisadiyyatının əsas kapitalına investisiyaların dinamikasının öyrənilməsi müəyyən nəticələr çıxarmağa imkan verir.

Əvvəlcə, ondan başlayaq ki, 10 il ərzində – 2005-ci ildən 2014-cü ilə qədər olan dövrdə ölkəmizin iqtisadiyyatının əsas kapitalına investisiyaların ümumi həcmi 3 dəfədən çox artaraq 5,8 milyard manatdan 17,6 milyard manata çatmışdır. Bu, Azərbaycan iqtisadiyyatının əhəmiyyətli investisiya potensialına dəlalət edir və öz növbəsində, iqtisadi artım potensialına birbaşa təsir göstərir. Baxılan dövrün daxilində son bir sıra illər ərzində əsas kapitala investisiyaların həcmi əvvəlki ilin müvafiq göstəricisi ilə müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Belə ki, 2012-ci ilin yekunlarına görə Azərbaycan iqtisadiyyatının əsas kapitalına investisiyaların ümumi həcmi 2011-ci ilin müvafiq göstəricisi ilə müqayisədə 20 faizdən çox, 2013-cü ildə isə 2012-ci il ilə müqayisədə 16 faizdən çox artmışdır. Eyni zamanda, 2014-cü ilin yekunlarına görə

investisiyanın həcmi 2013-cü il ilə müqayisədə bir qədər (2 faiz) azalmışdır.

İkincisi, göstərilən dövr ərzində respublika iqtisadiyyatına investisiyaların ümumi həcmində neft və qeyri-neft sektorlarının paylarının nisbəti praktik olaraq “güzgü əksi” kimi dəyişmişdir. Belə, 2005-ci ildə neft və qeyri-neft sektorlarının payları müvafiq olaraq 65,2 faiz və 34,8 faiz təşkil edirdisə, 2014-cü ilin yekunlarına görə bu paylar, müvafiq olaraq, 33,8 faiz və 66,2 faiz təşkil etmişdir.

Baxılan dövr daxilində müəyyən dinamik dəyişikliklər də baş vermişdir. Məsələn, 2009-cu, böhran ilinin yekunlarına görə neft sektoruna investisiyanın həcmi əhəmiyyətli dərəcədə azalmışdır. Bu, respublika iqtisadiyyatına investisiyaların ümumi həcmində neft sektorunun payının sadəcə kəskin azalması ilə deyil, həmin payın keyfiyyətə azalması ilə nəticələndi: bu sektora investisiyaların mütləq həcmi 2005-ci il ilə müqayisədə demək olar ki, iki dəfə azalaraq 3,8 milyard manatdan 2,05 milyard manata enmiş, investisiyaların ümumi həcmində neft sektorunun payı isə 26,6 faizə qədər azalmışdı. Eyni zamanda Azərbaycan iqtisadiyyatının qeyri-neft sektoruna investisiyaların əhəmiyyətli artımı baş verirdi: 2005-ci il ilə müqayisədə onların həcmi 2,85 dəfə artaraq 2,0 milyard manatdan 5,7 milyard manata, investisiyaların ümumi həcmində bu sektorun payı isə artaraq 73,4 faizə çatmışdı.

Demək olar ki, həmin vaxtdan etibarən Azərbaycan iqtisadiyyatının əsas kapitalına sərmayə qoyanların üstün tutduğu sahələrdə də dəyişikliklər müşahidə olunur: respublikanın xalq təsərrüfatının qeyri-neft sektoru investisiyaların üstün resipiyentinə çevrilir. Sonrakı dövrdə iqtisadiyyatın bu iki əsas sektorunun paylarının nisbəti ildən-ilə bu və ya digər tərəfə müəyyən dərəcədə dəyişirdi; məsələn, 2010-cu ildən 2012-ci ilə qədər olan dövrdə respublika iqtisadiyyatının qeyri-neft sektoruna yönəldilmiş investisiyaların payı müvafiq olaraq 70,1 faizdən 75 faizə qədər artmışdır. Digər tərəfdən, yuxarıda göstəriləyi kimi, sonrakı illərdə bu pay bir qədər azalaraq, 2013-cü ildəki 71,5 faizdən 2014-cü ildə 66,2 faizə enmişdir (1, s.542).

Bütövlükdə isə investorların üstünlük verdiyi sektorların nisbəti qeyri-neft sektorunun xeyrinə dəyişməz qalır. Bu, belə ümid etməyə əsas verir ki, ölkəmizdə şaxələndirilmiş, xammal bazarında konyunkturdan asılı olmayan iqtisadiyyatın inkişafı strateji, uzunmüddətli xarakter kəsb edəcəkdir.

Azərbaycanda şaxələndirilmiş, qabaqcıl iqtisadiyyatın formalaşması prosesində dövlət mühüm rol oynayır. Bu halda həm iqtisadi siyasətin əsas istiqamətlərinin işlənilib hazırlanması, həm də iqtisadiyyata investisiyaların bilavasitə maliyyələşdirilməsinin konkret həcmələri haqqında söhbət gedir. Məsələ ondadır ki, bu investisiyaların maliyyələşdirilməsinin əsas həcmi dövlətin payına düşür.

Əlamətdar haldır ki, maliyyələşdirmə mənbələrində prinsipial dəyişikliklər baş vermişdir və bu dəyişikliklər məhz nəzərdən keçirdiyimiz dövrə – 2005-2014-cü illərə təsadüf etmişdir. Belə, 2005-ci ildə əsas kapitala investisiyanın dövlət və özəl mənbələrinin paylarının nisbəti, müvafiq olaraq, 62,2 faizə qarşı 37,8 faiz təşkil

edirdi. Başqa sözlə, özəl (qeyri-dövlət) kapitalın investisiya fəallığı müşahidə olunurdu. Lakin sonrakı illərdə vəziyyət kökündən dəyişir.

Belə ki, artıq 2006-cı ilin yekunlarına görə Azərbaycan iqtisadiyyatına əsaslı vəsait qoyuluşlarının dövlət və özəl mənbələri 43,3 faizə qarşı 56,7 faiz nisbətində olmuşdur. Sonrakı illərdə investisiyalarda dövlətin payı daha da artmış və 68,2 faizdən aşağı düşməmişdir, həm də sonuncu göstərici 2014-cü ilin yekunlarına görə qeydə alınmışdır. 2007-ci ildən başlayaraq dövlət kapital qoyuluşlarının kəmiyyət göstəriciləri də əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlib; bütövlükdə 2005-2014-cü illərdə ölkə iqtisadiyyatına dövlət investisiyalarının həcmi 6 dəfə artıb.

Eyni dövr ərzində iqtisadiyyata qeyri-dövlət investisiyalarının həcmi 3,1 dəfə artıb (1,s.549). Gördüyümüz kimi, investisiyaların maliyyələşdirilməsi mənbələrinin nisbətinin dəyişməsinə baxmayaraq, şəxsi kapital sahiblərinin ölkə iqtisadiyyatına investisiya yatırılmasına marağı itirilməyib, onlar bu investisiyanın həcmi qat-qat artırılar. Bu, *ilk növbədə*, onu göstərir ki, fərdi investorların iqtisadiyyatda potensialı artır. *İkincisi*, prinsip etibarilə, bu ona ümid verir ki, ümumi əlverişli şərait və stimullaşdırıcı amillər olsa, milli iqtisadiyyata kapital qoyuluşunun artırılması üçün bu potensialdan daha fəal istifadə etmək olar.

Bu halda, yuxarıda artıq qeyd etdiyimiz kimi, araşdırdığımız zaman kəsiyində iqtisadiyyata dövlət və şəxsi investisiyaların konkret nisbəti sabit qalmamışdır. Belə ki, 2010-cu ildən 2014-cü ilə qədər dövlət investisiyalarının payı bir qədər azalaraq 74,3 faizdən 68,2 faizə enmişdir. Müvafiq surətdə, həmin dövrdə milli iqtisadiyyata investisiyalarda şəxsi mənbələrin payı 25,7 faizdən 31,8faizə qədər artmışdır (1, s.549).

Son illərdə baş vermiş bu dəyişiklikləri necə xarakterizə etmək olar və bu, ölkəmizin iqtisadiyyatında hansısa yeni bir tendensiya ilə üzləşmək demək deyilmi? Bizim fikrimizcə, investisiyalaşdırma mənbələrinin dəyişməsində hər hansı sabitləşmiş tendensiya haqqında danışmaq hələ tezdir; xüsusən, ona görə ki, bir məqamı nəzərə almaq vacibdir ki, dünya iqtisadiyyatında müşahidə olunan böhran hallarının kəskinləşməsinin bizim dövlətimizin təsərrüfat siyasətinə də təsir göstərməsi labüddür, bu isə, o cümlədən bəzi büdcə məhdudiyyətlərinə, investisiyalaşdırma mənbələrinin nisbətlərinin dəyişməsinə səbəb ola bilər. Şəxsi investorların fəallığının dəyişməsi barədə yalnız müəyyən müddətdən sonra qəti fikir söyləmək mümkün olacaq. Hər halda, yadda saxlamaq lazımdır ki, iqtisadiyyatın çox sahələrinə investisiyalar yalnız uzunmüddətli perspektivdə səmərə verir, buna görə də biz belə hesab edirik ki, dövlət investisiyaları şəxsi kapitala müəyyən signal verən ümumi investisiya prosesinin lokomotivi kimi gələcəkdə də öz əhəmiyyətini saxlayacaqdır.

Yerli şəxsi biznesin milli iqtisadiyyata investisiyaları öz-özlüyündə, xarici investorlarla bağlı vəziyyətdən asılı olmayaraq, inkişaf perspektivlərinin müəyyən edilməsində mühüm rol oynayır. Azərbaycan iqtisadiyyatına xarici investisiyaların axını məsələsinə gəldikdə isə, bizim fikrimizcə, burada, hər şeydən əvvəl, iki məqa-

mı xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Birincisi, xarici sərmayə qoyuluşlarının həcmi, 2008-2009 illərdəki dünya maliyyə-iqtisadi böhranının piki dövründə kəskin azalandan sonra böhran öncəsi göstəricilər səviyyəsinə qayıtmış və sonra həmin səviyyəni üstələmişdir. Belə ki, 2013-cü ildə Azərbaycan iqtisadiyyatının əsas kapitalına sərmayə qoyuluşlarının həcmi (manatla) demək olar ki, 4,7 milyard manat, 2014-cü ildə isə 4,9 milyard manat təşkil etmişdir. Bu kəmiyyət 2006-cı ilin səviyyəsindən, demək olar ki, bir yarım dəfə çoxdur (1,s.549).

İkincisi, qeyd etmək lazımdır ki, yerli investorların ardınca əcnəbi kapital sahibləri də öz sektoral prioritetlərini tədricən dəyişdirirlər. Məsələn, hazırda xarici investisiyaların respublika iqtisadiyyatının neft sektoruna yönəldilən hissəsi bu investisiyaların ümumi həcmindən yarısından azdır.

Eyni zamanda etiraf etmək lazımdır ki, xarici investorların fəaliyyəti və onların kapital qoyuluşlarının ümumi həcmi bütövlükdə Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyatının, o cümlədən onun daxili bazarının potensial imkanlarını heç də tam əks etdirmir. Qeyd etmək lazımdır ki, bunun obyektiv səbəbləri də var. Bizim fikrimizcə, dünya ictimaiyyətinin nəzərində yaxın qonşularımızla müqayisədə respublikamızın investisiya cəlbediciliyini keyfiyyət baxımından artırmaqla ölkəmizə xarici investisiyalar axınının əhəmiyyətli artımına nail olmaq mümkündür, bu isə bugünkü konkret şəraitdə həm sırf iqtisadi baxımdan, həm də siyasi cəhətdən çətin məsələdir.

Fikrimizcə, məhz bu səbəbdən, respublikamızda iqtisadi artım əsasən daxili investisiyalar hesabına təmin edilməlidir. Bununla əlaqədar, sosial sferanın əsas sahələrinə yönəldilən investisiyaların rolu haqda bir neçə söz demək istərdik. Hər şeydən əvvəl, qeyd etmək lazımdır ki, burada yaranmış vəziyyət heç də birmənalı deyil.

Belə ki, son illərdə investisiyaların ümumi həcmində səhiyyənin və sosial müdafiənin payı təxminən müqayisə edilə bilən səviyyədə qalır – 2014-cü ilin yekunlarına görə bu göstərici 2013-cü ildəki 2,8 faizə qarşı 2,5 faiz olmuşdur. Eyni zamanda 2014-cü ildə incəsənət, əyləncələr, mədəniyyət və istirahət kimi sahələrə investisiyalar kəskin artmışdır (2014-cü ilin yekunlarına görə bu göstərici 2013-cü ildəki 4,7 faizə qarşı 12,9 faiz olmuşdur). Bizim fikrimizcə, bu sonuncu faktın məntiqi izahı var. Milli dövlətçiliyin təşəkkülü prosesinin başa çatması bilavasitə xalqımızın mənəvi köklərindən qaynaqlanan mədəniyyət və incəsənət kimi sahələrin coşğun inkişafı ilə ayrılmaz surətdə bağlıdır. Əyləncələr və istirahət sferasına gəlicə, əhalinin bu sferada qazanılmış nailiyyətlərdən istifadə etmək imkanlarının genişlənməsi müasir dövlətin sivilizasiyalılıq və sosial xarakterinin göstəricisidir.

Bütün bu deyilənlərə əsasən, investisiyaların yuxarıda göstərilmiş dörd sahəyə yönəldilən payının artmasını bütövlükdə müsbət hal kimi qiymətləndirmək olar. Ancaq bu halda investisiyaların ümumi həcmində təhsilin payının müəyyən qədər azalaraq 2013-cü ildəki 5,8 faizə qarşı 2014-cü ildə 4,0 faizə enməsi bir qədər

narahatlıq doğurur (1,s.553). Əlbəttə, bu ona səbəb ola bilər ki, hələ də aradan qaldırılmamış ümumdünya maliyyə-iqtisadi böhranının bizim respublikanın iqtisadiyyatına da təsir göstərdiyi bir şəraitdə bəzən ayrı-ayrı sahələrə sosial investisiyalarda qənaət etmək lazım gəlir.

Bundan əlavə, qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan hələ sovet dövründə əhalinin ümumi təhsil səviyyəsinin yüksək olması ilə fərqlənirdi. Müasir dövrdə, müstəqil Azərbaycanda təhsil sahəsində əldə olunmuş səviyyə isə inkişaf etmiş dövlətlərin standartları səviyyəsinə tamamilə uyğun hesab edilə bilər. Belə ki, 2006-cı ildə respublika əhalisinin hər 1.000 nəfərinə düşən ali və ümumi orta təhsilli vətəndaşların sayı orta hesabla 946 nəfər, 2014-cü və 2015-ci illərdə isə 971 nəfər olmuşdur (1,s.211). Ölkədə davamlı inkişafın müasir tələblərinə cavab verən tam savadlılıq, demək olar ki, faktiki təmin edilmişdir.

Lakin Azərbaycanın sonrakı innovasiyalı inkişafı üçün əhalinin ümumi savadlılığını səciyyələndirən kəmiyyət göstəricilərinə nail olmaq azdır, bunun üçün təhsil sahəsinin özündə dəyişikliklər aparmaq, bu sahədə keyfiyyət artımına nail olmaq, zəruri hallarda texniki və humanitar fəaliyyət sahələrində yüksəkixtisaslı kadrların sürətlə yenidən hazırlanması tələblərinə cavab verən çevik mexanizmlər yaratmaq lazım gələcək. Bu halda, istəsək də, istəməsək də, investisiyaların həcmi kəmiyyət baxımından əhəmiyyətli dərəcədə artırılmalıdır, çünki dəyişməkdə olan təhsil sahəsinə yüksəkixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanması və yenidən hazırlanması üçün ən yeni texnologiyaların, ən müasir proqramların və metodikaların tətbiq edilməsi külli məbləğdə xərc tələb edir.

Elm sahəsinə, o cümlədən (bəlkə də ilk növbədə) fundamental elm sahəsinə investisiyaların artırılması haqqında düşünmək lazımdır. Bu gün elmi araşdırmalar lazımınca maliyyələşdirilməsə, sabah sənaye sahəsində və milli iqtisadiyyatın istənilən başqa sahələrində ciddi irəliləyişə nail olmaq qeyri-mümkündür.

Nəticə. Yuxarıda deyilənlərə onu da əlavə etmək istərdik ki, sosial sahəyə investisiya məsələsi dövlətin xüsusi qayğı obyektidir, çünki bu sahənin inkişaf səviyyəsi bütün cəmiyyətin inkişaf dərəcəsini, həmçinin onun sabitliyini bilavasitə əks etdiən göstəricidir. Bu da, öz növbəsində, davamlı iqtisadi artımın təmin olunması imkanlarına bilavasitə təsir edir. Buna görə də, bizim fikrimizcə, bütün başqa məqamlarla yanaşı, müasir Azərbaycanda sosial sahəyə investisiyaların təmin olunmasında dövlətin aparıcı rolu qorunub saxlanmalıdır.

Ədəbiyyat

- [1] Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2015 – Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi – Bakı, Səda nəşriyyatı, 2015.-S.814

MÜƏSSİSƏLƏRİN MALİYYƏ RESURSLARININ REGIONUN SOSIAL-İQTİSADI SİSTEMİNDƏ ROLU

F. R. Məmməd həsənov

Doktorant, UNEC

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 01 aprel 2016; Çapa qəbul edilmişdir 27 may;
online-da çap edilmişdir 30 iyun 2016

Received 01 April 2016; accepted 27 May 2016; published online 30 June 2016

Xülasə

Bu tədqiqatın əsas məqsədi müəssisələrin maliyyə resurslarının regionun sosial-iqtisadi sistemində rolunu açıqlamaq və regionun maliyyə resurslarının formalaşması və istifadəsi proseslərini tədqiq etməkdir. Tədqiqat işi elmi abstraksiya və sistemli təhlil, məntiqi ümumiləşdirmə kimi tədqiqat üsulları əsasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın nəticəsi: regionların ərazilərində yaranan maliyyə resurslarının böyük payını yerlərdə saxlamaq lazımdır, vəsaiti əvvəl yuxarı büdcələrə götürüb, sonradan onların yalnız kiçik bir hissəsinin müxtəlif transferlər şəklində regionlara qaytarmaq əvəzinə onların sərəncamında saxlamaq daha səmərəli ola bilər. Bu baxımdan, büdcə sistemində vəsaitlərin qeyri-mərkəzləşdirilməsi haqqında qərarın əsaslandırılması üçün maliyyə axınlarının ərazi strukturuna və intensivliyinə dair tam və düzgün informasiya tələb olunur. Başqa sözlə desək, respublika və regional büdcələrin gəlir və xərclərinin ölkənin inzibati-ərazi sistemi səviyyələrinin iyerarxiyasında pul vəsaitlərinin artan və azalan axınlarının həcmələrinin qiymətləndirilməsinə imkan verən ərazi kəsiyi lazımdır. Tədqiqatın məhdudiyyətləri - daha geniş praktiki informasiya tələbidir. Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti: Resursların qeyri-mərkəzləşdirilməsi regionlara böyük səlahiyyətlərin ötürülməsi ilə də müşayiət oluna bilər. Belə halda, mərkəzin sırf regional və yerli problemlərin qayğısına qalmasına ehtiyac qalmayacaq və o, diqqətini, bütövlükdə ölkənin maraqlarında cəmləşdirə biləcək. Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi ölkənin inkişafının müsair mərhələsində, regional idarəçiliyin gələcək effektivliyini artırmaq zərurətindən irəli gələrək, hakimiyyətin bütün səviyyələri arasında funksiyaların daha dəqiq bölüşdürülməsi və bir hissəsinin islahatların keçirilməsi mərkəzinin yerli dövlət idarəçiliyinin aşağı səviyyələrinə köçürülməsi ilə həyata keçirilməsindədir.

Açar sözlər: müəssisə, region, sosial-iqtisadi inkişaf, maliyyə resursları.

JEL Classification Codes: G32

ROLE OF FINANCIAL RESOURCES OF ENTERPRISES IN THE SOCIAL AND ECONOMIC SYSTEM OF THE REGION

Abstract

One of the key areas, giving impetus to economic growth in the conditions of modernization is reformation of process in order to create favorable conditions for sustainable development of the national economy of the country and its regions, which in turn will enhance their competitive position. This process provides a solution to the complex institutional and economic problems of development of the various sectors of the regional economy, its infrastructure and communications support, the definition of instructional techniques and algorithmization procedures for inter-layer redistribution of budgetary funds, as well as the search for effective forms and process methods of regulation of inter-budgetary relations with the extension of the field and increase efficiency interactions with key actors the use of public funds, including the development, testing and improvement of relevant mechanisms.

Keywords: enterprise, region, socio-economic development and financial resources.

РОЛЬ ФИНАНСОВЫХ РЕСУРСОВ ПРЕПРИЯТИЙ В СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ РЕГИОНА

Резюме

Одним из ключевых направлений, придающих импульс экономическому росту в условиях модернизации, является реформирование бюджетного процесса в целях формирования благоприятных условий устойчивого развития национального хозяйства страны и ее регионов, что, в свою очередь, будет способствовать укреплению их конкурентных позиций. Данный процесс предусматривает решение комплекса институционально-хозяйственных задач развития различных секторов экономики региона, его инфраструктурного и коммуникационного сопровождения, определение методических приемов и алгоритмизации процедур межуровневого перераспределения бюджетных средств, а также поиск эффективных форм и методов регулирования процесса развития межбюджетных отношений, и повышение результативности взаимодействий с ключевыми субъектами использования государственных финансовых средств, включая разработку, апробацию и совершенствование соответствующих механизмов.

Ключевые слова: предприятие, регион, социально-экономическое развитие и финансовые ресурсы.

Giriş. Regionun maliyyə resurslarının formalaşması və istifadəsi proseslərinin öyrənilmə vasitəsi maliyyə resursları və xərclərinin regional balansı maliyyə resurslarının formalaşması, paylanması və istifadəsinin vəziyyətini, nisbətlərini və qanunauyğunluqlarını xarakterizə etməyə, sektorlar və təsərrüfat subyektləri arasındakı qarşılıqlı münasibətin xarakterini qiymətləndirməyə imkan verir. Bu da regionun yerli hökuməti tərəfindən idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi üçün zəruridir. Maliyyə resursları və xərclərinin regional balansı ümumi əlavə dəyərin və deməli, həm də sosial-iqtisadi inkişafın əsas indikatorunun ümumi regional məhsulunun formalaşması prosesini əks etdirir. Ona görə də maliyyə resurslarından istifadənin yetərliliyi və effektivliyi iqtisadiyyatın stabil işləməsinin əsas amillərindən biri kimi qiymətləndirilir.

Regionun maliyyə infrastrukturunun qurulması problemləri. Maliyyə resurslarının yaranması, yenidən paylanması və istifadəsi prosesində iqtisadi əlaqələrin subyektləri arasında müvafiq münasibətlər formalaşır. Bu münasibətlər dövlət hakimiyyəti orqanları və ərazidə fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektləri olan müəssisələr arasında yaranır. Maliyyə resurslarının fəal istifadəsi vasitəsilə regionun iqtisadi inkişafının stimullaşdırılması baş verir. Regionun bütün maliyyə resurslarını şərti olaraq onların yaranma mənbələrinə görə təsnifləşdirmək olar.

- maliyyə infrastrukturu;
- təsərrüfat subyektinin maliyyə resursları;
- regional büdcə;
- büdcə fondları və büdcədən kənar fondlar.

Regionun maliyyə resurslarının xüsusi bir hissəsi daim fəaliyyətdə ola bilən və ya müəyyən zaman müddəti üçün yaradılan büdcə və büdcədən kənar fondlardır. Onların fəaliyyətinin qurulması və təşkili qanunvericiliklə tənzimlənir. Subyektlərindən ümumi qanunverici aktlar kimi, konkret fondların yaradılması haqqında xüsusi qanunlar da qəbul olunur.

Büdcə fondları regional büdcənin tərkibində xüsusi büdcə vəsaitləri kimi yaradılır:

- regional sosial-iqtisadi, ekoloji, elmi-texniki və digər təyinatlı proqram və tədbirləri üçün;
- regional iqtisadiyyatın ən prioritetli sahələrinin məqsədli maliyyələşdirilməsi üçün;
- fəvqəladə vəziyyətlərin arzuolunmaz nəticələrinin aradan qaldırılması üçün.

Maliyyə infrastrukturunun qurulması infrastruktur subyektləri tərəfindən göstərilən xidmətlərin məzmunu ilə investisiyanın gedişatında sahibkarların ehtiyacları arasındakı balansın əldə olunması vasitəsi ilə reallaşdırılır. Bu qanunun təsiri investisiya qoyuluşu prosesinə xidmətin vəziyyətinin kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri vasitəsilə bu prosesdəki ziddiyyətlərin yaranması və aradan qaldırılması vasitəsilə özünü göstərir.

Maliyyə infrastrukturunun yaradılmasına öz iqtisadi funksiyalarını reallaşdırmaq qabiliyyətinin qazanılması və onun fəaliyyətinin təşkilati-iqtisadi mexanizminin yaradılması daxildir. Bu prosesin tərkib hissələri sosial-iqtisadi prosesə xidmət üzrə əlaqə və münasibətlərdən əhəmiyyətini itirənlərin aradan çıxması, daha dayanıqlı yenilərinin yaranması daxildir. Bu proses iki üsulla reallaşdırılır - ümumtəsərrüfat və regional: infrastrukturun təşkilati-iqtisadi mexanizmi formalarının seçilməsi və hazırlanması və investisiya qoyuluşu modelinin seçilməsi.

Büdcələrarası maliyyələşdirmənin miras qalmış bir çox qüsurları da vardır. Onların aradan qaldırılması üçün büdcələrarası münasibətlər regional siyasətin özəyidir. Hakimiyyətin müxtəlif səviyyəli büdcələrinin məhz gəlir və xərc hissələrinin bölgüləri regional, regiondaxili və mikroregional siyasətlərin formalaşmış təzahürüdür.

Dövlət idarəçiliyinin qeyri-mərkəzləşdirməsi dövlət funksiyalarının maliyyə təminatının əsasını təşkil edən yerli büdcələrin vəziyyəti ilə ayrılmaz bağlıdır. Bu çoxaspektli məsələ sahibkarlığın inkişafı, bütün səviyyələrin büdcələrinin vergi gəlirlərin yüksəldilməsi, büdcə vəsaitlərinin effektiv xərclənməsinə nəzarət üçün şəraitin yaradılmasını nəzərdə tutur.

Büdcə maliyyələşdirilməsi praktikası bir sıra maliyyə pozuntuları ilə müşayiət olunur. Bir çox hallarda bu pozuntular subsidiyalaşma prosesini tənzimləyən normativ-hüquqi aktların natamamlığı səbəbindən baş verir. Bu, ilk növbədə büdcə qanunvericiliyində subsidiyalaşdırma proseslərinin müəyyən olunmuş tənzimlənən prosedurlarının olmaması, həmçinin maliyyə dəstəyinin bu istiqamətinin reallaşdırılmasına vahid yanaşmanın bəzi hallarda subsidiyalaşdırma mexanizmlərinin hazırlanması məsələlərinin sahə üzrə nazirliklərin özləri tərəfindən təqdim olunması ilə bağlıdır.

Respublikada büdcələr arasındakı münasibətlərin qanunvericiliklə tənzimlənməsi prosesində onların təşkili və tənzimlənməsi formaları daha da təkmilləşdirilir. Eyni zamanda büdcələr arasındakı münasibətlərin tənzimlənməsi mexanizminin beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq daha da təkmilləşdirilməsinə ehtiyac var. Büdcələr arasındakı münasibətlərin tənzimlənməsinin qiymətləndirilməsi aşağıdakıları göstərir:

- Yerli büdcələrə ötürülən transfertlərin həcmələrinin mövcud hesablanma metodikası obyektivdir;
- Respublikanın iqtisadi cəhətdən zəif regionlarına yardım zərurətindən həyata keçirildiyi üçün büdcə subvensiyaları vasitəsilə budcələr arasındakı tarazlaşdırma praktikası ümumilikdə özünü doğrultdu.

Büdcələrarası münasibətlərin forma və metodlarının inkişafı şəxsi təşəbbüsün inkişafı üçün şəraitin yaradıldığı istiqamətdən vergi sahəsində alternativ gəlir mənbələrinin inkişafı sahəsində yerli icra orqanlarının səlahiyyətlərinin genişləndirildiyi yerlərdə aparılmalıdır.

Büdcə sisteminin səviyyələri arasındakı gəlir və xərclərin qeyri-rasional sistemi

subvensiya və büdcədən götürmələrin mövcud praktikasını büdcə vəsaitlərinin qarşılıqlı axınlarının böyüməsinə imkan yaradır.

Yerli maliyyələrin strukturu və istiqaməti yerli hakimiyyət və idarəetmə orqanlarında aparılan islahatlar yerli admistrasiya və yerli özünüidarəetmə orqanlarının funksiyaları ilə müəyyən olunur.

Təcrübədə regionların iqtisadi müstəqilliyi tam ola bilməz. O, həmişə nisbidir. Region nə qədər kiçikdirsə, bu müstəqilliyin, yəni mərkəzdən asılı olmayan qərarlar almaqda sərbəstliyin ölçüsü də bir o qədər azdır. Eyni zamanda regionların sosial-iqtisadi inkişafının müasir səviyyəsi, büdcə münasibətlərinin mövcud xarakteri, bazar iqtisadiyyatına keçid dövrünün çətinlikləri respublikanın əksər yerli büdcələrinin real müstəqilliyi haqqında danışmağa imkan vermir.

Buna görə, infrastrukturun əhaliyə sosial rifahın zamanətli minimumunu təmin edən ölçülərdə maliyyələşdirilməsi üçün vəsaitlərin kafiliyi prinsipi həyata keçirilməlidir.[2] Hər bir inzibati-ərazi vahidinin müstəqilliyi müəyyən optimal səviyyəyə malik olmalıdır, hansının ki, meyarı bu regionun iqtisadi maraqlarının maksimal mümkün dərəcədə reallaşdırılmasından ibarətdir.

Reğional büdcələrin xüsusi maliyyə gəlirlərinin formalaşması mexanizmi. Regional idarəçiliyin gələcək effektivliyini artırmaq zərurətindən irəli çıxaraq, hakimiyyətin bütün səviyyələri arasında funksiyaların daha dəqiq ayrılması və islahatların keçirilməsi mərkəzinin yerli dövlət idarəçiliyinin aşağı səviyyələrinə qismən bir hissəsinin köçürülməsi prioritet məsələlərindədir.

Əvvəlki büdcələrarası maliyyələşmə sistemindən miras qalmış bir çox nöqsanlar üzə çıxdı. Onların aradan qaldırılması üçün büdcələrarası münasibətlərin təkmilləşdirilməsi üzrə addımlar atıldı. Büdcələr və büdcələrarası münasibətlər-reğional siyasətin əsasıdır. Məhz hakimiyyətin müxtəlif səviyyələrinin büdcələrinin mədaxil və məxaric hissələrinin bölgüsü reğional rayondaxili və mikroregional siyasətlərin formalaşdırılan təzahürünü təşkil edir.

Ölkəmizdə hal hazırda yerli hakimiyyət orqanlarının fəaliyyət sahəsi genişlənir və onlar sosial, iqtisadi, ekoloji xarakterli problemlərin həllində əhəmiyyətli dərəcədə müstəqillik əldə edirlər. Yerli idarəetmə orqanlarına dövlətin proqramlarının həyata keçirilməsi üzrə vəzifələr həvalə edilmişdir.

Reğional büdcələrin xüsusi maliyyə gəlirlərinin formalaşması mexanizmi dövlətin müəyyən etdiyi büdcə-vergi münasibətlərinin təşkili formaları, növləri və metodlarının sistemini təşkil edir, hansı ki, aşağıda iki qarşılıqlı əlaqəli aspektlə səciyyələnilir:

- gəlirli mənbələrin büdcə sisteminin səviyyələri üzrə bölgüsü;
- milli hökumətin öz gəlirlərini müəyyən edə biləcəyi səlahiyyət çərçivəsinin təyini.

Qeyd etdiyimiz kimi, yerli büdcələrin gəlirlərinin formalaşmasında vergilərin payının azaldılması amil ilə də bağlıdır.

Regional hakimiyyət orqanları regionların kompleks inkişafını, ərazilərdə istehsal və qeyri-istehsal sahələrinin mütənasib formalaşmasını təmin etməyə çağırılmışdır. İnkişafın regional konsepsiyaları və məqsədli proqramların hazırlanmasının, ərazilərin maliyyə bazasının genişləndirilməsi və möhkəmləndirilməsinin ərazinin maliyyə resurslarının formalaşdırılması və onlardan istifadə metodlarının təkmilləşdirilməsinin əhəmiyyətinin artması da bundan irəli gəlir [2]. Əgər dövlətin maliyyə resursları istehsalın inkişafının yüksək səviyyəsinin, ölkədə əhalinin layiqli yaşam səviyyəsinin və s. təmin edirsə, o zaman onları səmərəli istifadə edilmiş kimi qiymətləndirmək olar.

Dövlətçiliyin güclənməsi, vətəndaşların rifahının yüksəlməsi bizim fikrimizcə, regionlara qarşı münasibətdə aktiv siyasətin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Eyni zamanda idarəetmənin və məxaric səlahiyyətlərinin ötürülməsi qəbul edilən qərarların və maliyyə nəzarətinin təsirli tədbirlərinin nəticələrinə görə hər bir yerli hakimiyyət səviyyəsinin məsuliyyəti ilə müşayiət olunmalıdır, bu da qanunvericiliklə təsdiq olunmuş qaydada aparılmalıdır. Ölkəmizdə vü sahədə görülmə işlər təqdirəlayiqdir.

Dövlətin regional siyasətinin yen modelinin seçilməsi ilə əlaqədar yaranan əsas problem regional inkişafın təmin olunmasında mərkəzləşdirmə və qeyri-mərkəzləşdirmənin nisbəti məsələsidir.

Qurulan “hakimiyyət vertikalı” müxtəlif səviyyəli hakimiyyət orqanları arasında mövcud olan daha əvvəldən adət edilmiş subordinasiya münasibətlərinin əlaqələrinə baxılmasını şərtləndirir. Mərkəzləşdirilmənin faktiki gücləndirilməsinə səlahiyyətlərin və idarəetmə predmetlərinin dövlət və yerli orqanlar arasında bölünməsi səbəb olmuşdur [4]. Mərkəzin mövqelərinin gücləndirilməsi təbii resurslar üzərində mülkiyyət hüquqları sisteminə də toxunur. Dövlət büdcəsi həm də təbii resursların ilk növbədə neft və qazın hasilatından əldə olunan gəlirdən öz payını, həm də böyük (regional paydan xeyli üstün olan) payını götürür. Sonradan bu vəsaitlər regionlara transfer edilir.

Nəticə. Nəhayət, belə bir qənaətdə gəlmək olar ki, regionların ərazilərində yaranan maliyyə resurslarının böyük payını yerlərdə saxlamaq lazımdır, vəsaiti əvvəl yuxarı büdcələrə götürüb, sonradan onların yalnız kiçik bir hissəsinin müxtəlif transferlər şəklində regionlara qaytarmaq əvəzinə onların sərəncamında saxlamaq daha səmərəli ola bilər.[3] Resursların qeyri-mərkəzləşdirilməsi regionlara böyük səlahiyyətlərin ötürülməsi ilə də müşayiət oluna bilər. Belə halda, mərkəzin sırf regional və yerli problemlərin qayğısına qalmasına ehtiyac qalmayacaq və o, diqqətini, bütövlükdə ölkənin maraqlarında cəmləşdirə bilər.

Bu baxımdan, büdcə sistemində vəsaitlərin qeyri-mərkəzləşdirilməsi haqqında qərarın əsaslandırılması üçün maliyyə axınlarının ərazi strukturuna və intensivliyinə dair tam və düzgün informasiya tələb olunur. Başqa sözlə desək, respublika və re-

gional büdcələrin gəlir və xərclərinin ölkənin inzibati-ərazi sistemi səviyyələrinin iyerarxiyasında pul vəsaitlərinin artan və azalan axınlarının həcmələrinin qiymətləndirilməsinə imkan verən ərazi kəsiyi lazımdır. Belə məlumatlar hər bir konkret ərazidən, bələdiyyə qurumundan və ya subyektindən regional və yerli büdcəyə nə qədər vergi gəlirlərinin daxil olduğunu və əksinə, bu büdcələrdən həmin ərazilərdə nə qədər vəsaitin xərcləndiyini başa düşməyə imkan verəcək. Belə məlumatlar əsasında hər bir ərazinin maliyyə müstəqilliyi və onun öz inkişafını müstəqil şəkildə təmin etmək bacarığı haqqında fikir yürütmək mümkün ola bilər.

Ədəbiyyat

- [1] Лапушинская Г.К. Метод анализа территориальных бюджетов//Финансы. 2001. №9
- [2] Лебединская Е. Повышение эффективности - основная задача бюджетной политики//Экономист.2011. №2
- [3] Максимов А.В. Бюджетно-финансовое равновесие муниципального образования. М.: Книжная редакция «Финансы». 2003
- [4] Муниципальная экономика: тенденции и перспективы развития. Екатеринбург. 2000.

DÜNYA TƏSƏRRÜFATI VƏ MİLLİ İQTİSADIYYATIN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ

G.Ə. Mirzaliyeva

Magistr, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 12 aprel 2016; Çapa qəbul edilmişdir 27 may;
online-da çap edilmişdir 30 iyun 2016

Received 12 April 2016; accepted 27 May 2016; published online 30 June 2016

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi dünya təsərrüfatı və milli iqtisadiyyatın qarşılıqlı əlaqəsi sisteminin formalaşması və inkişafı ilə əlaqədar baş verən proseslərin araşdırılması, mövcud vəziyyətin təhlil edilməsi, davamlı inkişaf kontekstində bu sistemin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində təklif və tövsiyələr verməkdən ibarətdir. Tədqiqat işi elmi abstraksiya və sistemli təhlil, məntiqi ümumiləşdirmə, statistik təhlil kimi tədqiqat üsulları əsasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, dünya təsərrüfatının iqtisadi əsasını beynəlxalq əmək bölgüsü və bununla əlaqədar olaraq milli ixtisaslaşma və beynəlxalq integrasiyanın güclənməsi hesabına iqtisadiyyatın effektivliyinin artırılmasına nail olunması üçün bütün dövlətlərin səy göstərməsi ilə şərtlənən obyektiv məqsədəuyğunluq təşkil edir. Tədqiqatın məhdudiyyətləri: daha geniş praktik informasiya tələb edir. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti: dünya təsərrüfatı və milli iqtisadiyyatın qarşılıqlı əlaqələri üzrə tədqiqatlar aparan və bu sahədə çalışan mütəxəssislərin elmi və əməli biliklərinin zənginləşdirilməsində müsbət rol oynaya bilər.

Açar sözlər: dünya təsərrüfatı, milli iqtisadiyyat, qarşılıqlı əlaqə, beynəlxalq əmək bölgüsü, iqtisadi integrasiya.

JEL Classification Codes: F59

MUTUAL RELATIONSHIP OF THE WORLD ECONOMY AND NATIONAL ECONOMY

Abstract

The main purpose of the study - the study of the processes occurring in connection with the formation and development of the system of the world economy and the relationship of the national economy, the analysis of the current situation, proposals and recommendations towards the improvement of the functioning of this system, in the context of sustainable development. The research work carried out on the basis of such research methods as a scientific abstraction and system analysis, logic

synthesis, statistical analysis. The study found that the economic foundation of the world economy is an objective expediency due to the efforts of all States, to achieve enhancing economic efficiency by increasing international division of labor and related national specialization and international integration. Limitations of the study: the demand for more extensive practical information. The practical significance of the study: can play a positive role in obogoschenii scientific and practical knowledge of experts, conducting research and working in this field.

Keywords: the world economy, the national economy, interconnection, international division of labor, economic integration.

ВЗАИМНАЯ СВЯЗЬ МИРОВОГО ХОЗЯЙСТВА И НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ

Резюме

Основная цель исследования – исследование процессов, происходящих в связи с формированием и развитием системы взаимосвязи мирового хозяйства и национальной экономики, анализ существующего положения, выработка предложений и рекомендаций в направлении совершенствования функционирования этой системы, в контексте устойчивого развития. Исследовательская работа выполнена на основе таких методов исследования как научная абстракция и системный анализ, логическое обобщение, статистический анализ. В результате исследования было установлено, что экономическую основу мирового хозяйства составляет объективная целесообразность, обусловленная усилиями всех государств, для достижения повышения экономической эффективности за счет усиления международного разделения труда и связанной с этим национальной специализации и международной интеграции. Ограничения исследования: требование более обширной практической информации. Практическое значение исследования: может играть положительную роль в обогащении научных и практических знаний специалистов, проводящих исследования и работающих в этой области.

Ключевые слова: мировое хозяйство, национальная экономика, взаимная связь, международное разделение труда, экономическая интеграция.

Beynəlxalq iqtisadi integrasiya 80-ci illərin sonunda 90-cı illərin əvvəllərində öz inkişafı üçün yeni təkan almışdır. Həmin dövrlərdə beynəlxalq integrasiya proseslərinə əvvəllər dünya təsərrüfatı sistemindən nisbətən təcrid olunmuş çoxlu

sayda ölkələr, o cümlədən inkişaf etməkdə olan ölkələr qoşulmağa başladılar. Eyni zamanda beynəlxalq iqtisadi integrasiya proseslərinin səviyyəsi də yüksəldi: beynəlxalq əmək bölgüsü dərinləşdi, beynəlxalq təşkilatların və ittifaqların sayı artdı, beynəlxalq iqtisadi əlaqələr daha da idarə edilə bilən və sabit oldu. Baş verən hadisələr beynəlxalq iqtisadi integrasiyanın yeni mərhələsi - dünya təsərrüfatının yaranması və inkişafı ilə nəticələndi.

Əmək bölgüsünün dərinləşdirilməsinə və onun beynəlxalq səviyyəyə çatdırılmasına edilən səylər əvvəllər beynəlxalq ticarətin və dünya bazarının yaranması və inkişafının başlıca səbəbi idi. Lakin dünya bazarından fərqli olaraq, dünya təsərrüfatı özündə daha tutumlu hadisələri əks etdirir. O, əksər dünya ölkələrinin təsərrüfat subyektləri arasında beynəlxalq qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrin reallaşdırılmasının xüsusi formasıdır və əmək bölgüsünün dərinləşməsi, əmtəə, işçi qüvvəsi, texnologiya və kapitalın dünya məkanında sərbəst hərəkət etməsi hesabına iqtisadi fəaliyyətdə daha çox effektivlik əldə olunmasına istiqamətlənir.

Dünya təsərrüfatının yaranması heç də bütün milli iqtisadiyyatların qeyri-şüuri ona qoşulması deyil. Hər bir ölkənin dünya təsərrüfatı sistemində daxil olmasına və integrasiyası səviyyəsinə təsir göstərən amillər çoxluğu arasında iki amil daha mühüm hesab edilir. Birincisi, dünya integrasiya proseslərinin iştirakçı-ölkəsi üçün iqtisadi və ola bilər ki, siyasi effekt amilidir (bu zaman başlıca meyar yalnız cari deyil, həmçinin uzaq gələcəklə əlaqədar milli maraqlar olmalıdır). Hər bir konkret ölkənin beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin bu və ya digər formalarında iştirakı barəsində məsələnin həlli həmişə mürəkkəb olur, çünki bu cür aktların nəticələri hərtərəfli təhlil olunmalıdır. Bu, yalnız ayrı-ayrı ölkələrin milli iqtisadiyyatları üçün deyil, eləcə də, bütövlükdə dünya iqtisadi birliyi üçün vacibdir.

İkincisi, istənilən ölkənin beynəlxalq iqtisadi integrasiya proseslərində iştirak etməsi onun milli təsərrüfatının və hüquqi bazasının dünya təsərrüfatının unifikasiya edilmiş norma və tələblərinə uyğunlaşdırılması şərtilə mümkündür.

Hazırkı dövrdə beynəlxalq iqtisadi birliklərdə və digər beynəlxalq təşkilatlarda iştirakın başlıca şərtləri aşağıdakılardır: ölkədə siyasi sabitlik, milli iqtisadiyyatın vəziyyətində kəskin tərəddüdlərin olmaması və nəhayət, iqtisadiyyatın açıqlığı.

Xüsusi beynəlxalq təşkilatlar dünya praktikasında qəbul edilmiş norma və qaydaları rəhbər tutaraq yuxarıda sadalanan şərtlərin hər birinin yerinə yetirilməsini müşahidə edir. Milli iqtisadiyyatların makroiqtisadi vəziyyətini vahid meyarla xarakterizə etmək üçün beynəlxalq milli hesablar sistemindən istifadə edilir (MHS).

Beynəlxalq iqtisadi integrasiya proseslərinin inkişafının sürətlənməsi iqtisadiyyatın daha açıq olmasını tələb edir və bu da aşağıdakıları nəzərdə tutur:

- Şəffaflıq, yəni milli makroiqtisadi məlumatlara sərbəst daxil olmaq;
- Ölkə daxilində iqtisadi azadlıq;

- Ölkələrin və onların iqtisadi subyektlərinin beynəlxalq integrasiya proseslərində iştirakı.

İqtisadiyyatın açıqlığının obyektiv ilkin şərti iqtisadi azadlıqdır və bu, ölkədə üç əsas prinsipə riayət edilməsini nəzərdə tutur: fərdi seçim azadlığı, şəxsi mübadilə azadlığı və xüsusi mülkiyyətə təminat. Bunlardan asılı olaraq, dünya birliyi nəinki bu və ya digər ölkənin iqtisadiyyatının vəziyyətini və imkanlarını müəyyən edir, həmçinin orada xarici və qarışıq müəssisələrin yaradılması üçün şəraitin əlverişlilik dərəcəsini və bu ölkələrdə kreditlərin yerləşdirilməsinin məqsədəuyğun olmasını təyin edir və s.

İqtisadiyyatın açıqlıq dərəcəsi göstəricisinə görə iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş və digər sənayecə inkişaf etmiş ölkələr, o cümlədən ABŞ, Avstraliya, Malayziya, Sinqapur, Cənubi Koreya və s. lider ölkələrdir. BVF tərəfindən 10-ballıq şkala üzrə hesablanan həmin ölkələrin iqtisadiyyatlarının açıqlığı göstəriciləri 8-10 bal hədudlarında yerləşir. Rusiya üçün üçüncü minilliyin başlanğıcında bu göstərici 3,5 bal təşkil etmişdir. Lakin 2002-ci ilin sonunda Rusiyanın bazar iqtisadiyyatlı ölkə kimi rəsmi tanınması ilə əlaqədar olaraq və ÜTT-yə daxil olmağa hazırlıq planı çərçivəsində ölkədə aparılan islahatlar nəticəsində Rusiya iqtisadiyyatının açıqlıq dərəcəsinin artması gözlənilir.

Yalnız bu açıqlıq göstəricisi ilə müəyyən edilən ölkə reytingi əhəmiyyətli dərəcədə ümumi iqtisadi azadlıq reytingindən fərqlənir. Burada ön yerlərdə Malayziya, Filippin, Yeni Zelandiya kimi iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələr azlıq təşkil edir. Həmin ölkələrin ixracatları ÜDM-in həcmində 70-80% xüsusi çəkiyə malikdir.

Açıq iqtisadiyyat siyasətini həyata keçirməklə yanaşı, eyni zamanda hər bir müasir dövlət, üstmili iqtisadi orqanlarda yalnız tövsiyələrə nəzarət funksiyasını saxlayaraq öz iqtisadi fəaliyyətində beynəlxalq müdaxiləni müəyyən dərəcədə məhdudlaşdırmağa çalışır. Praktiki olaraq bütün ölkələr, hətta iqtisadiyyatı daha açıq tanınan ölkələr də sərt proteksionizm siyasətindən imtina etmirlər. Belə ki, inkişaf etmiş iqtisadiyyata malik ölkələr ixrac və idxal arasında nisbətə nəzarət edərək ən yeni texnika növlərinin və qabaqcıl texnologiyaların ixracını, alimlərin və mütəxəssislərin ölkədən emiqrasiyasını ciddi surətdə məhdudlaşdırır. İnkişaf etməkdə olan ölkələr isə bir qayda olaraq malik olduqları strateji xammal ixracına ciddi surətdə hədd qoyur, valyuta, qiymətli metallar və digər dəyərlərin ixracını məhdudlaşdırır.

Dünya təsərrüfatının yaranması və inkişafı – mürəkkəb və ziddiyyətli prosesdir. Dünya iqtisadiyyatının mövcudluğu və inkişafının müxtəlif mərhələlərində ayrı-ayrı ölkələrin bu proseslərdə rolu və iştirakı formaları birmənalı deyil. Bu, şəraitlər kompleksindən, o cümlədən ölkələrin iqtisadi inkişaf səviyyələrindən və onların milli iqtisadiyyatlarının miqyasından asılıdır. Bundan əlavə, bu cür mühüm amillərə həmin ölkələrdə müəyyən dövrdə həyata keçirilən iqtisadi siyasət və beynəlxalq iqtisadi təşkilatlarda qüvvədə olan şərtlər və ya “oyun qaydaları” daxildir.

Dünya təsərrüfatının yaranması və inkişafında ilk növbədə iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələr maraqlıdırlar. Onlar üçün dünya iqtisadi proseslərində iştirak etmək əmək bölgüsü və istehsalın ixtisaslaşmasının daha yüksək mərhələsinə təbii keçid deməkdir. Ona görə də beynəlxalq iqtisadi integrasiya inkişaf etmiş ölkələr üçün iqtisadi artımın əlavə vasitəsidir.

Məhz iqtisadiyyatı inkişaf etmiş ölkələr xüsusi qaydaların fəaliyyət göstərdiyi müasir dünya iqtisadiyyatının yaranmasına daha böyük töhfə vermişdir. Bu qaydaların mahiyyəti əsasən iqtisadi inkişafın neoliberal modelində müəyyən edilmişdir. Həmin modelin əsas əlamətləri ondan ibarətdir ki, beynəlxalq qarşılıqlı əlaqələrin əsas tənzimləyicisi bazar mexanizmləri olmalıdır. Eyni zamanda, burada milli iqtisadiyyatın inkişaf istiqamətinin milli təsərrüfat kompleksinin inkişafından dar ixtisaslaşdırılmış iqtisadiyyatın yaradılmasına yönəldilməsi, iqtisadi proseslərin idarə edilməsi üzrə dövlətin funksiyalarının azaldılması və bu funksiyaların beynəlxalq təsisatlara ötürülməsi məsələlərinə xüsusi əhəmiyyət verilir.

Şübhəsiz ki, dünya təsərrüfatının neoliberal model üzrə təşkil edilməsi şəraitində iqtisadiyyatı inkişaf etmiş ölkələr əhəmiyyətli üstünlük əldə edir, çünki məhz onlar beynəlxalq iqtisadi təşkilatlarda (BVF-də, Dünya Bankında) aparıcı rol oynayır və öz-özünə tənzimlənən dünya bazarında daha çox preferensiyalar (imtiyazlar) əldə edir.

Inkişaf etmiş ölkələrdən fərqli olaraq, inkişaf etməkdə olan ölkələrin dünya təsərrüfatına daxil olması daha mürəkkəb və ziddiyyətli prosesdir.

Bununla yanaşı, integrasiya prosesləri və dünya təsərrüfatının yaranması obyektiv xarakter daşıyır. Onlar istər-istəməz baş verir və konkret halda reallaşdırılan hər hansı bir iqtisadi inkişaf modelindən asılı deyil. Ona görə də nə Qərbi dünyası tərəfindən zorla qəbul etdirilmiş model, nə də inkişaf etmiş ölkələrin dünya təsərrüfatında iştirakdan əldə etdikləri daha əhəmiyyətli üstünlük heç də o demək deyil ki, inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün dünya integrasiya proseslərində iştirak etmək zərərli və yalnız mənfi məna kəsb edir. Praktika sübut edir ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrin inkişaf etmiş ölkələr ilə vahid iqtisadi birliyə daxil olması onların inkişafına əlavə təkan verir.

Inkişaf etməkdə olan ölkələrin dünya iqtisadi birliyinə daxil olması bir qayda olaraq onların sürətli iqtisadi artımı ilə nəticələnir. Bu fenomenin iqtisadi əsasını inkişaf etməkdə olan ölkələrin xarici kapitalla nisbətən sərbəst çıxış imkanını əldə etməsi təşkil edir ki, bu da onların milli iqtisadiyyatlarının inkişafını təmin edir. Bundan əlavə, inkişaf etməkdə olan ölkələrin dünya təsərrüfatı sayəsində milli iqtisadiyyatlarının ixtisaslaşması onları iqtisadi cəhətdən rəqabətqabiliyyətli və nəticə etibarilə effektiv edir. Məhz bu səbəb inkişaf etməkdə olan ölkələrin bu və ya digər beynəlxalq iqtisadi birliklərə integrasiya səylərinin artmasının əsasında durur və artıq bu proses konkret nəticələr verir.

Ölkələrin dünya təsərrüfatında iştirakdan əldə etdikləri iqtisadi effekt çoxlu sayda amillərin hesabına yaranır. Əsas amillərə diqqət yetirək. Birincisi, beynəlxalq iqtisadi birliklərə inteqrasiya ölkələrin ixtisaslaşmasının və nəticədə onların iqtisadiyyatlarının kooperasiyasının dərinləşməsinə səbəb olacaq. Bu amillər əmək məhsuldarlığının artması və istehsalın effektivliyinin yüksəlməsi üçün şərait yaradır.

İkincisi, iştirakçı-ölkələr iqtisadi inkişafı üçün zəruri iqtisadi resursları ən güzəştli şərtlərlə müttəfiq ölkələrindən əldə etmək hüquqlarından çox faydalanır. Bu resurslar iqtisadiyyata qoyulan böyük investisiyalar, yeni texnologiyalar və qapalı informasiyalar ola bilər.

Bununla yanaşı, inkişaf etməkdə olan ölkələrin beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirakı və beynəlxalq iqtisadi birliklərdə üzvlüyü mənfi nəticələr də doğurur. Onlardan başlıcası – ölkələrin dar ixtisaslaşmasıdır. Bu, dünya təsərrüfatı üçün faydalıdır, lakin bu və ya digər inkişaf etməkdə olan ölkələrin maliyyə və struktur böhranları qarşısında müdafiəsiz qalmasına səbəb olur. 1997-1998-ci illərdə baş vermiş və ilk növbədə inkişaf etməkdə olan ölkələrə - Malayziya, İndoneziya və Filippinə daha kəskin təsir göstərmiş dünya maliyyə böhranı buna sübutdur.

Məlumdur ki, ölkələrin dünya təsərrüfatında iştirakının nəticələri, onların dünya iqtisadiyyatında fəaliyyətlərinin aktivliyi birmənalı deyil. Bu iştirakın yekununu müəyyən etmək üçün dünya praktikasında göstəricilər sistemindən istifadə edilir. Onların arasında mərkəzi yeri dörd A, B, C, D balans qruplarından ibarət ölkələrin tədiyyə balansı tutur.

A. Cari əməliyyatlar balansı. Bura daxildir:

- 1) ticarət balansı, malların ixrac və idxalı arasındakı fərqi əks etdirən saldo;
- 2) xidmətlər balansı, texnoloji lisenziya, innovasiya, patent, beynəlxalq turizm, sığorta, nəqliyyat, rabitə və s. xidmətlərin ixracı və idxalı arasındakı fərqi bərabər olan saldo;
- 3) faiz ödənişləri balansı, digər ölkələrdə yerləşdirilmiş milli kreditlərə görə faiz ödənişləri və ölkənin borc aldığı kapitalla görə faiz ödənişləri arasındakı fərq kimi müəyyən edilən saldo;
- 4) transfertlər balansı, ölkə daxilində və xaricində həyata keçirilən xüsusi və dövlət ödənişlərindən yaranan fərq saldosu. Bura şirkət üzərində nəzarət etmək hüququ verən birbaşa investisiyalar, səhmlərin nəzarət paketini əldə etmək hüququna malik olmadan xarici şirkətlərin istiqrazları, səhmləri və digər qiymətli kağızlarına qoyulan portfel investisiyaları daxildir.

B. Uzunmüddətli kapitalın hərəkəti balansı. Onun saldosu kapitalın (investisiyaların) ixracı və idxalı arasındakı fərqi əks etdirir. Bura birbaşa və portfel investisiyaları daxildir.

C. Kapitalın hərəkəti balansı. Onun saldosu aktivlərlə (valyuta, qiymətli kağızlarla) bütün beynəlxalq sövdələşmələrin nəticəsini əks etdirir. Bu balansın müsbət saldosu ölkəyə xalis kapital axınını, mənfi saldosu isə ölkədən xalis axını göstərir.

D. Əvvəlki bölmələr üzrə statistik məlumatlarda buraxılan səhvlərə düzəlişi əks etdirən balans.

Tədiyyə balansından əlavə, beynəlxalq praktikada ölkələrin dünya təsərrüfatında fəallığını xarakterizə etmək üçün ÜDM, ixrac-idxal əməliyyatlarının strukturu, xarici investisiyaların həcmi, strukturu, dinamikası və s. göstəricilərdən istifadə edilir.

Təbiidir ki, hər hansı bir ölkə bu göstəricilərin hər biri üzrə ölkə qruplaşmasında eyni mövqe tuta bilməz. Məsələn, ABŞ, Almaniya, Yaponiya və Kanada ÜDM və xarici investisiyaların həcminə görə üstün mövqeyə malikdir. Digər ölkələr, misal üçün, Sinqapur, Malayziya və Cənubi Koreya tədiyyə balansının nəticəsinə və digər göstəricilərə görə digər ölkələri üstələyə bilər.

Ona görə də praktikada hər bir ölkənin dünya iqtisadiyyatında yerini müəyyən edərkən bir qayda olaraq yalnız ÜDM-in həcmi, tədiyyə balansı və ölkənin mərkəzi bankının ehtiyatları barədə məlumatlar əsas götürülür.

Müasir dünya iqtisadiyyatının və burada baş verən integrasiya proseslərinin təhlili iki əsas meyli ayırmağa imkan verir. Onlardan biri – müxtəlif beynəlxalq iqtisadi birliklərdə və digər beynəlxalq iqtisadi alyanslarda birləşən ölkələrin kəmiyyət artımıdır ki, bu da iqtisadiyyatın qloballaşmasının artmasını sübut edir. Digər meyl – beynəlxalq iqtisadi integrasiyanın reallaşdırılmasının forma və metodlarının fasiləsiz təkmilləşdirilməsidir ki, bu da həmin proseslərdə dərin keyfiyyət dəyişikliklərinin baş verməsi deməkdir.

Müasir dünya iqtisadiyyatı əhəmiyyətli keyfiyyət dəyişiklikləri ilə xarakterizə olunur. Bunun nəticəsində dünya təsərrüfatı yeni əlamətlər qazanmışdır. Aşağıdakı fəaliyyət istiqamətlərində inkişaf nəzərə çarpmışdır:

- Dünya təsərrüfatının məqsədyönlü tənzimlənməsi;
- Dünya iqtisadiyyatı infrastrukturlarının yaradılması;
- Əmtəə və xidmətlərlə beynəlxalq mübadilənin tənzimlənməsi;
- Ölkələri iqtisadi resurslarla, o cümlədən kapital və informasiya texnologiyaları ilə təmin edən üstmilli beynəlxalq orqanların yaradılması;
- Beynəlxalq iqtisadi, valyuta və siyasi ittifaqların yaradılması prosesinin sürətləndirilməsi və genişləndirilməsi;
- Beynəlxalq korporasiyaların dünya təsərrüfatında rolunun inkişafı və güclənməsi;
- Dünya ölkələri iqtisadiyyatlarının kütləvi olaraq beynəlxalq statistika və mühasibat uçotu sisteminə keçməsi.

Dünya iqtisadiyyatında baş verən bütün yeni hadisələrin təşkilati-iqtisadi əsası və müasir beynəlxalq münasibətlərin başlıca amili daim inkişafda və dərinləşməkdə olan beynəlxalq integrasiya prosesləridir.

Beynəlxalq iqtisadi integrasiya qarşılıqlı iqtisadi fayda əldə etmək məqsədilə ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadiyyatlarının və onların daxili iqtisadi strukturlarının qarşılıqlı əlaqəsi prosesini özündə əks etdirir. O, müxtəlif formalarda və müxtəlif səviyyələrdə baş verir. Beynəlxalq iqtisadi integrasiyanın yaranması və inkişafı ayrı-ayrı ölkələr arasında ticarət əlaqələrinin qurulmasından başlanır və milli iqtisadiyyatların tam beynəlmilləşməsinədək dövlətlərin kompleks iqtisadi əməkdaşlığı səviyyəsində davam etdirilir.

Müasir mərhələdə beynəlxalq iqtisadi integrasiya qlobal miqyas almışdır. İqtisadiyyatın qloballaşması beynəlxalq iqtisadi integrasiyanın ali formasıdır. O, dövlətlərarası və beynəlxalq iqtisadi birliklərin yaradılması və fəaliyyət göstərməsində, eləcə də müasir cəmiyyətdə beynəlxalq iqtisadi institutların və transmilli şirkətlərin meydana gəlməsi və inkişafında təzahür olunur.

Əgər beynəlxalq iqtisadi integrasiyanın ilkin mərhələsi üçün yalnız bir formanın – beynəlxalq ticarətin reallaşması xarakterikdirsə, qloballaşma mərhələsi üçün isə bununla yanaşı, işçi qüvvəsinin, kapitalın, elmi-texniki biliklərin və informasiyaların planetar miqyasda yerdəyişməsi xasdır.

Beləliklə, qloballaşma mərhələsində beynəlxalq iqtisadi integrasiya yalnız daha əhəmiyyətli kəmiyyət xarakteristikası deyil, həmçinin daha inkişaf etmiş yeni forma əldə edir.

Qloballaşma – mürəkkəb və yüksələn xətlə inkişaf etməkdə olan prosesdir, müasir mərhələdir və hazırda öz inkişafının ilkin pilləsindədir. Bu gün qloballaşma çərçivəsində beynəlxalq iqtisadi alyansların formalaşdırılması və təşkil edilməsi, bununla yanaşı, beynəlxalq (transmilli) şirkətlərin və maliyyə mərkəzlərinin yaradılması baş verir.

XX əsrin sonlarında və XXI əsrin əvvəllərində dünya iqtisadiyyatında integrasiya proseslərinin inkişafının sürətlənməsi nə ilə əlaqədar olmuşdur?

Burada 3 əsas səbəb və amili qeyd etmək olar:

1. İstehsal miqyasının əhəmiyyətli dərəcədə artması nəticəsində güclənməkdə olan rəqabət mübarizəsi biznesi öz milli sərhədlərini “aşmaq” üçün daha yaxşı fəaliyyət şəraiti axtarmağa məcbur edir.

2. XX əsrin II yarısında formalaşan əlverişli siyasi vəziyyət - müstəmləkə sistemlərinin dağılması dünyada yeni iqtisadi qaydaların müəyyən edilməsinin zəruriliyini şərtləndirdi, soyuq müharibənin – iki sosial-iqtisadi sistemin qarşıdurması dövrünün başa çatması dünya birliyinin möhkəmlənməsinə və dünyaya bütöv sistem kimi baxmağa imkan verdi.

3. Keyfiyyətə yeni, etibarlı dünya iqtisadiyyatı infrastrukturalarının, o cümlədən beynəlxalq nəqliyyat şəbəkəsinin, müasir tələblərə uyğun rabitə vasitələrinin və geniş informasiya sistemlərinin yaranmasına imkan verən elmi-texniki tərəqqinin son nailiyyətləri. Bunun nəticəsində malların və istehsal amillərinin yerdəyişməsinə çəkilən xərclər xeyli azalmış, iqtisadi risklərin dərəcəsi aşağı düşmüş, işçi qüvvəsinin, texnologiya və kapitalın dünya miqyasında sürətlə yerdəyişməsinə real imkan yaranmışdır.

Yuxarıda göstərilən bütün amillər məcmusunun təsiri nəticəsində dünyada iqtisadi integrasiyanın üstünlüklərinin tam reallaşdırılması üçün, yəni daha inkişaf etmiş mərhələyə - qloballaşmaya keçmək üçün obyektiv olaraq zəruri şərait yaranmışdır.

Ümumiyyətlə iqtisadi qloballaşma, eləcə də integrasiya iqtisadiyyatların təşkilinin effektiv formasıdır. Qlobal səviyyədə integrasiya proseslərindən effektlər beynəlxalq ixtisaslaşma və kooperasiyadan, beynəlxalq ticarətdən, işçi qüvvəsi və digər istehsal amillərinin səmərəli istifadəsindən, eləcə də iqtisadiyyatda elm və texnikanın son nailiyyətlərinin qlobal istifadəsindən əldə edilə bilər.

Müasir iqtisadiyyat elmi hələlik qlobal səviyyədə integrasiya proseslərinin reallaşdırılmasından əldə edilən tam effekti müəyyən etmək iqtidarında deyil. Bu integrasiyanın nəticələrinin hesablanması çətinliyi ilə deyil, məkan və zaman daxilində baş verən proseslərin nəticələrinin çoxluğu ilə izah edilir. Ona görə də bu cür tədqiqatlarda iqtisadi integrasiyanın statik və dinamik effektləri fərqləndirilir.

Statik effektlər iki və daha çox iqtisadiyyatın birləşdirilməsi (yaxınlaşdırılması) istiqamətində həyata keçirilən tədbirlərdən sonra beynəlxalq integrasiyadan birbaşa əldə edilən iqtisadi nəticələridir.

Dinamik effektlər beynəlxalq integrasiyanın perspektiv iqtisadi nəticələridir.

Bir qayda olaraq, statik effektin hesablanması əmtəə və istehsal amillərinin integrasiya əlaqələrinin daha effektiv iştirakçısından alınması ilə əlaqədar bir ölkə istehlakçısının digər ölkəyə istiqamətini dəyişməsi zamanı yaranan nəticələrin müqayisə edilməsi əsasında aparılır. Bu zaman gömrük ittifaqının və ya digər hər hansı bir integrasiya formasının mövcud olması və ya olmamasından yaranan effektlər hesaba alınır.

Bu cür hesablamalarda, həmçinin beynəlxalq integrasiyanın mənfi nəticələrini də nəzərə almaq lazımdır. Mənfi nəticələri, xüsusilə perspektiv üçün nəzərə almaq vacibdir. Məsələn, hər hansı bir ölkəyə malın idxalı burada məşğulluq probleminə mənfi təsir edə bilər.

İqtisadi effektlərdən savayı, beynəlxalq integrasiya qlobal səviyyədə əlverişli xarici siyasi atmosferin yaranmasına səbəb olur. Bir qayda olaraq iqtisadi ittifaq qarşılıqlı anlaşmanın möhkəmlənməsi, eləcə də ölkələrin siyasi və mədəni cəhətdən yaxınlaşması üçün əsas şərtidir. Bundan əlavə, iqtisadi integrasiya iqtisadi vəziyyətlə əlaqədar ölkələrin hərbi dəstəyə qədər qarşılıqlı yardımının və həmrəyliyinin inkişafına şərait yaradır.

Yuxarıda sadalanan nəticələrlə yanaşı, beynəlxalq integrasiya müasir qlobal səviyyədə əməkdaşlıq və rəqabətin bir-birinə qovuşduğu, bazar əlaqələrinin isə kontrakt-bazar münasibətləri ilə əvəz olunduğu çoxlu sayda yeni iqtisadi münasibətlər formasını yaradır.

Qlobal integrasiyanın mühüm nəticələrindən biri beynəlxalq istehsal əməkdaşlığı üçün zəruri şəraitin yaradılmasıdır.

Beynəlxalq istehsal əməkdaşlığı – istehsal fəaliyyətinin təşkilinin spesifik formasıdır və istehsal ixtisaslaşması (predmet, detal və texnoloji ixtisaslaşma), geniş istehsal kooperasiyası əsasında eyni zamanda bir neçə ölkənin iştirakını nəzərdə tutur. İstehsalın təşkilinin bu cür forması istehsal prosesinin bir ölkənin çərçivəsindən çıxmasını və eyni zamanda onun beynəlxalq miqyasda həyata keçirilməsini şərtləndirir.

Beynəlxalq istehsal əməkdaşlığı ixtisaslaşma və kooperasiyanın ən yüksək dərəcəsini əks etdirir. İstehsalın təşkilinin bu formasına aşağıdakı əlamətlər aiddir:

- İstehsalın effektivliyinin və məhsuldarlığın daha yüksək səviyyədə olması;
- Partnyorlar arasında iqtisadi əlaqələrin uzunmüddətli və stabil olması;
- Beynəlxalq elmi-texniki əməkdaşlığın sıx olması;
- Birgə fəaliyyətin həyata keçirilməsində ümumi proqramların, ümumi məqsədlərin olması.

Beynəlxalq istehsal əməkdaşlığının sadalanan əlamətləri arasında əsas yeri beynəlxalq elmi-texniki əməkdaşlıq tutur. Çünki ETT-nin inkişafı dövründə bu sahədə fəaliyyət, nəinki istehsalın və iqtisadiyyatın inkişafı üçün, həmçinin bütövlükdə cəmiyyət üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Məlumdur ki, müasir elmi-texniki tədqiqat və təcrübi-layihə-konstruktor işləri çoxlu miqdarda, bəzən ayrı-ayrı şirkətlərin və ya hətta ayrı-ayrı ölkələrin gücü çatmadığı məbləğdə xərc tələb edir. Bu istiqamətdə öz məqsədlərinə çatmaq üçün şirkətlər və bir sıra ölkələr beynəlxalq səviyyədə öz güclərini və kapitallarını cəmləşdirərək kooperasiya olunurlar. Məsələn, yüksək inkişaf etmiş ölkələrin (Yaponiya, Kanada, AFR və s.) kosmik proqramları yalnız kosmik daşıyıcılara malik olan ölkələrlə (Rusiya, ABŞ) kooperasiya əsasında yaradılır.

İstər bir neçə ölkənin, istərsə də müxtəlif ölkə müəssisələrinin vəsaitlərinin eyni zamanda birləşməsi şəraitində alyansa daxil olan hər bir subyektin elmi-texniki və təcrübi-konstruktor işlərinə çəkdiyi nisbi xərclər əhəmiyyətli dərəcədə azalır ki, bu da iqtisadi effekt doğurur.

Qlobal integrasiya çərçivəsində aşağıdakı istiqamətlərdə həyata keçirilən beynəlxalq elmi-texniki əməkdaşlıq daha geniş yayılmışdır:

- Tətbiqi elmlərdə yeni istiqamətlərin hazırlanması, mükəmməl model və konstruksiyaların yaradılması, yeni elmi işlərin texniki-iqtisadi effektivliyinin hesablanması üçün birgə elmi-tədqiqat mərkəzlərinin yaradılması;

- Birgə axtarışların həyata keçirilməsi, faydalı qazıntıların kəşfiyyatının aparılması və iqtisadiyyatda digər təbii resursların, o cümlədən okean, dəniz, çay, meşə resursları və hava məkanından istifadə imkanlarının müəyyən edilməsi;

- Beynəlxalq istehsal birliyinə daxil olan müəssisələrin iqtisadi effektivliyinin yüksəldilməsi məqsədilə istehsalın, marketinq fəaliyyətinin daha effektiv təşkili formasının aşkar edilməsi;

- Əməyin və istehsalın təşkili sahəsində mövcud olan effektiv xarici təcrübənin tədqiq edilməsi, ötürülməsi və tətbiq edilməsi üzrə birgə fəaliyyət;

- İxtisaslaşdırılmış işçi qüvvəsinin birgə hazırlanması və istifadəsi. Bu, beynəlxalq istehsal əməkdaşlığı çərçivəsində işçi qüvvəsinin daha effektiv tətbiqi, eləcə də iqtisadi tsiklin müxtəlif mərhələlərində məşğulluğun beynəlxalq səviyyədə tənzimlənməsi üçün şərait yaradır.

Dünya təsərrüfatında baş verən bütün yeniliklər aşağıdakı proseslərdə öz real əksini tapmışdır:

- Aİ çərçivəsində, nəinki vahid iqtisadi, həmçinin vahid miqrasiya məkanının yaradılması (1992-ci il Maastrixt sazişi çərçivəsində sərbəst yerdəyişmə, vahid valyutanın - avronun tətbiq edilməsi və s.) formasında ittifaqdaxili integrasiyanın dərinləşməsi;

- Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu, Dünya Bankı, Ümumdünya Ticarət Təşkilatı, Beynəlxalq Əmək Təşkilatı və s. kimi beynəlxalq iqtisadi münasibətləri tənzimləyən çoxlu sayda üstmilli təşkilatların fəaliyyət göstərməsi.

Bundan əlavə, beynəlxalq iqtisadi əlaqələrdə daha əhəmiyyətli yeri beynəlxalq korporasiyalar və dünya maliyyə mərkəzləri (DMM) tutmağa başlayır.

Dünya iqtisadiyyatının müasir inkişaf mərhələsinin xüsusiyyətlərinə, həmçinin onu da aid etmək lazım gəlir ki, əvvəllər beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin geniş yayılmış bir formasının hazırda iqtisadiyyatda xüsusi çəkisi azalmış, həmçinin əvvəllər mövcud olmayan və ya az əhəmiyyətli rola malik digər formasının payı isə artmışdır. Belə ki, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin qədim ilkin forması olan beynəlxalq mal ticarəti hazırda ön yeri beynəlxalq maliyyə əməliyyatlarına vermişdir. Bundan əlavə, birbaşa xarici investisiyalar kimi kapitalın beynəlxalq hərəkətinin geniş yayılmış forması tədricən beynəlxalq portfel investisiyalarını sıxışdırıb aradan çıxardır.

Müasir dünya iqtisadiyyatının formalaşmasında beynəlxalq infrastrukturлар böyük rola malikdir, xüsusilə də onun rabitə və informasiya vasitələri ilə əlaqədar sahəsinin əhəmiyyəti böyükdür.

Şübhəsiz ki, etibarlı, sürətli və davamlı transmilli kommunikasiya şəbəkəsi, qlobal iqtisadi informatika olmadan, nəinki dünya təsərrüfatının mövcud olması, hətta onun yaranması qeyri-mümkündür. Müasir informasiya sistemi olmadan

Beynəlxalq Valyuta Fondunun, bir sıra beynəlxalq bankların, birjaların fəaliyyət göstərməsini təsəvvür etmək çətinidir. Praktika göstərir ki, yalnız rabitə və informasiya vasitələrinin dünya standartlarına cavab verdiyi məkanda dünya iqtisadiyyatına integrasiya prosesləri, nəinki sürətli, həmçinin effektiv baş verir.

Baxmayaraq ki, beynəlxalq integrasiya proseslərində praktiki olaraq yer kürəsinin bütün dövlətləri iştirak edir, lakin onların hər birinin iştirak dərəcəsi eyni deyil. Onların bir hissəsi iqtisadi integrasiyanın aşağı mərhələsində yerləşir, digər hissəsi hazırda beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin yüksək həddinə çataraq dövlətlərarası əməkdaşlığı yalnız iqtisadi deyil, həmçinin hərbi və siyasi səviyyəyə qədər genişləndirir.

Beynəlxalq iqtisadi integrasiyanın dörd forması (mərhələsi) vardır: azad ticarət zonası, gömrük ittifaqı, ümumi bazar, iqtisadi və valyuta ittifaqı.

Azad Ticarət Zonası (ATZ) - əmtəə və xidmətlərlə beynəlxalq ticarətdə gömrük və kəmiyyət məhdudiyyətlərindən azad olmaq barəsində dövlətlər arasında razılaşmanı nəzərdə tutan ilk integrasiya mərhələsidir.

ATZ-nin yaradılmasının müsbət cəhətləri bu alyansın iştirakçı-dövlətlərinin ticarət siyasətlərinin sabitləşməsi və qabaqcadan müəyyən edilə bilinməsidir.

Bu cür sazişlərin mənfi cəhəti ondan ibarətdir ki, hər hansı bir dövlətin sərhədinin digər ölkədən mal və xidmətlər idxalı üçün açıq olması daxili istehsalçılar üçün çətinliklər yarada bilər. Bu, daxili bazarda rəqabətin güclənməsi ehtimalı və bunun nəticəsində rəqabətqabiliyyətli olmayan daxili istehsalçıların müflis olması təhlükəsi ilə əlaqədardır.

Gömrük ittifaqı (Gİ) – mal və xidmətlərin qarşılıqlı mübadiləsi zamanı gömrük rüsumlarının tam ləğv edilməsi barəsində iştirakçı-dövlətlərin sazişi əsasında yaradılır. Bundan əlavə, Gİ bütün iştirakçı-ölkələr üçün vahid xarici gömrük tarifinin yaradılmasını nəzərdə tutur. Bir qayda olaraq vahid tarif bütün növ əmtəə və xidmətləri deyil, onların bir hissəsini əhatə edir. ATZ ilə müqayisədə Gİ beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın nisbətən kamil integrasiya formasıdır, çünki Gİ gömrük məhdudiyyətlərini ləğv etməklə yanaşı, iştirakçı-ölkələrdən vahid xarici ticarət siyasəti həyata keçirməyi tələb edir.

Müəyyən növ mal və xidmətlərə vahid tarifi müəyyən edilməsi, həm ittifaq ölkələrini xarici asılılıqdan qorumağa imkan verir, həm də ittifaq daxilində rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalının stimullaşdırılması üçün şərait yaradır ki, bu da ittifaqdaxili bazara əlverişli təsir edir və Gİ daxilində integrasiya proseslərinin inkişafını gücləndirir.

Ümumi bazar (ÜB) – ATZ və Gİ ilə müqayisədə iqtisadi integrasiyanın daha kamil formasıdır. Əvvəlki səviyyədə olan bütün şərtlərdən əlavə, ÜB texniki normaların unifikasiyasını, vahid ekoloji tələbləri, eləcə də ittifaq daxilində sahibkarlıq fəaliyyəti üçün vahid qanunvericilik bazasının formalaşmasını nəzərdə tutur.

ÜB-nin yaradılması uzunmüddətli, mürəkkəb və ziddiyyətli prosesdir. Avropa ümumi bazarının yaradılması təcrübəsi göstərir ki, burada əsas çətinliyi kvota – həm daxildə, həm də xaricdə malın istehsalı, reallaşdırılması və alınmasında hər bir iştirakçı-ölkənin və bütövlükdə ümumi bazarın payının müəyən edilməsi problemini doğurur.

İqtisadi İttifaq (İİ) – müasir beynəlxalq integrasiyanın ali formasıdır. O özünü dövlətlərin vahid iqtisadi (o cümlədən valyuta), hüquqi və informasiya məkanı əsasında birləşməsində əks etdirir.

Ölkələrin bir-birindən çox fərqlənməsi, qeyri-bərabər imkanlara və müxtəlif maraqlara malik olması onların beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin reallaşdırılmasından qeyri-bərabər nəticələr əldə etməsinə səbəb olur. Beynəlxalq iqtisadi integrasiyadan daha çox faydanı bir qayda olaraq iqtisadiyyatı inkişaf etmiş, zəngin və siyasi cəhətdən sabit ölkələr əldə edir. Bu onunla izah edilir ki, birincisi, məhz inkişaf etmiş ölkələr hazırda daha çox mənfəətli elmtutumlu və əməktutumlu məhsullar istehsal edir, ikincisi, zəngin ölkələr daha çox kapitala sahibdir ki, hazırda müasir biznesin ən gəlirli forması kapital ixracıdır.

Ədəbiyyat

- [1] Шишков А. Мировая финансовая системы / МЭ и МО – 1999-№11 – стр. 4.
- [2] Мозиас П. Прямые иностранные инвестиции: современные тенденции.саящ. 65-66
- [3] Григорьев Л. Трансформация без иностранного капитала: 10 лет спустя // Вопросы экономики – 2002, № 6, с.17.
- [4] Черковец О. Глобализация сотрудничества или конкуренции? – С.13.
- [5] Шишков Ю. внешнеэкономические связи в XX в. – от упадка к глобализации. – С.17.
- [6] Страны ОЭСР. 2000. Статистический справочник ОЭСР – С.81
- [7] Иноземцев В., Кузнецова Е. Возвращение Европы - с.10
- [8] Хесин Е. Великобритания // МЭ и МО. – 2001. - №8. – С.103
- [9] Страны ОЭСР. 2000. Статистический справочник ОЭСР / Пер. с англ. – М.: Весь мир, 2001. – С.24.

BÜDCƏDƏNKƏNAR FONDLARIN YARADILMASI VƏ İSTİFADƏSİNİ ZƏRURİ EDƏN AMİLLƏR

N.İ.Kərimli

doktorant, ADİU (UNEC)

Tel: (+99450) 2108277

e-mail: Nigarkerimli@hotmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 12 aprel 2016; Çapa qəbul edilmişdir 31 may 2016; online-da çap edilmişdir 30 iyun 2016

Received 12 April 2016; accepted 031 May 2016; published online 30 June 2016

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi büdcədənəknar fondların yaradılması və istifadəsini zəruri edən amilləri aşkara çıxarmaqdan ibarətdir. Tədqiqat işində büdcədənəknar fondların hansı mənbələr hesabına yaradılması sadalanmış və onların istifadəsini zəruri edən amillər ətrafı şəkilə öz əksini tapmışdır. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, büdcədənəknar fondlar dövlətin milli gəlirinin əhalinin müəyyən sosial qruplarının nəfəinə təkrar bölgüsü metodudur. Onun yaradılması və istifadəsi sosial təminatların maliyyələşdirilməsi üçün əlavə resursların tapılması, icbari dövlət sosial sığortasının inkişafı və iqtisadi inkişafın artırılması zərurəti ilə bağlıdır. Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, büdcədənəknar dövlət fondlarının formalaşması və istifadəsi üzrə beynəlxalq təcrübə öyrənilərək onların inkişaf perspektivləri müəyyənəşdirilmişdir.

Açar sözlər: büdcədənəknar fondlar, milli gəlir, iqtisadi fondlar, kredit fondları.

JEL Classification Codes: H61, H72

THE FACTORS DETERMINED NECESSITY OF CREATION AND USE OF THE OFF-BUDGET FUNDS

Abstract

Research purpose: to reveal the factors determined necessity of creation and use of the off-budget funds. The research work lists forming sources of the off-budget means, shows the factors determined necessity of its use. The result of the research work: Off-budget funds is a method of redistribution of national income for certain social group's benefit. Its creation and use relates with need of the search of additional resources for the social welfare financing, obligatory state social insurance and economic growth. Scientific novelty of the work: The international

experience in scope of forming and use of state off-budget funds was learned and the development prospect was determined.

Key words: Extra-budgetary funds, national income, economic funds, credit funds.

ВЫЯВЛЕНИЕ ФАКТОРОВ, ОПРЕДЕЛЯЮЩИХ НЕОБХОДИМОСТЬ СОЗДАНИЯ И ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ВНЕБЮДЖЕТНЫХ ФОНДОВ

Резюме

Цель исследования - выявление факторов, определяющих необходимость создания и использования внебюджетных фондов. В исследовательской работе перечислены источники формирования средств внебюджетных фондов, отражены факторы, определяющие необходимость их использования. В результате исследования выявлено, что внебюджетные фонды – метод перераспределения национальных доходов в пользу определенных социальных групп. Их создание и использование связано с необходимостью поиска дополнительных ресурсов для финансирования социального обеспечения, развития обязательного государственного социального страхования и экономического роста. Научная новизна работы в том, что изучен международный опыт по формированию и использованию государственных внебюджетных фондов и определены их перспективы развития.

Ключевые слова: внебюджетные фонды, национальный доход, экономические фонды, кредитные фонды.

Büdcədən kənar sosial və iqtisadi fondların yaranması təkcə sosial təminatların maliyyələşdirilməsi üçün əlavə resursların tapılması zərurəti ilə deyil, həm də icbari dövlət sosial sığortanın inkişafı və iqtisadi inkişafın artırılması zərurəti ilə bağlı idi. Sosial büdcədən kənar fondların köməyi ilə əhəlinin sosial müdafiəsi sistemini modernləşdirmək, sosial yardımdan icbari sosial sığortaya keçmək nəzərdə tutulurdu.

Büdcədən kənar fondlar ümumdövlət əhəmiyyətli konkret sosial ehtiyacların maliyyələşdirilməsi; dövlət icra hakimiyyəti orqanları, habelə yerli özünüidarəetmə orqanları tərəfindən həyata keçirilən iqtisadi xarakterli ayrı-ayrı regional və ya idarə proqramlarının maliyyələşdirilməsi üçün istifadə edilən pul vəsaitlərinin sabit, uzun müddətə proqnozlaşdırılan mənbəyi rolunda çıxış edir. [1, s. 84]

Büdcədən kənar fondların yaradılmasında əsas səbəb cəmiyyət üçün son dərəcə mühüm xərclərin ayrılması zərurəti və onların sərbəst gəlir mənbələri ilə təmin edilməsidir. Büdcədən kənar fondlar əsasən iki yolla yaradılır. Bu yollardan biri – büdcədən müəyyən xüsusi əhəmiyyətli xərclərin ayrılması, digəri isə – müəyyən məqsəd-

lər üçün özünün gəlir mənbəyi olan büdcədənəkar fondun yaradılmasıdır. Beləliklə, bir çox ölkələrdə müəyyən əhali qruplarının dəstəklənməsi üçün nəzərdə tutulan sosial sığorta fondu yaradılmışdır. Digər fondlar yeni, əvvəllər məlum olmayan, cəmiyyət tərəfindən xüsusi diqqət tələb edən xərclər hesabına yaranır. Bu halda, hökumət təklifi ilə qanunverici orqan həmin büdcədənəkar fondun yaradılması haqqında qərar qəbul edir.

Büdcədənəkar fondların maddi mənbəyi milli gəlirdir. Fondların əksər hissəsi milli gəlirin təkrar bölgüsü prosesində yaradılır. Fondların yaradılması zamanı milli gəlirin təkrar bölgüsü prosesində onun səfərbər edilməsinin əsas metodları – məcburi ödənişlər, büdcə vəsaitləri və borclardır. Xüsusi ödənişlər və ayırmalar qanunvericilik hakimiyyəti tərəfindən müəyyən edilir. Fondların əksər hissəsi mərkəzi, regional və yerli büdcələrin vəsaiti hesabına formalaşır. Büdcə vəsaitləri təmənnasız subsidiyalar yaxud vergi gəlirlərindən müəyyən ayırmalar şəklində daxil olur. Büdcədənəkar fondların gəlirləri borc vəsaitləri də ola bilər. Büdcədənəkar fondlarda olan müsbət saldo qiymətli kağızların əldə olunmasına və dividend və ya faiz şəklində gəlirin alınmasına istifadə oluna bilər.

Büdcədənəkar fondların yaranmasının əsasən ümumi səbəbləri yaşamaq üçün həyati dəyərlərin məhdudluğu və əmtəə-pul münasibətlərinin üstün mövqedə olmasıdır.

Büdcədənəkar fondlar aşağıdakı mənbələr hesabına yaradılır:

- müvafiq fond üçün müəyyən edilmiş xüsusi məqsədli ödənişlər;
- müəssisə, idarə və təşkilatların mənfəətindən ayırmalar;
- büdcə vəsaitləri;
- fondun hüquqi şəxs kimi həyata keçirdiyi kommersiya fəaliyyətindən;
- fondun Mərkəzi Bank və ya kommersiya banklarından aldığı borclar.

Büdcədənəkar fondların ciddi məqsədli təyinatı var – əhaliyə sosial xidmətlərin genişləndirilməsi, infrastrukturun geridə qalan sahələrinin inkişafının stimullaşdırılması, iqtisadiyyatın prioritet sahələrinin əlavə resurslarla təmin edilməsi.

Dövlət büdcədənəkar fondlarının ilkin yaranmasında məqsəd cəmiyyət üçün çox zəruri olan xərclərin ayrılması və onların müvafiq gəlir mənbələri ilə təmin edilməsi olmuşdur.

Büdcədənəkar fondların yaradılmasının məqsədəuyğunluğunu şərtləndirən mühüm amillərdən biri də büdcə kəsiri, inflyasiyadır.

Büdcədənəkar fondların yaradılması qiymətlərin liberallaşdırılmasının mənfi nəticələrini zəiflətməyə, təqaüdçülərin və əhəlinin digər müdafiə olunmayan təbəqələrinin həyat səviyyəsinin aşağı düşməsinə bir qədər ləngitməyə imkan verir. O zaman fondların müstəqillik statusu büdcənin və büdcə sisteminin digər halqalarının

hazırlanması və icrası zamanı dövlət maliyyə orqanlarının büdcədən kənar sosial fondların vəsaitlərinə birbaşa qəsd etməsinə mane olur. [2, s. 102]

Büdcədən kənar dövlət fondlarının yaranması açıqlanması arzu olunmayan xüsusi fəaliyyət növlərinin inkişafı ilə bağlıdır. Bir qayda olaraq bu, müvəqqəti xarakterli əməliyyatlar olur və xüsusi gəlirlər hesabına qısa müddətdə ödənilirdi. Eyni zamanda xüsusi fondlar və ya hesablar vahid dövlət büdcəsi yaranmazdan xeyli əvvəl yaranmışdır, xüsusi fondların və hesabların sayı və siyahısı sabit deyildi.

Fikrimizcə, büdcədən kənar dövlət fondlarının ilkin yaranması hökumətin xüsusi növ xərcləri ilə bağlıdır. Bir qayda olaraq burada, xüsusi gəlirlər hesabına ödənilən müvəqqəti xarakterli əməliyyatlar nəzərdə tutulur. Xüsusi fondların və hesabların sayı və siyahısı sabit deyil. Onlar səlahiyyətli orqan tərəfindən təsdiq edilmədiyi üçün hökumət bu vəsaitləri daha operativ rejimdə yarada və istifadə edə bilirdi, xüsusi fondların yaradılması hökumətin müxtəlif sahələrdə fəaliyyət sahəsinin genişləndirilməsi üçün əlavə vəsaitləri cəlb etməyə imkan verirdi. Hökumətin həm də müvəqqəti sərbəst vəsaitlər hesabına onları xüsusi fondlarda toplamaq, kassa boşluqlarını və büdcə kəsirini doldurmaq, gözlənilməyən xərcləri həyata keçirmək imkanı var idi.

İlkin olaraq büdcədən kənar fondlar büdcə yaranmazdan xeyli əvvəl xüsusi fondlar və ya xüsusi hesablar şəklində yaranmışdır. Dövlət hakimiyyətinin fəaliyyəti genişləndikcə, yeni-yeni xərclərə ehtiyac duyulur və onların ödənilməsi üçün vəsait tələb olunurdu. Belə fondlar bir qayda olaraq müvəqqəti xarakter daşıyırdı. Dövlət nəzərdə tutduğu tədbirləri yerinə yetirdikdən sonra fondlar öz mövcudluğuna son qoyurdu. Bununla əlaqədar olaraq fondların sayı daim dəyişirdi.

Büdcədən kənar fondların yaranması ilk olaraq bazar münasibətlərinə kifayət qədər kəskin keçidin iqtisadiyyatın demək olar ki, bütün sahələrinə zərbə vuran dərin böhrana gətirib çıxarması ilə bağlı olmuşdur. Bazar bu vaxta qədər gizli qalmış problemləri aşkara çıxarmışdı. Məlum oldu ki, iqtisadiyyatın əsas sahələri köhnəlmiş avadanlığın dəyişdirilməsini, əsas istehsal fondlarının yenidən qurulması və genişləndirilməsini, yüngül və ərzaq sənayesinin əhəmiyyətli surətdə təzələnməsini tələb edir. Bütün bunlar maliyyə sahəsində böhranın artmasına, yüksək səviyyəli inflyasiyaya, bütün səviyyələrdə büdcə kəsirinə, ölkənin daxili və xarici borcunun artmasına gətirib çıxarmışdır. Eyni zamanda əhalinin, xüsusilə də onun müdafiə olunmamış təbəqələrinin səviyyəsi hiss olunacaq dərəcədə aşağı düşmüşdür. Beləliklə, büdcədən kənar fondların yaranmasının əsas səbəbi cəmiyyət üçün son dərəcə vacib olan xərclərin xüsusi qrupa ayrılması və onların müstəqil gəlir mənbələri ilə maliyyələşdirilməsi olmuşdur.

Dövlət büdcəsi ilə paralel olaraq büdcədən kənar fondların yaradılmasını və istifadəsini zəruri edən amilləri nəzərdən keçirək. Maliyyə resurslarının məhdudluğu istənilən an onların təkrar bölgüsünə səbəb ola bilər, bu isə iqtisadiyyat mürəkkəb

maliyyə vəziyyətində olduğu zaman xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Dövlət büdcəsi vəsaitlərin istifadəsində hərəkətliliyi nəzərdə tutur, belə ki, gəlirlər konkret xərc növlərinə təhkim edilməyib. Lakin dövlət büdcəsi vəsaitlərinin bölgüsü təcrübəsi göstərib ki, onların xərc maddələri üzrə hərəkət etməsi bir qayda olaraq sosial ehtiyaclar üçün vəsaitlərin azaldılması hesabına baş verir. Buna görə də, iqtisadiyyatın ən gərgin sahələrini müəyyən etmək və daxil olan vəsaitlərin məqsədli təyinatını və istifadəsini təmin etmək lazımdır. Bu məsələnin həllinin iki mümkün üsulu mövcuddur: ya dövlət və ya yerli büdcələrdən müəyyən məqsədli hissənin ayrılması, ya da qanunverici orqanın qərarı ilə konkret mənbəyə malik və məqsədli təyinatı olan yeni büdcədənəkar fondun yaradılması. Büdcədənəkar fondların yaradılması zamanı hər iki üsuldən istifadə edilib.

Bazar qanunlarına uyğun hər zaman dəyişən iqtisadi vəziyyət çox vaxt kifayət qədər idarəetmə qərarlarının, o cümlədən maliyyə resurslarının təkrar bölgüsünə dair qərarların qəbul edilməsini tələb edir. Bu zaman büdcə vəsaitlərinin istifadəsi qanunverici hakimiyyət orqanları tərəfindən, büdcədənəkar fondların vəsaitlərinin istifadəsi isə icra orqanları tərəfindən tənzimlənir. Bu, büdcədənəkar fondların vəsaitlərini daha operativ surətdə xərcləməyə real imkan yaradır.

Təsərrüfat subyektlərinin mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formalarının müxtəlifliyi cəmiyyətdə ənənəvi büdcə vəsaitləri ilə yanaşı, pul vəsaitlərinin təkrar bölgüsünün yeni metodlarının istifadə edilməsini zəruri edir.

Regional hakimiyyət orqanları üçün müəssisələrin və yerli büdcələrin sosial vəsaitlərinin infrastrukturun inkişafı naminə birləşdirilməsi üzrə imkanların genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq, bu vəsaitlərin birləşdirilməsi yeri problemi aktuallıq kəsb edir. Müəssisələrin vəsaitlərinin ümumregional tədbirlərin maliyyələşdirilməsinə təmərküzləşməsinin mümkün yollarından biri büdcədənəkar ərazi iqtisadi və sosial inkişaf fondlarının yaradılması olmuşdur.

İstifadə məqsədlərindən asılı olaraq, iqtisadi, elmi-tədqiqat, kredit, valyuta, hərbi-siyasi və digər fondlar fərqləndirilir.

İqtisadi fondlar iqtisadi proseslərin tənzimlənməsi üçün nəzərdə tutulub. Bu fondlar investisiya fondları, konyunktur fondlar, dövlət müəssisələrinə maliyyə yardımı fondları və s. şəklində yaranır. Məsələn, Yaponiyada ən böyük investisiya fondu var və onu bir çoxları investisiya büdcəsi adlandırır, belə ki, öz həcminə görə ölkənin büdcəsinin yarısına bərabərdir. Investisiya fondu, əsas etibarilə, dövlət sektorunun maliyyələşdirilməsinə istifadə olunur – vəsaitlərin 80%-i ictimai korporasiyalara, 20%-i isə yerli ictimai korporasiyalara yönəldilir.

Kredit fondları iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin, məsələn, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat, mənzil tikintisi və s. əlavə və güzəştli maliyyələşdirilməsi üçün nəzərdə tutulan pul vəsaitləri fondlarının formalaşdırılması məqsədilə yaradılır. Bu zaman, bir qayda olaraq, dövlət sifarişlərini yerinə yetirən yaxud dövlət proqramları

əsasında işləyən müəssisələr üstünlük hüququna malik olur. Kredit fondları dövlət banklarının sərəncamında olur.

Büdcədənəknar fondların effektiv fəaliyyətinin təmin edilməsi üçün onların formalaşdırılmasının prinsipə fərqli mexanizmi düşünülmüş və bu mexanizm büdcənin formalaşdırılmasından xeyli fərqlənir. Büdcənin gəlir hissəsi əsasən vergilər – xarici-iqtisadi inzibati məcbur etmə aləti hesabına yaranır.

Büdcədənəknar sosial fondların təşkilati-hüquqi forması onların muxtariyyətinə və əsasən icbari sosial sığortanın maliyyə resurslarının formalaşması və istifadəsinə aid edilən cüzi iqtisadi müstəqilliyinə səbəbdir.

Büdcədənəknar fondlar – dövlətin milli gəlirinin əhalinin müəyyən sosial qruplarının nəfinə təkrar bölgüsü metodudur. Dövlət öz tədbirlərinin maliyyələşdirilməsi üçün əhalinin gəlirlərinin bir hissəsini fondlara səfərbər edir. Büdcədənəknar fondların ictimailəşdirdiyi vəsaitlər təkrar istehsal prosesində istifadə edilir. Büdcədənəknar fondlar iki mühüm məsələni həll edir: iqtisadiyyatın prioritet sahələrinin əlavə vəsaitlə təmin edilməsi və əhaliyə sosial xidmətlərin genişləndirilməsi.

Büdcədənəknar fəaliyyətlərə hədəflənmə onların fiskal effekti və dövlət idarəçiliyinə əhəmiyyətli təsirlə izah olunur. Əksər ölkələrdə BKF-lərin miqyası əhəmiyyətli dərəcədədir və onlar qanunvericilik büdcəsinə və yerli səlahiyyətli orqanların büdcələrinə daxil edilməyən transaksiyaları əhatə edir [3, s.25].

BKF-lər çox vaxt qəbul olunmuş mükəmməl dövlət idarəçiliyi və sağlam büdcə siyasətinin əksinə olaraq müəmmalı siyasi məqsədlər üçün yaradılır. Eyni zamanda da çoxsaylı təcrübi faktlar sübut edir ki, BKF-lər milli büdcə sistemində mövcud olan ciddi çatışmazlıqlar səbəbindən yaradılır və onlardan yan keçmək üçün əlverişli mexanizm təklif edir [4, s.175]. Qanunverici hakimiyyət belə fondların həmini büdcənin tərkibində nəzərdən keçirir və təsdiq edir. Onların məqsədli təyinatı olsa da, bu fondların ayrılığı bir qədər rəsmi xarakterlidir. (5, s. 25)

Fondların yaradılması zamanı təkrar bölgü prosesində milli gəlirin səfərbər edilməsinin əsas metodları xüsusi vergi və rüsumlar, büdcə vəsaitləri və istiqrazlardır. Əsas metod – qanunverici hakimiyyətin müəyyən etdiyi xüsusi vergi və rüsumlardır. Fondların əksəriyyəti mərkəzi və yerli büdcələrin vəsaiti hesabına formalaşır.

Büdcə vəsaitləri əvəzsiz subsidiya və ya vergi gəlirlərindən müəyyən ayırmalar formasında daxil olur. Büdcədənəknar fondların gəlirləri borc vəsaitləri də ola bilər. Büdcədənəknar fondlar müsbət saldoya malik olduqda, o, qiymətli kağızların alınması və dividend və ya faiz şəklində mənfəətin əldə edilməsi üçün istifadə oluna bilər.

Fondların yaranması zamanı vəsaitlərin səfərbər edilməsinin əsas metodu qanunverici hakimiyyəti tərəfindən müəyyən edilməsidir. Fondların əksər hissəsi dövlət və yerli büdcələrin vəsaitləri hesabına formalaşır, onların resursları əvəzsiz subsidiyalar və ya vergi daxilolmalarından müəyyən ayırmalar şəklində daxil olur. Xüsusi fondların gəliri həm də könüllü haqlar və borc vəsaitləri ola bilər.

Büdcədən kənar sabitləşdirici və neft fondlarının yaradılmasının başlıca məqsədi əsas ixrac maddələrindən həddindən artıq mədaxilin sterilizasiyası və akkumulyasiyasıdır. Onların qarşısında duran daha bir vacib məsələ, əlbəttə ki, dövlət ehtiyatlarının akkumulyasiyası və idarə edilməsidir. Lakin müxtəlif ölkələrdə hökumətlər bu növ institutlarının yaradılmasına fərqli yanaşır.

Bir çox inkişaf etmiş ölkədə ilkin mərhələdə dövlət sosial proqramların böyük həcməldə büdcədən maliyyələşdirilməsini tətbiq etmiş, cəmiyyətdə sosial funksiyaların əsas subyektinə çevrilmiş və könüllü pensiya və tibbi sığorta üzrə müxtəlif preferensiyaların təqdim edilməsinin köməyi ilə digər sosial subyektlərin fəaliyyətini aktivləşdirmişdir. Bu ictimai inkişaf faktı, dövlətin cəmiyyətin sosial funksiyalarının həyata keçirilməsinə qoşulması hər hansı ayrıca ölkənin inkişafının nəticəsi deyil, dünyanın sivil inkişafının, insanın dəyərinin dərk edilməsinin, müəyyən təhsil, sağlamlıq durumu, əhalinin ömrünün uzadılmasının təmin edilməsinə ictimai tələbatın dərk edilməsinin nəticəsidir.

Ədəbiyyat

- [1] Соловьев А.К. Государственные внебюджетные фонды: учеб. пособ. М.: Изд-во РАГС, 2009. 360 с.
- [2] Целевые бюджетные и внебюджетные фонды: Учебное пособие/ Под.ред. В.В. Карчевского. М.: Вузовский учебник, 2008.-224 с.
- [3] Янова С. Социальное страхование и внебюджетные фонды. – М.: Издательство: ДНК. - 2011. 130 с.
- [4] Федоров Л. Пенсионный фонд Российской Федерации. – М.: Издательство: Дашков и Ко, 2012. - 396 с.
- [5] Соколова Э.Д. Правовые основы финансовой системы России / отв.ред. Е.Ю.Грачева. М.: Юриспруденция, 2006. 149 с.

АГРЕГИРОВАННЫЕ ИНДИКАТОРЫ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ

Ш.В.Ширинов

Государственная Академия Управления при Президенте Азербайджанской
Республики

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 14 aprel 2016; Çapa qəbul edilmişdir 17 iyun;
online-da çap edilmişdir 30 iyun 2016

Received 14 April 2016; accepted 17 June 2016; published online 30 June 2016

Резюме

Основная цель исследования – обзорный сравнительный и критический анализ применяемых в мировой практике агрегированных индикаторов устойчивого развития. Исследовательская работа выполнена на основе изучения публикаций в мировой научной литературе с использованием системного подхода и научного анализа. В результате исследования выявлено, что попытка описания устойчивого экономического развития посредством одного интегрального показателя выявила проблемы в обеспечении соизмеримости разнообразных и объемных факторов для этого явления, что приводит к необходимости использования для этого множества субагрегированных индикаторов, отражающих различные аспекты устойчивого экономического развития. Ограничения исследования – существенных ограничений нет. Практическая значимость исследования – детальное исследование анализируемых в статье индикаторов для страны позволяет найти сильные и слабые стороны устойчивости ее экономического развития. Оригинальность и научная новизна исследования заключается в том, что впервые в научной литературе проведен системный сравнительный анализ агрегированных индикаторов устойчивого развития.

Ключевые слова: индекс устойчивого экономического благосостояния, индекс развития человеческого потенциала, индекс устойчивости Доу Джонса, индекс человеческого развития, экологический индекс.

JEL Classification Codes: Q01

DAVAMLI İQTİSADI İNKİŞAFIN AQREQAT İNDİKATORLARI

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi dünya təcrübəsində tətbiq olunan aqreqat davamlı iqtisadi inkişaf indikatorlarının müqayisəli və tənqidi icmal təhlilidir. Tədqiqat işi dünya elmi ədəbiyyatında çap olunmuş nəşrlər əsasında sistemli yanaşma və elmi təhlildən

istifadə olunmaqla həyata keçirilmişdir. Tədqiqatın nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, davamlı iqtisadi inkişafın bir inteqral göstərici vasitəsilə təsviri müxtəlif genişmiqyaslı amillərin müqayisə olunmasında problemlərin meydana çıxmasını aşkarlamışdır ki, bu da davamlı iqtisadi inkişafın müxtəlif aspektlərini əks etdirən çoxlu sayda subindikatorlardan istifadəni zəruriləşdirir. Tədqiqatın məhdudiyyətləri: əhəmiyyətli məhdudiyyətlər yoxdur. Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti: məqalədə təhlil olunan indikatorların ölkə üçün ətraflı tədqiqi onun davamlı iqtisadi inkişafının güclü və zəif tərəflərini tapmağa imkan verir. Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, elmi ədəbiyyatda ilk dəfə davamlı iqtisadi inkişafın aqreqat indikatorlarının sistemli müqayisəli təhlili verilmişdir.

Açar sözlər: davamlı iqtisadi rifah indeksi, insan potensialının inkişafı indeksi, Dou Consun davamlılıq indeksi, insan inkişafı indeksi, ekoloji indeks.

THE AGGREGATED INDICATORS OF A SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Abstract

The main objective of the research: the survey comparative and critical analysis of the aggregated indicators of a sustainable development used in world practice. The research is performed on the basis of studying of publications in world scientific literature with use of system approach and the scientific analysis. Result of the research: attempt of the description of sustainable economic development by means of single integrated indicator has revealed problems in ensuring commensurability of various solid factors for this phenomenon that result in need of use for this set of the sub aggregated indicators reflecting various aspects of sustainable economic development. Research restrictions – There are no essential restrictions. The practical importance of research – detailed research of the indicators analyzed in article for the country allows to find strong and weaknesses of stability of its economic development. Originality and scientific novelty of research is that for the first time in scientific literature the system comparative analysis of the aggregated indicators of a sustainable development is carried out.

Keywords: index of sustainable economic welfare, human potential development index, Dow Jones sustainability index, ecological index, human development index

Введение. Индикаторы устойчивого развития измеряют направление изменения сообщества при обеспечении всех его участников благоприятной, приятной жизнью, и теперь и в будущем.

Прежде, чем рассуждать об индикаторах устойчивого развития вспомним, что само понятие «устойчивое развитие» рассматривает человеческое общество

как совокупность социальной и экономической сферы этого общества, а также окружающей его среды. Другими словами, с точки зрения парадигмы устойчивого развития общество, это сложнейшая система, состоящая из трех крупных подсистем – окружающей среды, экономики и социального блока, каждая из которой также включает свои сложные элементы (рис. 1). Эти элементы не могут функционировать отдельно – они находятся в сложной динамической взаимосвязи. Например, ясно, что качество воды влияет на здоровье (социальный блок), является важным материалом, а в некоторых предприятиях - основным сырьем для производства (экономический блок), и с другой стороны на качество воды влияют такие факторы, как качество воздуха (блок окружающей среды), производство товаров и услуг (экономический блок) и т.д. [1].

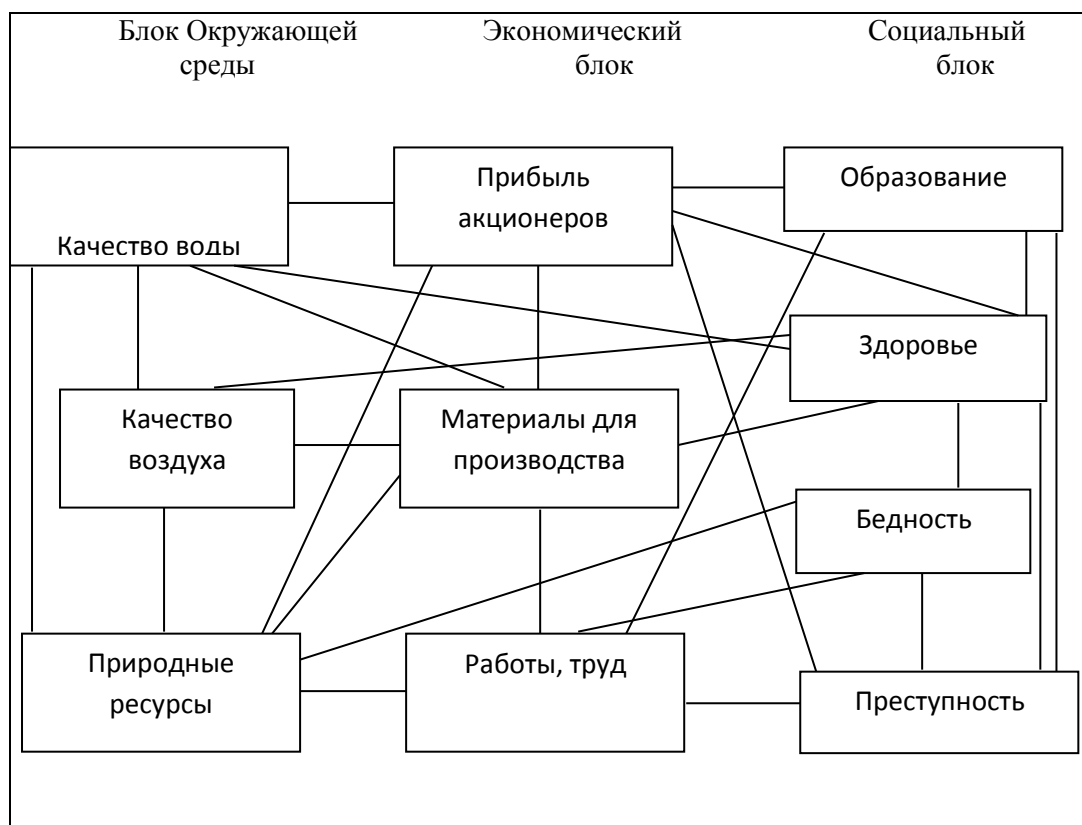

Рисунок 1. Взаимосвязи элементов устойчивого развития [1]

1. Сравнение традиционных индикаторов и индикаторов устойчивости

Индикаторы устойчивости развития общества отличаются от традиционных индикаторов, отражающих состояние отдельных сторон человеческого общества (общины), в том числе от экономических, социальных индикаторов и индикаторов окружающей среды, являющихся составными подсистемами в концепции устойчивого развития, так как эти индикаторы должны отражать также

тесные взаимосвязи этих элементов. Например, как известно, важнейший макроэкономический индикатор ВВП, а также ВВП на душу населения обладает рядом крайне важных недостатков с точки зрения устойчивого развития [2]:

- не отражает уровень равномерности распределения национального дохода между членами общества - ВВП может увеличиваться, а благосостояние большого количества граждан страны может ухудшаться;

- не отражает уровень загрязнения окружающей среды - ВВП может увеличиваться за счет значительного ухудшения окружающей среды, как это часто имеет место;

- не отражает уровень диверсификации национальной экономики – увеличение ВВП может иметь место за счет одной отрасли, скажем, нефтедобычи, но, естественно, такой рост не устойчив и зависит от цены на нефть и от уровня спроса на нее;

- игнорирует теневую экономику – официальный ВВП может быть низким, а фактическое производство добавленной стоимости в стране – довольно высоким; такова ситуация в странах-поставщиках контрабандной, в основном, нелегальной продукции – наркотиков, оружия и т.д.

- игнорирует свободное время, столь важное для человеческого благополучия и представляющее собой одну из главных различий для населения развитых стран и остального мира.

- не учитывает улучшение качества одноименной продукции.

В научной литературе можно встретить примеры такого характера: если население предпочитает автомобилю хождение пешком, то это улучшает здоровье граждан, но уменьшает ВВП ввиду сокращения производства автомобилей, бензина и соответствующих смежных услуг.

Индикаторы устойчивого сообщества полезны для различных сообществ по разным причинам. Для сообществ с экономическими, социальными проблемами или проблемами охраны окружающей среды индикаторы могут указать путь к лучшей стратегии.

В таблице 1 приведены основные характеристики традиционных индикаторов и индикаторов устойчивого развития. В ней же даны преимущества последних перед первыми.

Таблица 1. Сравнение традиционных индикаторов и индикаторов устойчивости

Традиционные индикаторы	Индикаторы устойчивости	Назначение индикаторов устойчивости
Экономические индикаторы		
Медианный доход Доход на душу населения	Число часов оплаченной занятости в средней заработной плате, требуемой для поддержания главных потребностей	Что можно купить на зарплату Определяет потреб-

		ности в терминах УР
Уровень безрабо- тицы Количество фирм Количество рабочих мест	Разнообразие и жизнеспособность локальной базы рабочих мест Число и изменчивость числа фирм Число и изменчивость отраслей Изменчивость уровня квалификации, требуемых для рабочих мест	Гибкость рынка вакан- сий Способность рынка вакансий быть гибким во времена экономи- ческого изменения
Объем экономики, измеряемой ВВП и ВВП	Заработная плата, выплаченная и потра- ченная в локальной экономике Деньги, потраченные на местные трудо- вые и природные ресурсы Процент локальной экономики, основанной на возобновимых местных ресурсах	Локальная финансовая гибкость
Индикаторы окружающей среды		
Уровни загрязнения воздуха и воды в окружении	Использование и генерация токсичных материалов (как в производстве, так и конечными пользователями) Объезженные автомобильные мили	Измерение деятельностей, загрязняющих окружающую среду
Количество (в тоннах) генерируемых загрязнений	Процент производимых продуктов, которые являются длительными, поддающимися ремонту, или готовые для повторного использования или биологически разлагаемые	Консервативное (сохраняемое) и повторное использование материалов
Стоимость топлива	Суммарная энергия, используемая от всех источников Отношения возобновляемой энергии, к невозобновляемой энергией	Использование ресурсов в коэффициенте устойчивости
Социальные индикаторы		
SAT* и другие стандартизирован ные тестовые баллы	Число студентов, обучаемых для рабочих мест в местной экономике Число студентов, которые поступают в институт и возвращаются в общество	Соответствие профес- сиональных навыков и тренингов потребностям локальной экономики
Количество зарегистрированных голосов	Число избирателей, голосующих в выборах Число избирателей, посещающих муниципальные собрания	Участие в демократи- ческом процессе Способность участво- вать в демокра- тическом процессе

*SAT («Scholastic Aptitude Test» и «Scholastic Assessment Test», дословно «Академи-
ческий Оценочный Тест») - стандартизованный тест для приема в ВУЗы в США

Источник: [1]

Ввиду этих обстоятельств, для оценки уровня устойчивости развития общества используют агрегированный индикатор Индекс устойчивого эконо-
мического благосостояния, который вычитывает из ВВП вредные последствия
экономической деятельности и добавляет не учитываемые в нем важные
позитивные деятельности как, например, не оплачиваемый домашний труд [3].

Эта модель оценки устойчивости экономики [4], предложенная У. Норд-
хаусом и Дж. Тобиным основывается на, так называемой, «пороговой гипоте-
зе», согласно которой, начиная с определенного порога экономической актив-

ности издержки роста выше, чем дополнительная выгода от них (заметим, что эта гипотеза была обобщена позднее – в 1995 году [5]).

2. Индекс устойчивого экономического благосостояния

Индекс устойчивого экономического благосостояния (ИУЭБ, с английского Index of Sustainable Economic Welfare - ISEW) в его современной формулировке был разработан в 1989 году американскими учеными Коббом (Cobb) и Дейли (Daly) [6] в соответствии с идеологией, выдвинутой Отчетом Брандтленд в 1987 году. В отличие от модели Нордхауса и Тобина, носящий глобальный характер, в подходе Кобба и Дейли, индивиды, общество и природа рассматриваются более детально. По их мнению, современные экономические теории не обращают достаточного внимания меняющимся человеческим взаимоотношениям, образующим наше общество. Они предлагают переадресовать правительственные и общественные институты в сторону более мелких образований. Более конкретно они проповедуют следующие 5 типов механизмов [6]:

- Значительные реформы в университетах.
- Создание локальных общин.
- Развитие относительно самодостаточных экономик.
- Интеграция концепции шкалирования в общественное сознание.
- Модификация способов измерения экономических деятельностей.

Вычисления, проведенные для развитых стран, начиная с 1945 года, показывают, что ИУЭБ растет медленнее, чем ВВП, а с 1980 гг. его динамика отрицательна [7].

ИУЭБ вычисляется по следующей формуле:

ISEW = личное потребление

+ государственные невоенные расходы

– частные военные расходы

+ прирост основного капитала

+ услуги домашнего труда

- издержки ухудшения окружающей среды

- обесценивание природного капитала

Недостатки ISEW

• *Слабый индикатор устойчивости.* Экспертиза компонентов индекса показывает, что ISEW основан на концепции «слабой устойчивости», т.е. он предполагает, что улучшение благосостояния может быть достигнуто, посредством расходования экологических активов [8].

• *Индивидуалистическое видение коллективного благосостояния.* Эта методология ограничивается только личным потреблением, не принимая во внимание потребление коллективного характера [9]. А, ведь, общественные

продукты, представляемые, в основном, государством занимают огромную часть личного удовлетворения.

Преимущества ISEW. Этот индикатор предоставляет конкретные количественные оценки. Он:

- учитывает загрязнение воздуха, оценивая стоимость вреда тонны пяти ключевых загрязнителей воздуха.
- принимает во внимание истощение ресурсов, оценивая стоимость замены баррели нефти возобновляемыми источниками с эквивалентной выработкой энергии.
- оценивает стоимость изменения климата из-за выбросов одной тонны парниковых газов.
- оценивает стоимость истончения озонового слоя в расчете на тонну истощения озона.
- вносит корректировки для отражения проблемы неравного распределения доходов.
- учитывает неоплаченный домашний труд и вносит корректировки на основе средней ставки заработной платы.

Кроме этого, некоторые медицинские и образовательные расходы рассматриваются как не способствующие благосостоянию.

Как ВВП, ISEW сводит в одном индексе огромный объем информации, но главное отличие от ВВП – это учет связи между окружающей средой, экономикой и обществом.

3. Другие индикаторы устойчивости экономического развития

Индикаторы Всемирного банка (ВБ). ВБ разработал свои индикаторы устойчивого развития:

(a) Ежегодные отчеты World Development Indicators (WDI) Банка включает 800 индикаторов в 75 таблицах, составленных в шести секциях: мировоззрение, люди, окружающая среда, экономика, государства, рынки и глобальные связи. Таблицы отражают оценку 148 экономических систем и 15 групп стран [10].

(b) Департамент Экологической экономики и индикаторов Всемирного банка разработал индикаторы экологически устойчивого развития и экологической эффективности (для проектов Всемирного банка) [11].

Индекс развития человеческого потенциала. Департамент развития ООН (UNDP) в своих отчетах о Развитии человека, которые публикуются с 1990, разработал Индекс развития человеческого потенциала (HDI), который отражает степень развития человека в отдельных странах [12].

Индикаторы OECD. Организация экономического сотрудничества и развития (OECD) предлагает свои экологические индикаторы, разработанные в

1990-х гг. и основанные на принципах стратегической целесообразности, аналитической разумности и соизмеримости [13].

Индекс устойчивости Доу Джонса. Разработкой индикаторов устойчивого развития занималась также международная организация Dow Jones Sustainability Group [14]. Индекс устойчивости Доу Джонса (Dow Jones Sustainability Indexes - DJSI), разработанный в 1999 г., представляет собой ряд индексов, по оценке работы и устойчивого развития крупнейших 2,500 компаний, используемых при расчете Глобального полного индекса фондового рынка, также разработанного организацией Доу Джонс. Данные индикаторы отражают самые продолжительные и глобальные точки отсчета устойчивости во всем мире. В настоящее время они стали ключевым ориентиром в обеспечении устойчивости, для инвесторов и компаний, инвестирующих свой капитал. В 2012 году индексы S&P (фондовый индекс, в корзину которого включено 500 избранных акционерных компаний США, имеющих наибольшую капитализацию. Список принадлежит компании Standard& Poor's и ею же составляется) и Доу Джонса объединились, чтобы сформировать интегрированный индекс Доу Джонса S&P. Данный индекс назвали Индекс устойчивости Доу Джонса (DJSI).

Расчет DJSI основан на анализе корпоративной экономической, экологической и социальной работы, проводя оценку таких проблем как корпоративное управление, управление рисками, изменение климата, стандартов системы снабжения и трудовые методы.

Группа индексов DJSI содержит один главный глобальный индекс, Мировой DJSI и различные индексы, рассчитываемые для географических регионов, таких как: Европа, Северная Америка и Азиатско-Тихоокеанский регион. DJSI также содержит промышленные индексы, названные «высшими индексами». Кроме того, методология DJSI облегчает расчет и распространение индексов устойчивости. Например, индексы, охватывающие различные сферы экономики, различные сегменты ведущих компаний по критерию устойчивости, дополнительные критерии – исключения и индексы.

Чтобы быть включенными в расчет Индекса устойчивости Доу Джонса, компании должны быть оценены и отобраны, на основе их долгосрочных экономических, социальных и экологических планов управления своими активами. Критерии отбора развиваются каждый год, и компании должны продолжить делать улучшения своих долгосрочных планов устойчивости, чтобы остаться на Индексе. Индексы обновляются ежегодно, и компании проверяются также в течение года.

Индекс УР Згуровского. Вместе с тем, несмотря на то, что разработано много индексов и показателей со стороны разных как международных, так и

национальных организаций, всеобщее принятой однозначной системы измерений еще не достигнуто.

Для учета качественной стороны количественного изменения в последние десятилетия экономистами разрабатывались различные системы измерения экономического, экологического и социального развития. Одна из таких систем измерения предложена М.З. Згуровским. По этой системе измерения, уровень УР оценивается с помощью индекса $I_{ур}$, которая базируется на основе индексов трёх измерений:

- Экономического ($I_{эки}$);
- Социального ($I_{си}$);
- Экологического ($I_{эи}$).

То есть, для решения проблем УР, система должна отвечать нижеследующим требованиям [15]:

1. Экономически состоятельной – быть в состоянии оплачивать свое функционирование;

2. Экологически устойчивой – может поддерживать долгосрочную жизнеспособность за счет результатов деятельности своих экосистем;

3. Социально-благоприятный – в равной степени удовлетворять культурные, материальные и духовные потребности общества. В свою очередь эти три индекса рассчитываются с использованием широко распространенных, в международной практике, глобальных индексов. Каждый глобальный индекс вычисляется с использованием множества индикаторов и показателей как количественного, так и качественного характера. Все эти индикаторы и показатели, которые непосредственно влияют на составление приведенных индексов, как и сами эти индексы, измеряются в разных единицах. Следовательно, для удобного измерения и сопоставления, их привели к нормированной форме, в диапазоне от 0 до 1. В таком случае, приближаясь к нулю показатель, ухудшается, и наоборот, 1 является максимально позитивным показателем. Такое нормирование позволяет вычислять каждый из индексов в виде усредненной суммы своих составляющих с соответствующими весовыми коэффициентами. По М.З. Згуровскому, индекс УР ($I_{ур}$) подсчитывается по формуле [15]:

$$I_{ур} = 0,43 * I_{эки} + 0,37 * I_{эи} + 0,33 * I_{си}$$

где $I_{эки}$ – индекс экономического измерения,

$I_{эи}$ – индекс экологического измерения,

$I_{си}$ – индекс социального измерения.

Индекс человеческого развития. Следует подчеркнуть, что одним из передовых индексов является Индекс человеческого развития (ИЧР), широко используемый Программой развития Объединенных Наций в ежегодных отче-

тах о человеческом развитии, а также для оценки уровня развития стран. ИЧР формируется на основе следующих трех показателей:

- Продолжительность жизни населения;
- Уровень образования;
- Уровень жизни (состояние окружающей среды не учитывается).

Уровень образования измеряется несколькими показателями: уровнем грамотности взрослого населения и общим коэффициентом, дающим представление об уровне начального, среднего и высшего образования. Уровень жизни измеряется отношением ВВП на душу населения к паритету покупательной способности (ППС). ИЧР является более сложным по сравнению с ВВП, так как он включает не только экономические, но и социальные факторы.

ИЧР варьирует между 0 и 1, где 0 обозначает абсолютную неразвитость, а 1 – абсолютную развитость.

Экологический индекс. Индекс экологических достижений составляется на основе известного индекса устойчивости окружающей среды созданного центром экологического законодательства и политики Йельского университета (США) для 149 стран мира. Методика основана на оценке экологии по 26 критериям (начиная от чистоты воздуха и качества воды и заканчивая биологической вариативностью и использованием пестицидов). Вышеперечисленные индексы – это всего лишь часть среди множества, сформулированных в результате сопоставления, определенных показателей. Все они, в той или иной степени отражают динамику развития отдельных секторов УР, но всеобщей принятой модели для вычисления УР еще не сформулировано. Это прежде всего связано со сложностью измерения ценностей в показателях, которые должны отражать не только статистические данные, но и динамику протекающих процессов.

Выводы. В глобализирующем мире популярна тенденция описания ситуаций и процессов посредством одного интегрального показателя. Такая же попытка для устойчивого экономического развития выявила проблемы в обеспечении соизмеримости разнообразных и объемных факторов для этого явления, что привело к появлению множества субагрегированных индикаторов, отражающих различные аспекты устойчивого экономического развития.

Литература

- [1] <http://www.sustainablemeasures.com>
- [2] McConnell C., Brue S., Flynn S. Economics: Principles, Problems, & Policies (McGraw-Hill Series in Economics). - McGraw-Hill Education; 20 edition, 2014. – 996 p.

- [3] Alameda J.I. Index of Sustainable and Economic Welfare of Puerto Rico. – ITEAS-UPRM, 2010
- [4] Nordhaus W., Tobin J. Is Growth Obsolete // Economic Research: Retrospect and Prospect, 1972, Volume 5, Economic Growth
- [5] Max-Neef M. Economic growth and quality of life: a threshold hypothesis // Ecological Economics, Volume 15, Issue 2, November 1995, Pages 115–118
- [6] Coob J., Daly H. For the Common Good. Redirecting the Economy Toward Community, the Environment and a sustainable Future. - Boston : Beacon Press, 1989. - 492 pages.
- [7] Lawn Ph.A. A theoretical foundation to support the Index of Sustainable Economic Welfare (ISEW), Genuine Progress Indicator (GPI), and other related indexes // Ecological Economics, 2003, Vol. 44, Issue 1, pp. 105-118.
- [7] Munday M., Roche N., Christie M., Midmore P. An Index of Sustainable Economic Welfare (ISEW) for Wales (1990–2005) - Report for Countryside Council for Wales.
- [8] Ziegler R. Political Perception and Ensemble of Macro Objectives and Measures: The Paradox of the Index for Sustainable Economic Welfare // Environmental Values, 2007, Issue 16, pp. 43-60.
- [9] Andrew M. Human Resources or Human Capital?: Managing People as Assets. – Gower, 2012
- [10] Кузнецова Е. Стратегическая концепция устойчивого развития экономики // Проблемы теории и практики управления. 2007. № 6. С. 36-41.
- [11] <http://www.undp.org>
- [12] http://www.keepeek.com/Digital-Asset-Management/oecd/environment/sustainable-development-in-oecd-countries/annexe-sustainable-development-indicators_9789264016958-10-en
- [13] <http://www.sustainability-index.com>
- [14] http://zn.ua/science/ukraina_v_globalnyh_izmereniyah_ustoychivogo_razvitiya-46725.html

ТАМОЖЕННОЕ ПОСРЕДНИЧЕСТВО В СФЕРЕ ВНЕШНЕЭКОНОМИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ: ЭКОНОМИЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ И РОЛЬ

Н.В.Баймаммадли

Magistr, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 20 aprel 2016; Çapa qəbul edilmişdir 27 may;
online-da çap edilmişdir 30 iyun 2016

Received 20 April 2016; accepted 27 May 2016; published online 30 June 2016

Резюме

В статье раскрывается экономическая сущность таможенного посредничества и ее роль в современных условиях, а также степень изученности вопросов о деятельности посредников в области внешнеэкономической деятельности. Анализируя в экономической литературе такие понятия как «посредник» и «посредническая деятельность», автор формулирует суть понятия «брокерская организация в области таможенного оформления». Автор в общем виде описывает основные особенности инфраструктуры, связанной с работой таможни и ее составной части – таможенного брокера. Анализируются организационные и законодательные основы деятельности таможенных органов Азербайджанской Республики. Проводится классификация обязанностей и функций таможенных брокеров, рассматривается соответствие их прав и обязанностей требованиям нормативной и правовой базы страны. Показаны преимущества, которые дает участникам ВЭД привлечение таможенного брокера, при осуществлении таможенного оформления экспортно-импортных грузов по сравнению с самостоятельным декларированием товаров. Определена суть механизма экономической деятельности таможенного брокера, представлены соответствующая схема и оптимальные условия самого эффективного управления в этой области. Из-за несовершенства институциональной и правовой базы таможенного посредничества в Азербайджане, отсутствия четкого разграничения сферы деятельности таможенного брокера как официального посредника между участниками ВЭД и таможенными органами, и иными лицами, имеющими полномочия представлять владельцев товаров перед таможенными органами, вопрос об однозначном определении сферы деятельности и сущности таможенного посредничества, как одного из видов посредничества в сфере ВЭД, остается открытым.

Ключевые слова: таможенное посредничество, таможенный брокер, околотаможенная инфраструктура, таможенное оформление, экономический механизм.

JEL Classification Codes: F5

XARICI İQTİSADI FƏALİYYƏT SAHƏSİNDƏ GÖMRÜK VASİTƏÇİLİYİ: İQTİSADI MAHİYYƏTİ VƏ ROLU

Xülasə

Məqalədə gömrük vasitəçiliyinin iqtisadi mahiyyəti və onun müasir şəraitdə rolu, habelə xarici iqtisadi fəaliyyət sahəsində vasitəçilərin fəaliyyətinə dair məsələlərin tədqiq dərəcəsi açıqlanır. İqtisadi ədəbiyyatda verilən “vasitəçi” və “vasitəçilik fəaliyyəti” kimi anlayışların təhlilini aparan müəllif “gömrük rəsmiləşdirilməsi sahəsində broker təşkilatı” anlayışının məzmunu formalaşdırır. Gömrüklə əlaqəli infrastrukturun və onun tərkib hissəsi olan gömrük brokerinin əsas xüsusiyyətləri ümumiləşdirilmiş şəkildə verilmişdir. Azərbaycan Respublikasında gömrük fəaliyyətinin təşkilatı və qanunvericilik əsasları təhlil olunur. Gömrük brokerlərinin vəzifə və funksiyalarının təsnifatı aparılır, ölkənin normativ və hüquqi bazasının tələblərinə uyğun olaraq onların vəzifələri və hüquqları nəzərdən keçirilir. Malların müstəqil şəkildə bəyan edilməsi ilə müqayisədə, idxal-ixrac yüklərinin gömrük rəsmiləşdirilməsini apararkən gömrük brokerinin cəlb edilməsinin xarici iqtisadi fəaliyyət iştirakçıları üçün üstünlükləri göstərilmişdir. Gömrük brokerinin iqtisadi fəaliyyət mexanizminin mahiyyəti müəyyənəşdirilmiş, bu sahədə ən səmərəli idarəetmənin müvafiq sxemi və optimal şərtləri verilmişdir. Azərbaycanda gömrük vasitəçilərinin institusional və hüquqi əsaslarının qeyri-mükəmməlliyi, gömrük brokeri ilə mal sahiblərini gömrük orqanlarında təmsil etmək səlahiyyətlərinə malik digər şəxslər arasında fəaliyyət sahəsinin dəqiq ayırd edilməməsi diqqət mərkəzində saxlanılır.

Açar sözlər: gömrük vasitəçiliyi, gömrük brokeri, gömrüklə əlaqəli infrastruktur, gömrük rəsmiləşdirilməsi, iqtisadi mexanizm.

CUSTOMS INTERMEDIATION IN THE FIELD OF FOREIGN- ECONOMIC ACTIVITY: ECONOMIC ESSENCE AND ROLE

Abstract

This article reflects economic essence of customs intermediation and its role in modern conditions. Degree of mediators' activity questions study in the field of foreign-economic activity is disclosed. Based on analysis of available in economic literature definitions as “mediator” and “intermediary activity”, author formulates content of the conception “brokerage organizations in the field of customs clearance”. In general are presented key characteristics of customs-by infrastructure and its main part – customs broker. Organizational and legislative grounds of customs activity in the Azerbaijan Republic are being analyzed. Objectives and functions of customs brokers are being classified, and their rights and

responsibilities in accordance with terms of country's regulatory and legal resources investigated. Advantages in the customs clearance process of export-import cargos in comparison with independent declaration of cargos with involvement of customs brokers for foreign-economic activity parties are shown. Economic tool essence of customs broker functioning is determined, respective scheme and optimum conditions for effective management in this field are provided. Special attention is paid to institutional and legal grounds defect of customs mediators in Azerbaijan, lack of clear differentiation in the activity of customs broker and other persons entitled to represent cargo owners in front of customs bodies.

Key words: customs intermediation, customs broker, customs-by infrastructure, economic tool.

Регулирование внешнеэкономической деятельности, защита экономической безопасности страны, окружающей среды, интересов отечественного производителя, а также взимание таможенных платежей возлагается на специально создаваемые таможенные органы. Одним из основных контрагентов этой системы является посредническая организация – таможенный брокер, призванный по поручению участников ВЭД осуществлять операции по таможенному оформлению товаров и транспортных средств. Другими словами, таможенный брокер берет на себя выполнение всех обязанностей по таможенному оформлению грузов участников ВЭД. Чтобы дать определение экономического механизма функционирования таможенного брокера необходимо четкое представление о его понятийном аппарате и функциях.

Теоретические вопросы деятельности посредников в сфере ВЭД рассматривались многими зарубежными учеными – А.С. Булатовым, К.Л. Боуви, И.Н. Герчиковой, Е.П. Пузаковой, Д.Дж. Речменом, Л.Е. Стровским, Дж.В. Тиллом, Д. Уилсоном, И.П. Фаминским, В.И. Фомичевым, Дж. Шмитгоффом и др., которые анализировали сущность и виды посредничества, правовые условия их функционирования, содержание посреднических операций, а также многие другие аспекты такого сложного рыночного явления, как посредничество в сфере ВЭД.

В экономической литературе вопросам определения понятий «посредник» и «посредническая деятельность» посвящено достаточно публикаций. Так, А.Н. Медведев и Т.Н. Медведева дают следующее толкование указанных терминов: «...к посреднической деятельности относятся следующие сделки: поручение, комиссия, агентирование, доверительное управление имуществом и транспортная экспедиция. Отличительной особенностью всех посреднических сделок является то обстоятельство, что все они совершаются за счет и в интересах доверителя (принципала, комитента). Лицо, исполняющее посреднические функции, не

является ни собственником денежных средств, доверенных ему в силу договора, ни собственником имущества, полученного в силу договора [1, с. 540].

По мнению Т. Н. Бабченко, «...посредничество, широко распространившееся в хозяйственной (и не только хозяйственной) практике не имеет своего юридического статуса, не имеет законодательно зафиксированной совокупности тех признаков, критериев, форм, которые позволили бы отделить этот вид предпринимательства от других, идентифицировать хотя бы для целей налогообложения» [2, с. 5].

На взгляд В.Н. Иконникова, «посредничество – это операция заполняющая промежуток между созданием продукции и доведением ее до потребителя» [3]. Я.В. Шорохова пришла к выводу о том, что понятие посредничества в сфере ВЭД следует рассматривать в широком экономическом смысле, с учетом международной торговой практики, без жесткой привязки к действующему законодательству [4].

В современной литературе посредники (*англ.* *maleman*) определяются как организации или граждане-предприниматели, оказывающие услуги другим организациям или гражданам в совершении сделок [5, с. 366]. К посредникам относятся брокеры, дилеры, комиссионеры, консигнаторы, маклеры, оптовые покупатели, торговые и промышленные агенты [6, с. 17-20]. Если продавец находится на внешнем рынке, а покупатель на внутреннем, или наоборот, то посредничество приобретает вид внешнеэкономической деятельности, то есть становится внешнеэкономическим посредничеством.

На основании вышеизложенного, мы пришли к выводу о целесообразности введения понятия «брокерская организация в сфере таможенного оформления», под которым подразумевается коммерческая организация, созданная в соответствии с законодательством Азербайджанской Республики (АР), являющаяся юридическим лицом и получившая лицензию Государственного таможенного комитета АР на осуществление деятельности в качестве таможенного брокера, которая заключается в совершении операций по таможенному оформлению товаров и транспортных средств, расчету, учету и контролю за денежными средствами участников ВЭД АР, подлежащих перечислению в бюджет, а также выполнению других посреднических функций в области таможенного дела за счет и по поручению участника ВЭД АР.

До времени разрешения самостоятельного выхода предприятий и объединений на внешний рынок (август 1986 г.) посредническая деятельность осуществлялась централизованно министерствами и ведомствами и носила в значительной степени формальный характер. С переходом экономики на рыночные рельсы институт посредничества во ВЭД, в том числе и в таможенной сфере, стал неотъемлемым элементом ее коммерческой инфраструкту-

ры, т.е. восстановился и реально функционирует. Определение реального места института таможенного посредничества в современной структуре внешне-экономических операций требует проведения тщательного анализа его роли в сфере ВЭД и изучения этой деятельности.

Одним из звеньев последней, обеспечивающих процесс товародвижения во внешней торговле, является, как уже отмечалось, *околотаможенная инфраструктура*, которая выступает в качестве связующего звена между участниками ВЭД и таможенными органами при перемещении товаров через таможенную границу государства. Она представляет собой совокупность инструментов, форм, методов и процессов, обеспечивающих общие условия нормального взаимодействия и функционирования субъектов ВЭД и таможенных органов. В состав околотаможенной инфраструктуры, состоящей из взаимосвязанных и взаимозависимых структурных элементов, входят таможенные склады, склады временного хранения, таможенные перевозчики, магазины беспошлинной торговли, таможенные брокеры. Все перечисленные предприятия, в соответствии со спецификой своих услуг, в той или иной мере выполняют посреднические функции и при этом являются небольшим, но значимым звеном в логистической цепочке продвижения внешнеторгового груза от производителя к конечному потребителю [7, с. 54].

Наиболее ярко посреднический характер деятельности проявляется в работе *таможенных брокеров*, которые производят декларирование товаров от имени участника ВЭД и представляют его интересы во взаимоотношениях с таможенными органами. Выполняя посреднические функции, таможенные брокеры являются звеном околотаможенной инфраструктуры в логистической цепочке продвижения внешнеторгового груза от производителя к потребителю.

На сегодняшний день в Азербайджане брокерская организация в сфере таможенного оформления – это юридическое лицо, образованное в соответствии с законодательством АР, действующее соответственно Закону Азербайджанской Республики «О предприятиях» и в установленном порядке получившее от Государственного Таможенного Комитета АР лицензию на осуществление таможенной брокерской деятельности (По сути, аналогичное определение таможенного брокера дано в [8, с. 607]: «это юридическое лицо, осуществляющее свою деятельность на основании лицензии, выданной таможенным органом в установленном порядке, и нотариально удостоверенного договора с лицом, перемещающим товары через таможенную границу, по заполнению ГТД (грузовой таможенной декларации) на такие товары»).

Для определения сущности экономического механизма функционирования таможенно-брокерской организации, а также разграничения компетенции ее структурных звеньев, необходимо иметь четкое представление о функциях

этой организации.

Основным нормативным источником, закрепляющим функции таможенного брокера, являются «Положение о таможенном брокере» и «Правила выдачи лицензий таможенным брокерам», утвержденные соответственно постановлениями Кабинета Министров АР от 1 мая 1998 г. № 101 и № 102 на основании Таможенного Кодекса АР от 25 июля 1997 г. № 616 и Указа Президента АР «Об утверждении перечня видов деятельности, требующих специального разрешения (лицензии)» от 4 октября 1997 года № 637 [9; 10]. Согласно выше-названным правовым нормативным актам республики, деятельность таможенного брокера заключается в совершении им от собственного имени, по поручению и за счет представляемого лица операций по таможенному оформлению товаров и транспортных средств и в выполнении ряда иных посреднических функций в области таможенного дела, в том числе: декларирование товаров и транспортных средств; предъявление таможенным органам АР документов и дополнительных сведений, необходимых для таможенного оформления; предъявление декларируемых товаров и транспортных средств; обеспечение уплаты таможенных и других предусмотренных Таможенным кодексом АР платежей относительно декларируемых товаров и транспортных средств; выполнение иных важных для таможенного оформления и таможенного контроля дел в качестве лица, наделенного полномочиями в отношении декларируемых товаров и транспортных средств.

Функции таможенного брокера определяются, в первую очередь, стоящими перед ним задачами. Для успешного решения каждой из задач должна соответствовать конкретная функция (табл.1):

Таблица 1. Задачи и функции таможенного брокера

Задачи	Функции
Обеспечение посреднических функций в сфере таможенного дела	Таможенное оформление товаров и транспортных средств и иные действия, связанные с обеспечением экспортных и импортных товаров
Эффективное использование инструментов документального контроля	Взаимодействие с таможенными органами в направлении информационного обеспечения деятельности таможенного брокера
Обеспечение внешнеэкономической политики	Достоверное отражение торговых операций в документах, предусмотренных таможенными органами
Обеспечение максимальной прибыли	Ведение предпринимательской деятельности на рынке таможенных услуг

Задачи таможенного брокера устанавливают лишь основные направления его деятельности, а функции раскрывают конкретное содержание работы на каждом из намеченных направлений. При этом следует отметить, что в содержательном отношении задачи и функции таможенного брокера не совпадают

полностью. Отдельные функции действительно раскрывают практические меры по решению поставленных перед ним задач. Однако органы таможенного брокера имеют также функции, позволяющие ему самостоятельно решать как организационно-управленческие проблемы, так и вопросы, связанные с оперативным взаимодействием с таможенными органами и другими структурами.

Таможенный брокер оказывает услугу по таможенному оформлению, вследствие которой у клиента-участника ВЭД возникает обязанность по уплате таможенных платежей государству. При этом брокер, согласно таможенному законодательству, без подписания каких-либо дополнительных соглашений приобретает ответственность за уплату таможенных платежей, равную с клиентом. При сравнении с функциями торгового посредника выявляется, что после заключения сделки последним обязанность по покупке и оплате товара переходит не к нему, как в случае с таможенным брокером, а к доверителю. Тем самым, функции таможенного брокера в сопоставлении с торговым посредником более широкие.

Неравнозначны функции таможенных брокеров, с одной стороны, и такой разновидности посредничества в сфере ВЭД как брокер на бирже – с другой. Несмотря на сходство названий, они отличаются друг от друга по условиям деятельности, технологии взаимодействия с клиентами и другими существенными моментами. Прежде всего, биржевой брокер – физическое лицо, таможенный брокер – юридическое. Однако между ними есть и некоторые сходные черты: у обеих разновидностей брокеров есть контролирующий орган, от работы которого напрямую зависит деятельность брокера. Для таможенного брокера им является таможенный орган, в котором он совершает таможенные операции, а для биржевого – сама биржа, которая контролирует его работу и имеет определенный доход с каждой брокерской сделки [4].

После включения в специальный реестр таможенный брокер совершает от имени декларанта или других заинтересованных лиц по их поручению таможенные операции в порядке, предусмотренном Таможенным кодексом АР. Он вправе ограничить сферу своей деятельности совершением таможенных операций в отношении определенных видов товаров, перемещаемых через таможенную границу определенными видами транспорта, а также отдельных таможенных операций в рамках региона деятельности одного таможенного органа. Таможенный брокер строит свои отношения с декларантом и другими заинтересованными лицами на договорной основе и обладает теми же правами, что и лицо, которое уполномочивает его представлять интересы во взаимоотношениях с таможенными органами. Обязанности, которые, согласно «Положению о таможенном брокере» (статьи 3.1-3.5), должен выполнять таможенный брокер в АР, представлены в табл. 2. [9].

Таблица 2. Обязанности таможенного брокера

Обязанности таможенного брокера
Сообщение таможенным органам сведений о товарах и транспортных средствах, их таможенных режимах, а также иных необходимых для таможенных целей сведений по форме и в сроки, установленные Государственный таможенный комитетом АР.
Предъявление по требованию таможенных органов АР декларируемых товаров и транспортных средств, а также документов и дополнительных сведений, необходимых для таможенных целей.
Проверка достоверности полученных от представляемого лица документов и сведений, необходимых для таможенных целей.
Присутствие по требованию таможенного органа АР при таможенном оформлении товаров и транспортных средств и оказание содействия таможенным органам в проведении таможенного оформления.
Осуществление по требованию таможенных органов АР за счет представляемого лица перевозки, взвешивания или в иной форме определения объема товаров и транспортных средств, подлежащих таможенному контролю, их погрузки, разгрузки, перегрузки, исправления поврежденной тары, упаковки, распаковки или переупаковки товаров и транспортных средств, а также открытия зданий, хранилищ и других мест, в которых могут находиться указанные товары и транспортные средства.
Правильное исчисление, своевременная и полная уплата таможенных платежей по декларируемым товарам и транспортным средствам.
Обеспечение ветеринарного, фитосанитарного и других видов государственного контроля, осуществляемого органами исполнительной власти в отношении товаров и транспортных средств, декларируемых таможенным брокером.
Соблюдение условий и ограничений, касающихся пользования или распоряжения товарами и транспортными средствами, по которым таможенное оформление не окончено.
Ведение учета продекларированных товаров и транспортных средств, предоставление в установленном порядке таможенному органу АР отчета о них и совершенных с ними операциях.
Обеспечение совместимости автоматических информационных средств и программной продукции, используемых таможенным брокером и таможенными органами АР.
Информирование таможенных органов о любых обнаруженных изменениях, уничтожении и повреждении тары и упаковки, несоответствии товаров содержащимся в документах сведениям, их противоречивости и иных подобных случаях, касающихся таможенного дела.
Использование информации, полученной для таможенных целей от представляемого лица, исключительно для этих целей; обеспечение соблюдения предусмотренных законодательными актами АР запретов и ограничений на разглашение, использование в собственных целях, передачу третьим лицам коммерческой, банковской и иной охраняемой законом секретной или конфиденциальной информации, полученной от представляемого лица.
Проверка полномочий представляемого лица на товары и транспортные средства, разъяснение ему требований таможенного законодательства АР.
Осуществление контроля компетентности специалистов по таможенному оформлению, состоящих в штате таможенного брокера, их соответствием требованиям таможенного законодательства и соблюдением этих требований.

Предоставленные таможенному брокеру в установленном таможенным

законодательством АР порядке права, в том числе в соответствии с вышеуказанным положением (статьи 5.1 – 5.11), перечислены в таблице 3 [9].

Таблица 3. Права таможенного брокера

Права таможенного брокера
Присутствовать при взятии проб и образцов во время таможенного оформления товаров и транспортных средств, а также знакомиться с результатами их экспертизы.
Производить досмотр под таможенным контролем товаров и транспортных средств, обеспечивать их взвешивание и определение объема иным способом.
С разрешения таможенного органа АР брать пробы и образцы товаров с последующим составлением в установленной им форме соответствующего акта, а также обеспечить возмещение связанных с этим расходов за счет представляемого лица.
Осуществлять идентификацию товаров и транспортных средств под контролем таможенных органов Азербайджанской Республики и только с их разрешения заменять, устранять, уничтожать средства идентификации [За исключением случаев наличия реальной опасности уничтожения, безвозвратной утраты или существенного повреждения товаров и транспортных средств].
Составлять списки сотрудников, имеющих право доступа в зоны таможенного контроля с разрешения таможенного органа, и располагать служебными помещениями в этих зонах, необходимые для осуществления операций по таможенному оформлению.
Требовать от представляемого лица важные для таможенных целей документы и сведения, содержащие коммерческую, банковскую и иную охраняемую законом секретную или конфиденциальную информацию, и получать такие документы и сведения в сроки, обеспечивающие выполнение требований таможенного законодательства АР.
В установленном порядке выступать перед таможенными органами АР гарантом представляемого лица по надлежащему выполнению им своих обязанностей и предоставлять отдельным категориям таких лиц льготы по цене и другим условиям договора.
Получать от таможенных органов АР сведения и консультации, входить в информационные сети, используемые в таможенных целях
В установленном порядке подавать мотивированные жалобы на решения, действия и бездействие таможенных органов АР и их должностных лиц

При осуществлении таможенного контроля и таможенного оформления таможенный брокер самостоятельно выполняет все обязанности по перемещению товаров и транспортных средств через таможенную границу и несет за это ответственность. Таможенное оформление декларируемых и предъявляемых им товаров и транспортных средств производится в приоритетном порядке.

В настоящее время при перемещении товаров через таможенную границу участник ВЭД вправе выбирать, обратиться ли ему к таможенному брокеру, либо осуществлять таможенные формальности самостоятельно. Привлечение таможенного брокера дает участникам ВЭД ряд несомненных преимуществ, при осуществлении таможенного оформления экспортно-импортных грузов по сравнению с самостоятельным декларированием товаров.

Во-первых, таможенный брокер избавляет клиента от лишних бюрократических процедур: декларируя товары таможенному органу на основании поручения

чения клиента, таможенный брокер несет ответственность за достоверность предоставляемых сведений, отвечает перед таможенной за уплату таможенных платежей.

Во-вторых, руководители брокеров тщательно контролируют уровень профессионализма своих специалистов, стараются исключить даже незначительные случаи нарушений таможенных правил, т.к. даже их единичный факт может подорвать авторитет таможенного брокера. Помимо этого, брокеры имеют возможность страховать свою профессиональную ответственность, с тем, чтобы компенсировать возможные убытки в случае нанесения ущерба клиенту.

В-третьих, таможенные брокеры имеют налаженные связи со складами временного хранения, органами фитосанитарного контроля и сертификации, экспедиторами и перевозчиками, эффективные и доступные схемы взаимодействия с таможенными органами, что обеспечивает высокую оперативность таможенного оформления и снижает издержки на простой транспортных средств.

В-четвертых, таможенно-брокерские услуги оказываются на основании специального, тщательно проработанного договора с клиентом, подтверждающего соответствующие полномочия и учитывающие специфику работы таможенного посредника.

Таким образом, можно сделать вывод, что сформировавшийся, несмотря на определенные трудности, и успешно развивающийся в Азербайджане институт таможенных брокеров имеет достаточно широкие возможности способствовать повышению эффективности экспортно-импортных операций отечественных участников внешней торговли.

Для полноценного выполнения своих функций таможенный брокер в соответствии с поставленными задачами использует определенные ресурсы и организует процесс их использования в целях обеспечения наибольшей эффективности своей деятельности. Это реализуется посредством соответствующего экономического механизма, под которым, согласно Международному стандарту «Управление качеством и элементы системы качества» [11], понимается совокупность взаимосвязанных ресурсов (материальных, финансовых, человеческих), имеющих в его распоряжении, и осуществляемой по управлению ими деятельности.

Следует отметить, что при традиционном рассмотрении экономический механизм определяется, прежде всего, способами, формами и методами управления объектом. Например, А.Н. Михайлин характеризует социально-экономический механизм как «понятие, выражающее взаимодействие соответствующих структур и регуляторов, которые в совокупности обеспечивают функционирование экономической системы» [12]. На наш взгляд, в данной точке зрения игнорируются современные тенденции развития экономики, когда характерной чертой общественного производства становится использование компонента знаний в каждом продукте и услуге, а интеллектуальная работа

превращается в важнейший фактор экономического развития хозяйствующего субъекта. Результатом этой работы являются методы и методика управления, которые в представленном контексте могут трактоваться, как материализованный продукт интеллектуального капитала и, следовательно, выступать в качестве ресурса экономического развития. Такой позиции придерживаются многие современные экономисты [13, с. 24; 14; 15]. Благодаря этому, понятие «экономический механизм» расширяется и определяется как процесс переработки всех ресурсов хозяйствующего субъекта и организация этого процесса.

Исходя из сложившегося понимания экономического механизма, его элементы можно условно разбить следующим образом (табл. 4):

Таблица 4. Элементы экономического механизма

Элементы экономического механизма	
<i>Процесс использования ресурсов</i>	<i>Ресурсы</i>
Стратегическое планирование	Персонал
Управление материальными и финансовыми потоками	Финансы
Управление кадровой ситуацией	Производственные фонды
Управление рабочим временем	Информация
	Методы и методика управления

При определении путей совершенствования экономического механизма следует учитывать состояние ресурсов, находящихся в распоряжении таможенного брокера. Для его эффективного функционирования все большее значение приобретают человеческие ресурсы – персонал, работающий в таможенной системе, их опыт, трудовые навыки и знания. Это подтверждается, в частности, итогами опросов, проведенных среди руководящего состава таможенных органов России, и исследованиями Российской таможенной академии, в соответствии с которыми в число наиболее злободневных проблем, препятствующих качественному функционированию околотаможенной инфраструктуры, входят такие как повышение профессиональной компетентности и подготовки декларантов, усиление их ответственности за достоверность информации [16; 17].

Оптимальные условия наиболее эффективного функционирования экономического механизма таможенного брокера – правильная постановка целей, качественные ресурсы, рациональное управление ими. В предложенной нами системе существенную роль играют субъективные факторы, интересы и поведение людей, поэтому эти условия достигаются путём целенаправленного регулирования данного механизма – административного и социально-экономического (при доминировании последнего).

Регулирование экономического механизма функционирования таможенного брокера строится таким образом, чтобы вся система экономических средств воздействия на него обеспечивала заинтересованность каждого подраз-

деления, как в установлении, так и выполнении оптимальных планов и заданий. При этом оно, на наш взгляд, должно осуществляться как через качество ресурсов, так и через деятельность по управлению ими.

Однако, определенным препятствием для дальнейшего развития института таможенного посредничества и изучения действия его экономического механизма является несовершенство законодательного и нормативно-правового регулирования ВЭД. Анализ институциональных и правовых основ деятельности таможенных посредников в Азербайджане показывает, что в настоящее время у нас не существует ни соответствующего закона, закрепляющего специальные нормы, касающиеся института посредничества в сфере ВЭД (в том числе таможенного), ни отдельных положений по этому вопросу, например, в Гражданском кодексе АР. Существующая нормативно-правовая база таможенного дела не дает четкого разграничения сферы деятельности таможенного брокера как официального посредника между участниками ВЭД и таможенными органами, и иными лицами, имеющими полномочия представлять владельцев товаров перед таможенными органами. Тем самым, вопрос об однозначном определении сферы деятельности и сущности таможенного посредничества, как одного из видов посредничества в сфере ВЭД, остается открытым.

Выводы. Целесообразно введение понятия «брокерская организация в сфере таможенного оформления», под которым подразумевается коммерческая организация, созданная в соответствии с законодательством Азербайджанской Республики (АР), являющаяся юридическим лицом и получившая лицензию Государственного таможенного комитета АР на осуществление деятельности в качестве таможенного брокера. Сформировавшийся и успешно развивающийся в Азербайджане институт таможенных брокеров, несмотря на определенные трудности, имеет достаточно широкие возможности способствовать повышению эффективности экспортно-импортных операций отечественных участников внешней торговли. Привлечение таможенного брокера дает участникам ВЭД ряд несомненных преимуществ, при осуществлении таможенного оформления экспортно-импортных грузов по сравнению с самостоятельным декларированием товаров. Регулирование экономического механизма функционирования таможенного брокера осуществляется с целью обеспечения заинтересованности каждого подразделения, как в установлении, так и выполнении оптимальных планов и заданий.

Литература

- [1] Медведев А.Н., Медведева Т.Н. Практическая бухгалтерия от создания до ликвидации организации. Москва, ИНФРА-М., 1997, 576 с.
- [2] Бабченко Т.Н., Чучкова И.В. Учет посреднических операций: торговля,

- услуги, туризм, перевозки, таможенные брокеры. Москва, ИКК «Статус-Кво 97», 2000, 236 с.
- [3] Иконников В.Н. Становление института торговых посредников во внешнеэкономической деятельности / Сб.: Межкафедральный сборник научных трудов. Вып. 2. Орел: ОРАГС. 1998.
- [4] Шорохова Я. В. Становление и развитие института таможенных посредников в контексте обеспечения эффективной внешнеэкономической деятельности страны/Сб. трудов Московского городского университета управления Правительства Москвы. Выпуск 8, Москва, 2006.
- [5] Тихомирова Л.В., Тихомиров М.Ю. Юридическая энциклопедия. Москва: Изд-во Тихомиров М.Ю, 2008, 1088 с.
- [6] Пузакова Е. П., Бодягин О. В. Внешнеэкономическая деятельность торгово-посреднического предприятия. Москва: ПРИОР, 1997, 300 с.
- [7] Стаханов Д.В., Стаханов В.Н. Таможенная логистика. Москва: ПРИОР, 2000, 96 с.
- [8] Беляшов В.А., Таможенный энциклопедический справочник. В 2-х томах. Т. 2. Москва: Летописец, 1999, 880 с.
- [9] Gömrük brokeri haqqında Əsasnamənin təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı (№ 101, 1 may 1998-ci il).
- [10] Azərbaycan Respublikasında gömrük brokeri fəaliyyətinə xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi qaydalarının təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı (№ 102, 1 may 1998-ci il).
- [11] Терехов Т.В., Грачев А.Н. ИСО 9001:2000 (просто и доступно о стандартах ИСО серии 9000). Москва: Приоритет, 2003, 40 с.
- [12] Михайлин А.Н. Краткий толковый словарь-справочник по внешнеэкономической деятельности. Москва: ПРИОР, 2003, 144 с.
- [13] Круглова Н.Ю. Инновационный менеджмент. Москва: РДЛ, 2001, 352 с.
- [14] Бахрамов Ю.М., Глухов В.В. Организация внешнеэкономической деятельности. Особенности менеджмента. Санкт-Петербург: Лань, 2001, 444 с.
- [15] Демин Н.Я., Климова Е.Н. Менеджмент во внешнеэкономической деятельности. Москва: МАНИПТ, 2000, 350 с.
- [16] Гармаев Ю.П. Должностные преступления в таможенных органах. Москва: Юрлитинформ, 2002, 176 с.
- [17] Декларирование и таможенное оформление. Учебное пособие специалиста по таможенному оформлению – таможенного брокера. В 2-х томах. Том 1. Санкт-Петербург: Тирекс, 1997, 345 с.

QIYMƏTLİ KAĞIZLAR BAZARININ İQTİSADİYYATDA ROLUNUN ARTIRILMASI

X. V. Əmiraslanova

magistr, MBA, UNEC

e-mail: khuramanamiraslanova@hotmail.com

tel: (+99451) 884 55 15

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 12 aprel 2016; Çapa qəbul edilmişdir 27 may;
online-da çap edilmişdir 30 iyun 2016

Received 12 April 2016; accepted 27 May 2016; published online 30 June 2016

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi ölkə iqtisadiyyatında qiymətli kağızların rolunun artırılmasının əsas mənbələrinin müəyyən edilməsidir. Tədqiqat işi sistemli təhlil, nəzəri ümumiləşdirmə kimi elmi yanaşma üsullarına əsaslanır. Qiymətli kağızların buraxılışı, dövriyyəsi, qiymətli kağızlar bazarının tənzimlənməsi, Azərbaycanda qiymətli kağızlar bazarının inkişaf istiqamətləri və sair haqqında təhlillər aparılmışdır. Tədqiqatın məhdudiyyətləri: praktik əhəmiyyət kəsb edən məlumatların çatışmaması və real dəqiqləşdirilmiş statistik məlumatların olmamasıdır.

Açar sözlər: qiymətli kağızlar, bazar tənzimlənməsi, dövlət reyestri.

JEL Classification Codes: O16

INCREASING ROLE OF SECURITIES MARKET ECONOMY

Abstract

The main goal of research is identifying the sources of to increase the role of the securities in the countries economy. This research is based on the scientific methods such as a systematic review and a theoretical generation. Investigating of the issues of securities. Regulating of turnover stock markets. And development of security markets in Azerbaijan. The limitation of the investigation is a lack of a practical and a revised statistical data.

Key words: Securities, market regulation, state register

ПОВЫШЕНИЕ РОЛИ РЫНКА ЦЕННЫХ БУМАГ В ЭКОНОМИКЕ

Резюме

Основная цель исследования заключается в определении основных источников повышения роли ценных бумаг в отечественной экономике. Исследование проводилось на основе таких методов научного подхода, как системный

анализ и теоретическое обобщение. Был проведен анализ выпуска, оборота ценных бумаг, регулирования рынка ценных бумаг, направления развития рынка ценных бумаг в Азербайджане и другие. Ограниченность исследования в недостатке информации, имеющей практическое значение, и нехватка точных статистических данных.

Ключевые слова: ценные бумаги, регулирование рынка, государственный реестр.

Məlumdur ki, qiymətli kağızlar bazarı pul vəsaitlərinə olan tələblə onun təklifinin qarşılıqlı əlaqədə olduğu münasibətlərdən ibarət olub, maliyyə bazarının əsas seqmentlərindən biridir. Qiymətli kağızlar bazarı kapitalın effektiv sahələrə axınını təmin edərək iqtisadiyyata çeviklik verir ki, bu da pul ehtiyatlarının bir sahədən digər sahəyə axınını təmin edir və son nəticədə iqtisadi inkişaf tempini artırır. Qiymətli kağızlar bazarını ümumilikdə qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçıları təşkil edir. Qiymətli kağızlar bazarının inkişafı bir çox dövlət qurumlarının işindən, qanunvericilik bazasından, fiziki şəxslərin fəallığından və sair amillərdən asılıdır. İnkişaf etmiş ölkələrin qanunvericiliyində qiymətli kağızlar bazarı səhm və qiymətli istiqrazların hərəkəti kimi verilir. Bütün digər qiymətli kağızlar diskont bazarını təşkil edir. Qiymətli kağızlar bazarı iqtisadi sahələrə vəsaitlərin cəlb edilməsinə təkcə yeni gəlirlərin əldə edilməsi deyil, həm də əvvəllər qazanılmış gəlirlərin qorunub saxlanması və artırılması məqsədini daşıyır. Qiymətli kağızlar bazarının köməyi ilə əsas iqtisadi operatorlar arasında: əmtəə və xidmət istehsalçıları ilə müəssisələr arasında, maliyyə vasitəçiləri ilə kredit institutları, banklar, sığorta şirkətləri, fond birjalari arasında əlaqələr daha da güclənir.

Qiymətli kağızlar özlüyündə pul sənədi hesab olunur və bu kağızları buraxan hüquqi şəxslərin əmlak hüququnu özündə əks etdirir [1].

Qiymətli kağızların dövriyyəsi dedikdə onların alqı-satqısı başa düşülür. Qiymətli kağızları istənilən müəssisələr, səhmdar cəmiyyətlər, kredit müəssisələri buraxa bilər. Qiymətli kağızlara səhmdar cəmiyyətlərinin səhmləri, istiqrazlar, depozit sertifikatları, vekseklər və s. aiddir.

Qiymətli kağızların emissiyası - emitentin qiymətli kağızlarının emissiyası haqqında qərarının qəbulunun, qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş hallarda emissiya prospektinin tərtibinin, qiymətli kağızların buraxılışının, yerləşdirilməsinin və qanunvericiliklə müəyyən edilmiş digər tədbirlərinin məcmusudur. İnvestisiya qiymətli kağızların emissiyasının mərhələlərinə gəldikdə:

- Emitent tərəfindən investisiya qiymətli kağızlarının emissiyası haqqında qərarın qəbul edilməsi;

- İnvestisiya qiymətli kağızlarının emissiya prospektinin tərtib edilməsi (investisiya qiymətli kağızlarının emissiyası emissiya prospekti ilə müşayiət olunursa);
- İnvestisiya qiymətli kağızları buraxılışının dövlət qeydiyyatı;
- İnvestisiya qiymətli kağızlarının emissiya prospektində olan məlumatların açıqlanması (investisiya qiymətli kağızlarının emissiyası emissiya prospekti ilə müşayiət olunursa);
- İnvestisiya qiymətli kağızlarının yerləşdirilməsi;
- İnvestisiya qiymətli kağızlarının emissiyasının yekunları haqqında hesabatın qeydiyyatı;
- İnvestisiya qiymətli kağızlarının emissiyasının yekunları haqqında hesabatda olan məlumatların açıqlanması (investisiya qiymətli kağızlarının emissiyası emissiya prospekti ilə müşayiət olunubsa).

Qiymətli kağız sahiblərinin dövlət reyestrinin aparılması standartları

Bu Standartlar Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinə və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsi haqqında" Əsasnaməyə müvafiq olaraq hazırlanmışdır. Bu Standartlar qiymətli kağız sahiblərinin reyestrinin aparılması üzrə fəaliyyətin həyata keçirilməsi qaydalarını tənzimləyir [3].

Qiymətli kağızların sahiblərinin reyestrinin aparılması qiymətli kağızlar, onların emitenti, sahibləri, nominal saxlayıcıları barədə məlumatların toplanması, qeydə alınması, işlənməsi, saxlanması və təqdim edilməsi xidmətlərinin göstərilməsi üzrə fəaliyyətdir.

• Bir emitentin adlı investisiya qiymətli kağızları sahiblərinin sayı iyirmidən artıq olduqda, qiymətli kağız sahiblərinin reyestrinin aparılması yalnız qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçısı olan reyestr saxlayıcısı tərəfindən keçirilməli, bir emitentin adlı investisiya qiymətli kağızları sahiblərinin sayı iyirmi və daha az olduqda, onların reyestri qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçısı olan reyestr saxlayıcısı və ya emitentin özü tərəfindən aparıla bilər. Qiymətli kağız sahiblərinin reyestri emitentin özü tərəfindən aparıldıqda reyestrin aparılması Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsi tərəfindən verilmiş qiymətli kağız sahiblərinin reyestrinin aparılması fəaliyyəti üzrə ixtisas şəhadətnaməsinə malik olan emitentin müvafiq ştat işçisinə həvalə edilməlidir. Emitentin eyni növ qiymətli kağızları sahiblərinin reyestri eyni zamanda yalnız bir reyestr saxlayıcısı tərəfindən aparılmalıdır.

- Reyestr saxlayıcısının vəzifələri:
- Emitentin və ya özəlləşdirilən müəssisələr üzrə dövlət əmlakının satıcısının təqdim etdiyi sənədlər əsasında qiymətli kağız sahiblərinin reyestrinin formalaşdırılması;

- Qiymətli kağız sahiblərinin reyestrinə yazıların daxil edilməsini əsaslandıran sənədlər təqdim edildikdə reyestrdə dəyişikliklər edilməsi;
- Qiymətli kağızlar üzrə əqdlərin reyestrdə qeydiyyatının aparılması;
- Qiymətli kağızların öhdəliklərlə yüklənməsi hallarının reyestrdə qeydiyyatının aparılması;
- Qiymətli kağız sahiblərinin reyestrində qeydə alınmış şəxslərin hesablarında dəyişikliklər edilməsi üçün əsas olan sənədlərin saxlanması;
- Emitentə və qanunvericiliklə buna səlahiyyəti çatan orqanlara qiymətli kağız sahiblərinin reyestrinin təqdim edilməsi;
- Qiymətli kağız sahiblərinin reyestrində qeydə alınmış şəxslərə və onların səlahiyyətli nümayəndələrinə qiymətli kağız sahiblərinin reyestrindən çıxarışın təqdim edilməsi;
- Reyestrin aparılması sistemində açıqlanmalı olan məlumatları və sənədləri emitentə və qeydə alınmış şəxslərə təqdim edilməsi;
- Emitentin müvafiq orqanlarının (səhmdarların ümumi yığıncağı və s.) qərarlarına əsasən aparılmış qlobal əməliyyatlar (birləşdirmə, konvertasiya, xırdalanma) üzrə dəyişikliklərin reyestrin aparılması sistemində daxil edilməsi;
- Emitentin korporativ hərəkətləri barədə məlumatların (yığıncaqların keçirilməsi, dividendlərin verilməsi və s.) qiymətli kağız sahiblərinə və onların səlahiyyətli nümayəndələrinə çatdırılması;
- Korporativ hərəkətlər üzrə emitentin tapşırıqlarının icra edilməsi;
- Qiymətli kağızların buraxılışını əks etdirən sənədlərdə göstərilmiş qiymətli kağızların miqdarının yerləşdirilmiş qiymətli kağızların miqdarı ilə müntəzəm olaraq üzləşdirilməsi;
- Qeydə alınmış şəxslərə məxsus qiymətli kağızların miqdarı əks olunan sənədlərdəki məlumatlarla onların hesablarında əks olunan yazıların müntəzəm olaraq üzləşdirilməsi və eyniləşdirilməsi;
- Emitentlə bağlanmış müqaviləyə xitam verildikdə, reyestrin aparılması sistemində olan məlumatların emitentə və ya emitentin müəyyən etdiyi digər reyestr saxlayıcısına təqdim edilməsi;
- Qanunvericiliklə müəyyən edilmiş həcmdə reyestrin aparılması sistemində daxil olan məlumatların məxfiliyinin təmin edilməsindən ibarətdir.

Qiymətli kağızlar bazarının tənzimlənməsi bazarın idarə olunmasının əsas tərkib elementləridir. Bazarın tənzimlənməsi daxili və xarici olmaqla iki istiqamətdə yerinə yetirilir. Daxili tənzimlənmə qiymətli kağızlar bazarının hər hansı bir sahəsinin öz fəaliyyətində şəxsi normativ sənədlərinə, nizamnamələrinə, bütövlükdə sahənin və onun ayrı-ayrı bölmələrinin, işçi heyətinin fəaliyyətini təyin edən digər daxili normativ sənədlərinə tabeçiliyini təcəssüm etdirir. Xarici tənzimlənmə bazarın

öz fəaliyyətində dövlətin, beynəlxalq razılaşmaların normativ sənədlərinə tabeçiliyini əks etdirir. Dünya praktikasında bu bazarın tənzimlənməsində iki modeldən istifadə edilir:

1. Qiymətli kağızlar bazarının dövlət tərəfindən tənzimlənməsi.
2. Bazarın peşəkar iştirakçılar tərəfindən tənzimlənməsi.

Dövlət tənzimlənməsi ilk növbədə normativ-hüquqi aktlara əsaslanır. Hüquqi təminat qanunvericilik aktları, fərmanlar, qərarlar, sərəncamlar və idarəetmə orqanlarının, digər hüquqi sənədlərini əhatə edir. Normativ təminata təlimatlar, normativlər, normalar, metodiki göstərişlər və izahatlar və s. aiddir. Respublikamızda qiymətli kağızlar bazarının dövlət tənzimlənməsi üzrə başlıca sənədlərə Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsini, "Qiymətli kağızlar haqqında", "Səhmdar cəmiyyətləri haqqında", "İnvestisiya fondları haqqında" Qanunları, Qiymətli Kağızlar Üzrə Dövlət Komitəsinin (QKDK) normativ sənədlərini aid etmək olar. Mülki Məcəlləyə görə qiymətli kağızlar bazarının dövlət tənzimlənməsi aşağıdakılardan ibarətdir: [2].

- Qiymətli kağızlar bazarının tənzimlənməsi üzrə normativ-hüquqi aktların qəbul edilməsi və onlara riayət olunmasına nəzarətin həyata keçirilməsi, bazar iştirakçılarının tələblərin və onların fəaliyyəti qaydalarının müəyyən edilməsi, qiymətli kağızlar buraxılışlarının dövlət qeydiyyatının aparılması, qiymətli kağızlar bazarında peşəkar fəaliyyətin həyata keçirilməsi üçün xüsusi razılığın (lisenziyanın) verilməsindən;

- Qiymətli kağızlar bazarında investorların və qiymətli kağızlar sahiblərinin hüquqlarının müdafiəsi, qiymətli kağızlar bazarı iştirakçılarının fəaliyyətinə dövlət nəzarətinin həyata keçirilməsi, bazarda qanunvericiliyi pozan şəxslərin məsuliyyətə cəlb edilməsi üzrə müvafiq tədbirlərin görülməsindən;

- Qiymətli kağızlar bazarı iştirakçılarının peşə səviyyəsinin artırılması üzrə müvafiq tədbirlərin görülməsi, bazarın inkişafı istiqamətlərinin müəyyən edilməsi, qiymətli kağızlar bazarında sağlam rəqabət mühitinin yaradılmasından;

- Qiymətli kağızlarla əqdlərin bağlanmasına dair tələblərin müəyyən edilməsi, hüquqi və fiziki şəxslərin borc öhdəliklərinin qiymətli kağızlarla rəsmiləşdirilməsi və ödənilməsi qaydalarının müəyyənəşdirilməsi, qiymətli kağızlarla rəsmiləşdirilmiş borc öhdəlikləri bazarının tənzimlənməsinin həyata keçirilməsindən;

- İnteqrasiyası üzrə tədbirlərin hazırlanmasında və müvafiq icra hakimiyyəti orqanına təsdiq edilmək üçün təqdim edilməsi, müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi, aktivlərin öhdəliklərlə yüklənməsi və onlarla rəsmiləşdirilən daşınmaz əmlakın ipotekasının qeydiyyatının və uçotunun aparılmasından;

- Qiymətli kağızlarla bağlı müvafiq dövlət reyestrlərinin (qiymətli kağızların buraxılışının dövlət reyestri, veksəl və çeklərin dövlət reyestri, qiymətli kağızlarla) girovun rəsmi reyestri, qiymətli kağızlarla rəsmiləşdirilən əmlakın ipotekasının

dövlət reyestri və s.) aparılması, bazarda sığortalanmalı olan risklərin sığorta standartlarının müəyyən edilməsi, qiymətli kağızlar bazarında məlumatların açıqlanması üzrə qaydaların müəyyən edilməsi və sisteminin təşkilindən;

- Qiymətli kağızların (sertifikatların) blanklarının çap edilməsi və onların ölkəyə gətirilməsi və aparılması üzrə fəaliyyətin tənzimlənməsi, bazarın iştirakçılarına qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada icrası məcburi olan göstərişlərin verilməsi, bazarın inkişafı məqsədi ilə istifadə edilən fondların qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada yaradılması və tənzimlənməsindən;

- Bazarda qiymətlərlə manipulyalara yol verilməməsi üzrə tədbirlərin görülməsindən.

Hazırda dünya iqtisadiyyatında məhsul və xidmətlərin yarısından çoxu iri korporasiyalar (səhmdar cəmiyyətləri) tərəfindən istehsal olunur. Bu korporasiyaların əksəriyyəti istər açıq, istərsə də qapalı formada olmaqla səhmdar cəmiyyətləri formasında təsis olunur. Səhmdar cəmiyyətləri isə öz fəaliyyətlərini səhmlərin satışından formalaşan nizamnamə kapitalına əsasən həyata keçirir. Bu isə o deməkdir ki, səhmlərin reallaşması üçün səhm bazarı - qiymətli kağızlar bazarı mövcud olmalıdır. Məhs bu bazarda səhmlərin satışından əldə olunan vəsaitlə təsisçilər nizamnamə kapitallarını formalaşdırır və fəaliyyətə başlayırlar. Nəticədə bu müəssisələrə məhsul istehsal etmək və ya xidmət göstərməklə ictimai tələbatın daxilolmalarının artması nəticəsində dövlət fayda götürür. Qiymətli kağızlar bazarının genişlənməsi və inkişaf etməsi isə ölkədə əlverişli investisiya mühitinin yaranmasına və yuxarıda göstərilənlərin daha da gerçəkləşməsinə səbəb olur. [4]

Hər bazarda olduğu kimi, qiymətli kağızlar bazarında da risklər mövcuddur. İnvestor daha az riskli investisiyalarla çox gəlirli investisiyalar arasında seçim etməyə məruz qala bilər. Bəzən isə bu mövzuda aktivlərin idarə olunması ilə məşğul olan qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçılarından kömək ala bilər, lakin hər bir halda investor risklərdən xəbərdar olmalıdır. Digər tərəfdən, qiymətli kağızlar bazarı borc və ödəmələr problemlərini həll edərək istehsal və digər iqtisadi münasibətlərin fasiləsizliyinin təmin olunmasında mühüm rol oynayır. Bu sahədə isə əsas alətlər, artıq qeyd etdiyimiz kimi, qiymətli kağızlar bazarının tərkib hissəsi olan veksəl və istiqrazla keçirilən əməliyyatlardır. Belə ki, hər hansı bir təsərrüfat subyektinin müəyyən tələbatlarını ödəmək üçün müvəqqəti olaraq maliyyə vəsaitlərinə ehtiyacı varsa, qiymətli kağızlar bazarı ona veksəl və ya istiqrazlar buraxmaq yolu ilə bu ehtiyacı ödəmək və cari öhdəlikləri yerinə yetirməklə həmin subyektin fəaliyyətinin fasiləsizliyini təmin etmək kimi geniş imkanlar verir. Bunlardan əlavə, qeyd etmək lazımdır ki, qiymətli kağızlar bazarındakı vəziyyəti öyrənməklə hər hansı bir ölkədə istehsal-iqtisadi şəraitin nə vəziyyətdə olduğunu müəyyən etmək olar. Məsələn, fond bazarında dövriyyədə olan səhmlərin və onlarla

aparılan əməliyyatların həcmi, bazarda onlara formalaşan qiyməti və onlara olan tələbatı öyrənməklə ölkədə fəaliyyət göstərən səhmdar cəmiyyətlərinin mənfəətliliyinə və beləliklə də, ölkədə mövcud olan iqtisadi şəraitə qiymət vermək olar.

Azərbaycanda qiymətli kağızlar bazarının inkişaf istiqamətləri. Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsi öz qarşısında istənilən yollarla bazarda bağlanmış əqdlərin həcmi artırılması məqsədini qoymur. Məqsəd bazarda baş verən proseslərin şəffaflığının təmin edilməsi ilə yanaşı, qiymətli kağızlar bazasında risklərin minimuma endirilməsidir. Məhz bu məqsədlə yaradılan normativ-hüquqi bazarda investorların (xüsusən minoritar investorların) hüquqlarının qorunmasına, qiymətli kağızlar bazasında məlumatın açıqlanmasına, insayder əqdlərinin yol verilməməsinə, qiymətlərlə manipulyasiyanın qarşısının alınmasına və ölkənin fond bazarının daxili və xarici investisiya resurslarının iqtisadiyyatın real sektorunda akkumulyasiya edilməsinə və bazarın spekulyativ əqdlər bazarına çevrilməsinin qarşısının alınmasına yönəlmiş digər hərəkətlərə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Bir sıra inkişafda olan ölkələrin bank sisteminin böhranı ilə nəticələnən və iqtisadiyyatın ümumi böhranına gətirən spekulyativ bazarların yaradılması səhvinə yol vermək olmaz. Ölkədə formalaşmış vəziyyət daxili qiymətli kağızlar bazarının inkişafında portfel investisiyaların rolunun qiymətləndirilməsi zərurətini diktə edir. Kapital axınının spekulyativ hissəsini onun investisiya hissəsindən ayrı dəyərləndirmək lazımdır. Başqa sözlə, gələcəkdə qiymətli kağızların qiymətlərinin kəskin şəkildə enib-qalxmasına yol verilməməsi məqsədi ilə investisiya resurslarının və qiymətli kağızlar bazarının imkanlarının mütənasibliyi təmin edilməlidir. Qiymətli kağızlar bazarının sonrakı inkişafı qiymətli kağızlarda investorların maraqlarına, hüquqlarının qorunmasına necə zəmanət verilməsindən asılı olacaqdır. Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsi xırda sahibkarların hüquqlarının müdafiəsi sisteminin yaradılması haqqında tədbirlər işləyib hazırlanmışdır ki, bunların arasında Administrativ kodeksə dəyişikliklərin edilməsi, “İnvestorların hüquqlarının müdafiəsi haqqında” Qanunun hazırlanması və qəbul edilməsində iştirakını qeyd etmək olar. Hazırda Azərbaycanda 14 broker, 13 diler şirkəti mövcuddur. Broker şirkətlərinin 12-si, diler şirkətlərinin isə 10-u Bakı Fond Birjasının üzvüdür və qiymətli kağızlar bazasında aktiv fəaliyyət göstərir. Market meyker fəaliyyətləri qanunvericilikdə nəzərdə tutulsa da, hazırda bu fəaliyyətlə aktiv məşğul olan dilerlər mövcud deyil. Broker və ya diler fəaliyyəti, eləcə də qiymətli kağızlar bazasında digər peşəkar fəaliyyətlərlə məşğul olmaq üçün Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş tələblərə cavab verməli və Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsindən lisenziya alınmalıdır.

2004-cü il Azərbaycan Respublikasının qiymətli kağızlar bazarının inkişafının yeni mərhələsi başlamışdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsi tərəfindən normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi, qiymətli kağızlar bazarının infrastrukturunun inkişafı, o cümlədən broker və diler

fəaliyyətlərinə dair əlavə tələblərin irəli sürülməsi, təsərrüfat subyektləri tərəfindən qiymətli kağızlar bazarının alətlərindən daha fəal istifadə etmələri üçün həvəsləndirici mexanizmlərin tətbiq edilməsi, emitentlər tərəfindən investorların hüquq və maraqlarının qorunmasına riayət edilməsi, korporativ idarəetmə normalarına və emitentlər tərəfindən məlumatın lazımi şəkildə açıqlanmasına riayət olunmasının təmin edilməsi, mütəşəkkil borc bazarının formalaşması və digər istiqamətlərdə mühüm işlər görülmüşdür.

Nəticə. Qiymətli kağızlar bazarı ilə əlaqədar aparılan təhlilləri ümumiləşdirərək belə demək olar ki, müasir şəraitdə maliyyə bazarının tərkib hissəsi kimi qiymətli kağızlar bazarı maliyyə resurslarının hərəkətini təşkil etmək, onların düzgün istiqamətləndirilməsini təmin etmək, dövlətin maliyyə və pul-kredit siyasətinin əsas aləti kimi çıxış etmək və s. baxımından iqtisadiyyatın inkişafında mühüm rol oynayır. Xüsusilə də bazar iqtisadiyyatı sistemli ölkələr üçün bu bazarın inkişafı müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Nəticə olaraq bazar iqtisadiyyatlı ölkə olaraq Azərbaycanda da bu bazarın formalaşması labüd hadisələrdən idi, çünki ölkədə geniş surətdə dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi prosesinin həyata keçirilməsi, inkişafı və digər iqtisadi proseslər qiymətli kağızlar bazarının mövcudluğunu əhəmiyyətli dərəcədə zəruri edirdi. Xüsusən özəlləşdirmə çəkləri və opsiyonlarının buraxılışı bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsində mühüm rol oynamışdır. Xüsusilə də bazar iqtisadiyyatı sistemli ölkələr üçün bu bazarın inkişafı müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Hazırda dünya iqtisadiyyatında məhsul və xidmətlərin yarısından çoxu iri korporasiyalar, səhmdar cəmiyyətləri tərəfindən istehsal olunur. Bu korporasiyaların əksəriyyəti istər açıq, istərsə də qapalı formada olmaqla səhmdar cəmiyyətləri formasında təsis olunur. Səhmdar cəmiyyətləri isə öz fəaliyyətlərini səhmlərin satışından formalaşan nizamnamə kapitalına əsasən həyata keçirir. Bu isə o deməkdir ki, səhmlərin reallaşması üçün səhm bazarı – qiymətli kağızlar bazarı mövcud olmalıdır. Qiymətli kağızlar bazarının genişlənməsi və inkişaf etməsi isə ölkədə əlverişli investisiya mühitinin yaranmasına səbəb olur.

Digər tərəfdən, qiymətli kağızlar bazarı borcların və ödəmələr problemlərini həll edərək istehsal və digər iqtisadi münasibətlərin fasiləsizliyinin təmin olunmasında mühüm rol oynayır. Bu sahədə isə əsas alətlər, qiymətli kağızlar bazarının tərkib hissəsi olan veksəl və istiqrazla keçirilən əməliyyatlardır.

Bununla da, qiymətli kağızlar bazarındakı vəziyyəti öyrənməklə hər hansı bir ölkədə istehsal-iqtisadi şəraitin nə vəziyyətdə olduğunu müəyyən etmək olar.

Ədəbiyyat

- [1] “Qiymətli kağızlar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu
- [2] Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi <http://www.e-qanun.az>
- [3] <http://www.scs.gov.az>
- [4] Abbasov Azim Heydər oğlu “Qiymətli kağızlar və onlarla əməliyyatlar”, Bakı 2007
- [5] Kərimov A.E., Babayev A.A. “Qiymətli kağızlar bazarı”, Bakı 2003

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNIVERSİTETİNİN ELMİ XƏBƏRLƏRİ (rüblük elmi və praktik)

MÜƏLLİF ÜÇÜN QAYDALAR

1. Məqalənin adı, müəllif(lər)i, müəllif(lər)in elmi dərəcəsi, vəzifələri, ad və soyadları, çalışdıqları qurum və elektron poçt (e-posta) ünvanları, iş və mobil telefon nömrələri göstərilməlidir.

2. Məqalə xülasə açar söz (azərbaycan, ingilis və rus dillərində, ən çox 5 söz), (azərbaycan, ingilis və rus dillərində), giriş, əsas hissə, nəticə, mənbələr, əlavələr, şəkil və cədvəllər daxil olmaqla **10 səhifədən** az olmamalıdır. Elektron ünvanı: **n.hajiyev@unec.edu.az; nazimxx@yahoo.com**

3. Məqalənin xülasəsi **200-250 sözdən** çox olmamalı, tədqiqatın məqsədini, əhəmiyyətini və elmi dövriyyədəki yerini, istifadə edilən və ya formalaşdırılan metodları, hansı suallara cavab verildiyini və tətbiq dairəsini göstərməli, giriş və nəticə hissəsi kimi yazılmamalıdır.

4. Məqalənin xülasəsi məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır. Xülasə elmi və qramatik baxımdan ciddi redaktə olunmalıdır.

5. Elmi məqalənin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və. s aydın şəkildə qeyd olunmalıdır.

6. Məqalə A4 formatında, **1,5 (bir tam onda beş) intervalla, Times New Roman 14 şriftilə** yazılmalı, kənarlarından (soldan 30 mm, sağdan 15 mm, yuxarıdan 25 mm və aşağıdan 20 mm) boşluq buraxılmalıdır.

7. Məqalə **azərbaycan, ingilis və rus dillərində** qəbul ediləcəkdir.

8. Məqalədə elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı əlifba ardıcılığı ilə deyil, istinad olunan ədəbiyyatların mətnində rast gəlinəndi ardıcılıqla nömrələnməli və məsələn, [1] və ya [1, s.119] kimi işarə olunmalıdır. Eyni ədəbiyyata mətnində başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.

9. Ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və s. istinadlara üstünlük verilməlidir.

10. Məqalələr orijinal olmalı və əvvəllər başqa milli və ya beynəlxalq jurnallara və konfranslara təqdim edilməməlidir.

11. Məqalələr rəyçilərin gizli rəyindən sonra sahə redaktoru və ya redaksiya heyətinin mütəxəssis üzvlərindən biri tərəfindən çapa tövsiyə və ya təqdim ediləcəkdir.

12. Məqalənin qəbulu və rədd edilməsi redaksiya heyətinin müzakirəsindən sonra elan ediləcəkdir.

SCIENCE REVIEWS AZERBAIJAN STATE UNIVERSITY OF ECONOMICS

(quarterly scientific and practical)

NOTES FOR CONTRIBUTORS

1. Articles not published or submitted for publication elsewhere are accepted in Azerbaijani, English and Russian.
2. Articles should be typed in A4 format, **with 1.5 line spacing, font Times New Roman, of not less than 10 pages**, with gaps at the edges (left 30 mm, right 10 mm, 25 mm from the top and bottom 20 mm). Articles should be sent official e-mail address of the journal (**n.hajiyev@unec.edu.az; nazimxx@yahoo.com**).
3. **Article shall not be less than 10 pages**, including: keywords (in Azerbaijani, English and Russian), abstracts (Azeri, English and Russian), record, main part, conclusions, references, applications, graphics and tables.
4. Abstract of the article should be appropriate to its content.
5. The first page should include (i) the title of the article; (ii) the name(s) of the author(s); (iii) institutional affiliation(s) of the author(s); (iv) an abstract of not more than 200-250 words in English (text of abstracts must be consist of sections of “purpose”, “design/methodology/approach”, “findings”, “research limitations/implications”, “practical implications” and “originality/value”); (v) keywords must not be more than 5 words; (vi) JEL codes. The name, address, e-mail address, phone and fax numbers and academically sphere of interest of the author(s) should be indicated on a separate page.
6. The article should contain links to scientific sources. Provided later in the article references must be numbered not in alphabetical order, and in a sequence that occurs in the text link literature and denoted as [1] or [1, p 119]. If the text is repeated reference to the same literature, the other in the text, this refers literature should be given the previous number. In the list of references should be given priority monographs, etc. the last 5-10 years.
7. Articles recommended or submitted for publication by the editor or one of the specialist members of the Editorial Board after reviewing secret reviewed.
8. Consent or refusal of articles declared after a discussion of the Editorial Board.

НАУЧНЫЕ ВЕСТИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА (квартальный научный и практический)

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ:

1. Статьи принимаются на азербайджанском, английском и русском языках.
2. Статьи должны быть написаны в формате А4, с интервалом в 1,5, шрифтом **Times New Roman**, с пропусками по краям (слева 30 мм, справа 10 мм, сверху 25 мм и снизу 20 мм). Электронная почта: **n.hajiyev@unec.edu.az; nazimxx@yahoo.com**
3. Должны быть указаны: название статьи, автор(ы), ученая степень, должность, структуры, где они работают, электронная почта, номера рабочего и мобильного телефонов автора (ов).
4. **Статья не должна быть меньше 10 страниц**, включая: резюме на (азербайджанском, английском и русском языках), ключевые слова (на азербайджанском, английском и русском языках), введение, основную часть, выводы, источники, приложения, рисунки и таблицы.
5. Резюме статьи должно быть не менее 200-250 слов, показывать цель, значение и место исследования в научной периодике, используемые или формируемые методы, на какие вопросы отвечает и область применения, не должно быть написано как введение и выводы.
6. Резюме статьи должно соответствовать ее содержанию.
7. В конце научной статьи должны быть четко отмечены научная новизна, практическая значимость, экономическая эффективность и т.д. работы в соответствии с характером научной области статьи.
8. В статье должны быть ссылки на научные источники. Предоставляемый в конце статьи список литературы должен быть пронумерован не в алфавитной последовательности, а в последовательности, в которой встречается в тексте ссылаемая литература и обозначаться как [1] или [1,стр. 119]. Если в тексте есть повторная ссылка на одну и ту же литературу, то эта ссылаемая литература должна быть указана предыдущим номером. В списке литературы должно быть отдано предпочтение научным статьям, монографиям и т.д. последних 5-10 лет.
9. Статьи должны быть оригинальны и ранее не представлены в другие национальные или международные журналы.
10. Статьи рекомендуются или представляются к печати редактором или одним из специалистов-членов редакционного совета после тайного рецензирования рецензирующих.
11. Согласие или отказ в приеме статьи объявляется после обсуждения редакционным советом журнала.

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNIVERSİTETİNİN
ELMİ XƏBƏRLƏRİ
(rüblük, elmi və praktiki)

MÜƏLLİFLƏR ÜÇÜN QAYDALAR

1. Məqalənin adı, müəllif(lər)i, müəllif(lər)in elmi dərəcəsi, vəzifələri, ad və soyadları, çalışdıqları qurum və elektron poçt (e-posta) ünvanları, iş və mobil telefon nömrələri göstərilməlidir.
2. Məqalədə açar söz (Azərbaycan, İngilis və Rus dillərində, ən çox 5 söz), xülasə (Azərbaycan, İngilis və Rus dillərində), giriş, əsas hissə, nəticə, mənbələr, əlavələr, şəkil və cədvəllər daxil olmaqla 10 səhifədən az olmamalıdır. Elektron ünvanı: n.hajiyev@unec.edu.az; nazimxx@yahoo.com.
3. Məqalənin xülasəsi 200-250 sözdən çox olmamalı, tədqiqatın məqsədini, əhəmiyyətini və elmi döviyyədəki yerini, istifadə edilən və ya formalaşdırılan metodları, hansı suallara cavab verildiyini və tətbiq dairəsini göstərməli, giriş və nəticə hissəsi kimi yazılmamalıdır.
4. Məqalənin xülasəsi məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır. Xülasə elmi və qrammatik baxımdan ciddi redaktə olunmalıdır.
5. Elmi məqalənin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə qeyd olunmalıdır.
6. Məqalə A4 formatında, 1,5 (bir tam onda beş) intervalla, Times New Roman 14 şriftlə yazılmalı, kənarlarından (soldan 30 mm, sağdan 15 mm, yuxardan 25 mm və aşağıdan 20 mm) boşluq buraxılmalıdır.
7. Məqalə Azərbaycan, İngilis və Rus dillərində qəbul ediləcəkdir.
8. Məqalədə elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı əlifba ardıcılığı ilə deyil, istinad olunan ədəbiyyatların mətnində rast gəlinənlərdən ardıcılıqla nömrələnməli və məsələn, [1] və ya [1, s. 119] kimi işarə olunmalıdır. Eyni ədəbiyyata mətnə başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.
9. Ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və s. istinadlara üstünlük verilməlidir.
10. Məqalələr orijinal olmalı və əvvəllər başqa milli və ya beynəlxalq jurnallara və konfranslara təqdim edilməməlidir.
11. Məqalələr rəyçilərin gizli rəyindən sonra sahə redaktoru və ya redaksiya heyətinin mütəxəssis üzvlərindən biri tərəfindən çapa tövsiyə və ya təqdim ediləcəkdir.
12. Məqalənin qəbulu və rədd edilməsi redaksiya heyətinin müzakirəsindən sonra elan ediləcəkdir.

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNIVERSİTETİ